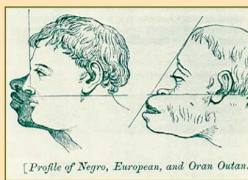
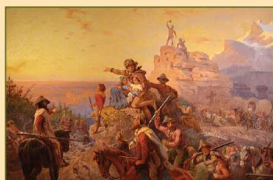
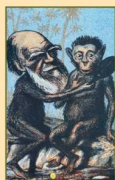
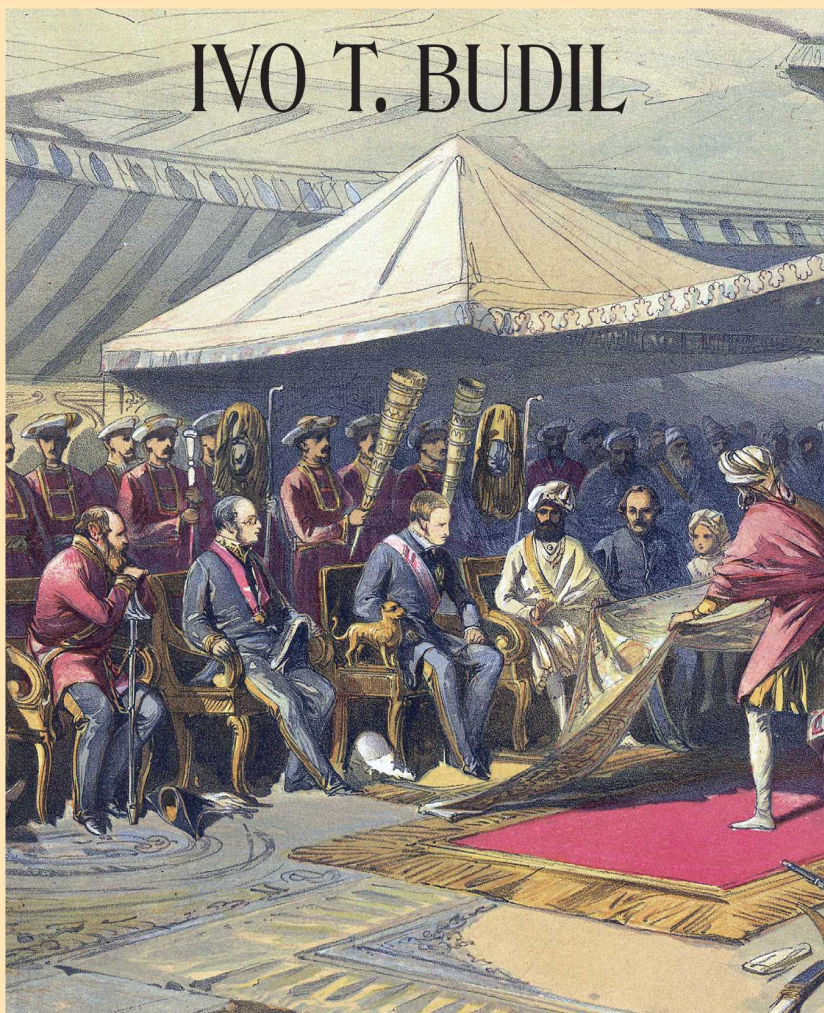

TRIUMF RASISMU

RASOVÁ IMAGINACE A ZROZENÍ MODERNÍ DOBY

IVO T. BUDIL

TRITON
Praha / Kroměříž

IVO T. BUDIL

TRIUMF RASISMU

IVO T. BUDIL

TRIUMF
RASISMU

RASOVÁ IMAGINACE A ZROZENÍ MODERNÍ DOBY

Prof. RNDr. Ivo T. Budil, Ph.D., DSc.

Triumf rasismu

Rasová imaginace a zrození moderní doby

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Recenzovali:

prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.

Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně

doc. PhDr. Jan Záhořík, Ph.D.

Fakulta filozofická ZČU v Plzni

Copyright © Ivo T. Budil, 2015

Cover © Dagmar Krásná, 2015

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-750-7

Obsah

Úvod	9
----------------	---

1. díl Století pýchy (1750–1870)

1.1 Eurasijská revoluce	11
1.2 Svět orientalistů	23
1.2.1 Učednická léta Williama Jonese	24
1.2.2 „Nejúžasnější obchodní impérium od pádu Kartága“	33
1.2.3 Zrození britského orientalismu	54
1.2.4 Pád Warrena Hastingsse	69
1.2.5 Utilitaristická Indie	90
1.2.6 Zrození Árijců	153
1.2.7 Orient a krvavé červánky na Západě	158
1.2.8 Návrat Bourbonů a orientální renesance ve Francii	169
1.2.9 <i>O jazyce a moudrosti Indů: Germanizace orientální renesance</i>	186
1.2.10 Zrození moderní historické jazykovědy	219
1.2.11 Árijská odysea Friedricha Maxe Müllera	226
1.3 Zjevný úděl (rasové myšlení 1800 až 1848)	255
1.3.1 Rasa a Utopie: Francouzské rasové myšlení v době restaurace	258
1.3.1.1 Volney a rasový esencionalismus	261
1.3.1.2 Francouzský institut a rasová ideologie	271
1.3.1.3 Rasa a dějiny	291
1.3.1.4 Saint-Simon a rasový mesianismus	304
1.3.1.5 Victor Courtet a rasová revoluce	314
1.3.2 Rasa a impérium: <i>Manifest Destiny</i> a rasová ideologie	332
1.3.2.1 Anglosasové versus mesticové	346
1.3.2.1.1 Výstřely na Rio Grande	359
1.3.2.1.2 Anglosaský triumf v Kalifornii	368
1.3.2.1.3 Dobytí severního Mexika	388
1.3.2.1.4 Cortézův návrat	391
1.4 Příchod árijského věku (rasové myšlení v letech 1849 až 1870)	399
1.4.1 Robert Knox	402
1.4.1.1 Transcendentální anatomie	407
1.4.1.2 Burke a Hare	419
1.4.1.3 Knoxovo učení o lidských rasách	428
1.4.2 Benjamin Disraeli a semitská hegemonie	449

1.4.2.1 Trilogie Mladé Anglie	473
1.4.2.2 <i>Lothair</i> a <i>Endymion</i>	505
1.4.3 Árijský Homér Joseph Arthur Gobineau	533
1.4.4 Ernest Renan a árijsko-semitské schizma	560
1.4.5 Edward Augustus Freeman	571
1.4.6 Říman a Teuton Charles Kingsley	600
1.4.7 <i>Arminius redivivus</i>	606
 2. díl Cesta do hlubin noci (1871–1914)	
2.1 Dreyfusovo století	649
2.1.1 „Soumrak křesťanského státu“	653
2.1.2 Vzestup páriů	661
2.1.3 Nový vládce světa	664
2.1.4 Alphons Toussenel a „vášnivá zoologie“ proti monarchii peněz	671
2.1.5 Judenstaat a středoevropský antisemitismus	683
2.1.6 „Alsaská mystika“ a vznik třetí republiky	691
2.1.7 Zraněný patriotismus: Generál Georges Boulanger a Edouard Drumont	696
2.1.8 Zrození modernity z ducha aféry	719
2.2 Válka světů	756
2.2.1 Antropometrie Árijců	761
2.2.2 Edward John Eyre a krize liberálního kolonialismu	770
2.2.3 Bumerangový efekt a radikalizace západní politické kultury	780
2.2.4 Světový systém v předvečer katastrofy	789
2.2.5 Válka světů a rasová imaginace	830
2.2.6 Sociální darwinismus a eugenika	849
2.2.7 Dobytelé světa	891
 Summary – Triumph of racism	912
 Bibliografie	918
 Rejstřík	951

Úvod

Kniha *Triumf rasismu* představuje druhý svazek rozsáhlého historického pojednání o vývoji západního rasového myšlení. Navazuje na *Úsvit rasismu* (2013), ve kterém se čtenář seznámil se vznikem a rozvojem germanismu od starověku až po reformaci a s formováním rasové imaginace v údobí mezi zámořskými výpravami patnáctého a šestnáctého století a počátkem eurasijské revoluce ve století osmnáctém. Nyní se ocitneme v „dlouhém devatenáctém století“ probíhajícím od Francouzské revoluce až do první světové války. V prvním díle *Triumfu rasismu*, nazvaném *Století pýchy*, vyličím důsledky orientální renesance a expanzi árijské ideologie po vítězství Západu v čele s Velkou Británií v eurasijské revoluci, ve druhém díle, pojmenovaném *Cesta do hlubin noci*, přiblížím historické a intelektuální okolnosti formování ideologického prostředí, které umožnilo zrod nacistického rasového totalitarismu.

Téměř tři sta let po objevení Ameriky nabídl abbé Guillaume Thomas Raynal cenu za nejlepší pojednání na téma, zda mělo objevení Ameriky na lidstvo pozitivní či negativní dopad. Cornelius De Pauw označil v knize *Filosofické zkoumání o Amerikách* (*Recherches Philosophiques sur les Américains*) z roku 1768 Kolumbův čin za největší katastrofu v dějinách. Abbé Raynal a Adam Smith nesouhlasili. Dosažení břehů Nového světa a cesta do Indie kolem mysu Dobré naděje pro ně představovala šťastný přelom v historii lidstva (Elliott 1970, 1). Na abbého Raynala navázala Francouzská akademie, která v roce 1792 vyzvala zájemce, aby se pokusili zhodnotit dopad dobytí Ameriky na evropskou politiku, obchod a mravy. Anonymní vítěz odevzdal text, který se svým obsahem klonil spíše na stranu abbého Raynala a Adama Smithe. Zároveň položil závažnou otázku, zda veškerá energie, kterou Evropané vynaložili v Americe na vymýcení lesů, vysoušení půdy a budování kanálů, cest, plantáží, dolů, usedlostí a měst, by nenalezla

lepší uplatnění v samotné Evropě? A nenašli by Evropané odpovídající náhrady za americké plodiny přímo na vlastní půdě?

Koncem osmnáctého století, ještě před posledním vzepětím expanzionismu, který učinil ze Západu skutečného vládce světa, tak byl zpochybněn smysl západní expanze. Evropská civilizace se vydala koncem patnáctého století na moře, dobyla Ameriku (a na dlouhou dobu se vystavila výčtkám za zničení místních společností a zotročení miliónů Afričanů při exploataci jejího bohatství) a získala na tři staletí postavení hlavního světového obchodníka. Na přelomu osmnáctého a devatenáctého století se Evropané, posílení průmyslovou a vojenskou revolucí, pokusili přeměnit tuto zprostředkovatelskou ekonomickou úlohu ve status světového impéria. Nedocenili skutečnost, že každá říše se musí opírat o dostatečně pevnou a širokou civilizační, kulturní či etnickou jednotu a konsenzus udržovaný stabilními a legitimními institucemi. To bylo tajemství historické odolnosti a trvanlivosti čínské a egyptské civilizace nebo dlouhodobého přežití byzantského státu. Evropa vstupovala do svého vlastního imperiálního věku roztržštěna náboženským a etnickým partikularismem, který se středověku nepodařilo odstranit vírou a Karlu V. silou zbraní. Sekularizace osvícenství a nástup romantismu tuto divergenci ještě prohlubovaly a nechávaly zapomenout na vizi jednotné Evropy ve smyslu *res publica Christiana*.

Evropské konflikty se počínaje ozbrojenými střety mezi Francií a Nizozemím a Anglií koncem sedmnáctého století stávaly světovými válkami, které podlamovaly západní morální autoritu. Evropská impéria, nizozemské, francouzské či britské, byla postavena na úzkém etnickém základu, který v globálním kontextu hypertrofoval v megalomanskou rasovou pýchu. Byla to právě rasová imaginace, jež měla západním říším dodat iluzi stability, která by prostorový partikularismus vyvažovala prehistorickou hloubkou sahající k samotným kořenům národního bytí. Spojení ideje imperiální velikosti a rasové čistoty mělo pro západní politickou kulturu tragické následky. Vyvolalo na samotné evropské půdě občanskou válku a genocidu, která definitivně zkompromitovala a ukončila západní nadvládu ve světě. Evropský imperialismus byl podlomen zevnitř etnickou a rasovou rivalitou.

1. díl

Století pýchy

(1750–1870)

„Le genre humain est comme un fleuve qui coule du nord au midi.“

Antoine Rivarol

1.1 Eurasijská revoluce

„La civilisation européenne mérite d’envahir l’univers.“

Victor Jacquemont

Francouzský romantický básník, politik a diplomat vikomt François René de Chateaubriand napsal na začátku devatenáctého století v *Pamětech ze záhrobí*: „Když jsem hovořil o Kanadě a Louisianě, když jsem studoval ve starých mapách rozlohu bývalých francouzských území v Americe, ptal jsem se, jak se vláda mé země mohla vzdát kolonií, které by dnes pro nás byly nevyčerpatelným zdrojem bohatství. Od Akádie a Kanady až po Louisianu a od ústí řeky Svatého Vavřince a Mississippi zahrnovalo teritorium Nové Francie spolek třinácti prvních spojených států a jedenáct dalších spolu s oblastí Kolumbie, územím Michiganu, Severozápadu, Missouri, Oregonu a Arkansasu nám patřilo nebo by nám patřilo, jako patří

Spojeným státům poté, co se jich vzdali Angličané a Španělé, naši následovníci v Kanadě a v Louisianě. Země, jež se rozkládá mezi Atlantikem na severovýchodě, Severním ledovým oceánem na severu, Tichým oceánem a ruskými državami na severozápadě a Mexickým zálivem na jihu – to znamená více než dvě třetiny Severní Ameriky – by se řídila francouzskými zákony ... Vlastnili jsme v zámoří rozlehlé kraje. Poskytovaly útočiště pro přebytek našeho obyvatelstva, trh pro náš obchod, zásoby pro naše loďstvo. Jsme vyloučeni z nového světa, kde lidský druh znovu ožívá: anglicky, portugalsky a španělsky se mluví v Africe, v Asii, v Oceánii, na ostrovech jižního moře, na kontinentu obojí Ameriky, tyto jazyky slouží k vyjadřování myšlenek několika milionům lidí, zatímco my, vydědenci naší odvahy a našeho génia, slyšíme mluvit jazykem Colberta a Ludvíka XIV. nanejvýš v nějaké osadě v Louisianě nebo v Kanadě pod cizí nadvládou. Přežívá tam jen jako svědek nepřízně našeho osudu a chyb naší politiky“ (2011, 167–168). Chateaubriandova lítost a nostalgie vyplývala ze skutečnosti, že Francie byla obdobně jako Indie, Persie nebo Čína poražena v globálním střetu na prahu moderní doby, ve kterém se rozhodovalo o podobě budoucího světového systému.

Eurasijská revoluce probíhající v letech 1750 až 1830 představovala radikální změnu ve vztazích mezi klíčovými mocenskými ohnisky Eurasie a zásadní narušení globální mocenské rovnováhy, která byla charakteristická pro svět raného novověku (Darwin 2007, 160). Zatímco v roce 1800 Evropané přímo ovládali pětatřicet procent světové souše, roku 1878 to bylo sedmašedesát procent a v roce 1914 více než čtyřiaosmdesát procent (Kennedy 1996, 191). Osmanská říše, Persie, Indie Velkých Mughalů a Čína nebyly s to čelit mohutnému růstu západní ekonomické, vojenské, politické a symbolické moci, k němuž došlo v důsledku průmyslové revoluce¹ a dalších socioekonomických změn v životě evropské společnosti na přelomu osmnáctého a devatenáctého století. Japonsko dokázalo díky své izolacionistické politice a vnitřní sociokulturní konzistenci obstát před západní asertivitou a v období Meidži po roce 1868 znovu nalézt relativně důstojné místo v rámci nového světového systému, jehož těžiště se nacházelo v západní Evropě a Severní Americe. To nebyl případ Osmanské říše po uzavření mírové smlouvy s Ruskem v Küçük Kaynarca 21. července 1774, Indie po bitvě u Palásí svedené 23. června 1757 nebo Persie po stvrzení Turkmančajské dohody z 22. února 1828. Britská diplomatická mise do Číny v roce 1792 a ruská výprava do Japonska roku 1804 neskončily uspokojivě. Obě orientální mocnosti dlouho nehdly připustit západní hegemonii. Čínská rezistence byla zlomena v opiové válce v letech 1839 až 1842, posledním dozvuku eurasijské revoluce. Země Střední a Jižní Ameriky nevyvinuly po rozpadu španělského zámořského impéria na počátku devatenáctého století dostatečný dynamismus, který by splňoval nároky modernity, podlehlý

1) Významný odborník na hospodářské dějiny Ronald Max Hartwell rozlišil čtyři různé interpretace průmyslové revoluce (odrážející rovněž proměny západní společnosti): 1) Důraz na negativní sociální dopady (1880–1920); 2) Důraz na cyklické hospodářské výkyvy (1920–1950); 3) Důraz na ekonomický růst (1950–1970); 4) Důraz na limity růstu – od 1970 (Wallerstein 1989, 4).

stagnaci a politickému chaosu a přeměnily se v rozsáhlou závislou periferní zónu. Afrika a tichomořské ostrovy se staly „srdcem temnoty“, „barbarskou zónou“ pasivně čekající, až vnější aktéři vytěží jejich přírodní a lidské zdroje.

Materiální produktivita Západu představovala klíčový faktor zrození nového globálního řádu. Kolem roku 1750 činil podle odhadu evropský průmyslový potenciál přes dvacet tři procent z celkové světové výroby, zatímco v Číně to bylo skoro třiatřicet procent a v Indii mezi čtyřiaadvaceti a pětadvaceti procenty. V následujících padesáti letech, kdy proběhla sedmiletá válka, boj severoamerických osad za nezávislost a Francouzská revoluce, se poměry příliš dramaticky nezměnily. Evropský podíl se zvýšil na osmadvacet procent, Čína si své postavení udržela a indický potenciál poklesl na necelých dvacet procent. V roce 1830, kdy se ve Francii uskutečnila červencová revoluce, Čína stále vytvářela kolem třiceti procent světové výroby, což bylo více než Spojené státy americké v době největší hospodářské hegemonie po druhé světové válce, a Indie sedmnáct a půl procenta. Britský podíl se za osmdesát let zvýšil výrazně z necelých dvou procent (1750) na devět a půl procenta (1830), Francie a Rusko produkovaly přes pět procent světové hospodářské výroby, Spojené státy americké dvě a půl procenta a Japonsko necelá tři procenta. Roku 1880 již můžeme pozorovat výraznou redistribuci globální průmyslové kapacity, která se odrazila na výsledku Číny (12,5 procenta), Indie (2,8), Japonska (2,4), Velké Británie (22,9), Francie (7,8), Německa (8,5), Ruska (7,6) a Spojených států amerických (14,7). Údaje za rok 1900 pak vypovídají především o probíhající ekonomické rivalitě mezi západními státy, zatímco zbývající oblasti byly hospodářsky marginalizovány: Čína soustředila kolem šesti procent světové průmyslové výroby, Indie 1,7 procenta, Japonsko 2,4 procenta, Velká Británie 18,5 procenta, Francie 6,8 procenta, Německo 13,2 procenta, Rusko 8,8 procenta a Spojené státy americké, nyní hlavní ekonomická mocnost, 23,6 procenta (Kennedy 1996, 189).²

Důležitý indikátor koncentrace světového bohatství a politické moci představuje rovněž stupeň dosažené urbanizace. Tertius Chandler (1987) odhadl, že kolem roku 100 po Kristu byl největším městem na světě Řím se 450 000 obyvateli, následoval Luo-jiang v Číně, Seleukie, Alexandrie, Antiochie, Anaradhapura (Sri Lanka), Pěšavar, Kartágo, Su-čou a Smyrna. Mezi deseti nejrozsáhlejšími světovými sídly tak nalezneme jedno nebo dvě (pokud počítáme Smyrnu) ležící v západním civilizačním okruhu. V roce 1000³ a 1500⁴ se mezi

2) Podle velikosti hrubého domácího produktu v přepočtu podle kupní síly (HDP) dominovaly v roce 2013 světovému hospodářství následující země: Spojené státy americké (HDP 16 720 miliard dolarů), Čína (13 370), Indie (4 962), Japonsko (4 729), Německo (3 227), Rusko (2 553), Brazílie (2 422), Velká Británie (2 378), Francie (2 273), Mexiko (1 845), Itálie (1 805), Jižní Korea (1 666) a Kanada (1 518). Zdroj: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2001rank.html>, 9. 5. 2014.

3) Córdoba, Kchaj-feng, Konstantinopol, Angkor (Khmerská říše), Kjóto, Káhira, Bagdád, Nisápur (Persie), al-Hasa (dnešní Saudská Arábie) a Pátan (Nepál).

4) Peking, Vidžajanagar (Indie), Káhira, Chang-čou, Tabríz, Konstantinopol, Gauda (Indie), Paříž, Kanton a Nanking.

deseti největšími světovými metropolemi nacházely v Evropě opět dvě, přičemž vždy jedna z nich náležela do muslimské oblasti. Kolem roku 1800, v době eurasijské revoluce, měl nejvíce obyvatel Peking (1 100 000), následoval Londýn (861 000), Kanton (800 000), Edo (Tokio, 685 000), Konstantinopol (570 000), Paříž (547 000), Neapol (430 000), Chang-čou (387 000), Ósaka (383 000) a Kjóto (377 000). Skutečnost, že mezi deseti největšími světovými městy počátku devatenáctého století se tři nalézala v křesťanské části Evropy (Londýn, Paříž a Neapol), tři v Číně (Peking, Kanton a Chang-čou) a tři v Japonsku (Edo, Ósaka a Kjóto), svědčí o jasném vzestupu Západu i pozoruhodné míře urbanizace, která proběhla v tokugawském Japonsku. Tokio bylo také jedinou nezápadní metropolí, která se udržela mezi deseti největšími městy planety v roce 1900: Londýn (6 480 000 obyvatel), New York (4 242 000), Paříž (3 330 000), Berlín (2 707 000), Chicago (1 717 000), Vídeň (1 698 000), Tokio (1 497 000), Petrohrad (1 439 000), Manchester (1 435 000) a Philadelphia (1 418 000).⁵

V rámci soupeření uvnitř jádra světového systému Francie prohrála globální konflikt s Velkou Británií. Německý vzestup po napoleonských válkách probíhal ve znamení mimetické rivality, která spojila tradiční germanismus s novou árijskou ideologií (Budil 2013, 9–15). V Evropě vznikla po Vídeňském kongresu relativní mocenská rovnováha, nikoliv ale stabilní mezinárodní politický systém, který by dokázal dlouhodobě politicky udržet a symbolicky legitimizovat globální hegemonii Západu. První světová válka a vzestup nacistického rasového totalitarismu byl výrazem chronické hodnotové krize kontinentu, který porušil „zákon míry“.

Soustava rasové hierarchie, tak jak se vytvořila v západních vizích v prvních desetiletích devatenáctého století, reprezentovala globální metaforu světa, který zrodila eurasijská revoluce. Nápadná nerovnoměrnost světového ekonomického vývoje, bohatství v pyšných městech Anglosasů, stagnace v obchodních střediscích Středomoří, Orientu a Latinské Ameriky a prehistorická zaostalost v nitru Afriky představovaly obdobně jako výsledky válečných konfliktů silný argument ve prospěch zásadní odlišnosti v rasových dispozicích, výhodách rasové čistoty a zhoubnosti rasového míšení. Rasa se stala privilegovaným nástrojem poznání a pochopení dramatických změn probíhajících ve světě na počátku moderního věku.

Arthur Howland Buffinton napsal v roce 1929, že mezi lety 1689 až 1815 vedly Velká Británie a Francie sedm vzájemných ozbrojených konfliktů, které označil za druhou stoletou válku (1929, 3). Od druhé poloviny osmnáctého století se tento střet dvou evropských rivalů stal součástí eurasijské revoluce, která započala kolem roku 1750 a již předcházelo obnovení ekonomického růstu

5) V roce 2013 nebyla mezi deseti největšími městy planety (Tokio, Dillí, Mexiko City, New York, Šanghaj, São Paulo, Bombaj, Peking, Dháka a Kalkata) žádná evropská metropole a pouze jedno z uvedených měst náleželo do západního civilizačního okruhu (Zdroj: <http://www.mapsofworld.com/world-top-ten/world-top-ten-largest-cities-map.html>, 9. 5. 2014).

po období stagnace „dlouhého sedmnáctého století“ v klíčových zemích Západu.⁶ Ministr Ludvíka XV. Étienne François de Choiseul, „anglofil z přesvědčení a anglofob z nutnosti“, se pokusil zastavit během sedmileté války cestu Velké Británie ke globálnímu panství (Schama 2004, 66–73). Nepodařilo se mu to. Velká Británie ustála ztrátu severoamerických osad. Její ekonomika se navzdory všem obtížím dynamicky rozvíjela. V průběhu osmnáctého století se britská populace zvýšila trojnásobně, příjmy dvanáctinásobně a částka potřebná k umořování státního dluhu devítinásobně (Lacy Evans 1829, xl). Země vyrovnávala původní demografický náskok Francie: V letech 1789 až 1815 vzrostl počet obyvatel na britských ostrovech o třiaadvacet procent, zatímco ve Francii o pouhých devět procent (Wallerstein 1989, 122). Albion se stal finančním střediskem Západu a globálním hegemonelem.

Pařížská mírová smlouva z roku 1763 je občas srovnávána s pyrenejskou smlouvou uzavřenou v roce 1659 mezi Francií a Španělskem. Zatímco první znehodnotila odkaz Ludvíka XIV., druhá zničila dílo Filipa II. (Wallerstein 1989, 57). Francie ale nebyla vyřazena ze hry. Zůstaly jí ostrovy v Karibiku, včetně nesmírně výnosné kolonie Saint Domingue, právo rybolovu u břehů Newfoundlandu a základny v Senegalu a Indii. Francouzi si mohli připomenout, že po bitvách u Kresčaku a Agincourtu došlo k obratu. V roce 1768 Francie anektovala Korsiku a upevnila svoji pozici ve Středomoří (a nevědomky umožnila, aby se jistý korsický rodák, největší dobyvatel francouzských dějin, stal Francouzem). Pařížský mír nicméně otrásl postavením a zájmy „atlantické“ podnikatelské třídy ve Francii a poškodil finanční zdraví francouzské monarchie. Mezinárodní prestiž Francie citelně utrpěla. Příslušníci francouzské elity, vzdělanci, úředníci, podnikatelé a veřejní činitelé, si uvědomili zaostávání země za svým rivalem. Byla zahájena éra reform, která vyústila po několika letech do svolání Generálních stavů a ustavení Národního shromáždění.⁷

Předrevoluční Francie byla prostoupěna emocionálně vypjatým patriotismem. Vévoda Charles Maurice Talleyrand-Périgord napsal ve dvaadvaceti letech v říjnu 1777 ministru zahraničních věcí Vergennesovi, že „uškodit Anglii znamená sloužit své zemi“ (cit. Schama 2004, 49). Hrabě Louis Philippe de Ségur, který bojoval s Lafayetteem ve válce za nezávislost severoamerických osad, poznamenal: „Byli jsme unaveni zdoluhavostí míru, který trval deset let, a každý z nás hořel touhou napravit urážky posledních válek, bojovat proti Angličanům a přispěchat na pomoc Americe“ (cit. Schama 2004, 49). Francouzský patriotismus těžil z imitace idealizovaných římských republikánských vzorů (*exemplum virtutis*). Plútarchos, Titus Livius, Cicero a Tacitus byli proroky francouzského vlasteneckého náboženství. Mnozí se nicméně proti této symbolické hegemonii antické tradice bouřili. Dramatik Pierre de Belloy vytýkal svým současníkům, že znají skutky Caesarovy,

6) V letech 1715 až 1730 ve Francii a kolem roku 1740 v Anglii (Wallerstein 1989, 67).

7) Předrevoluční reformní étos ve Francii, viz Schama 2004, 104–120.

Titovy a Scipionovy, ale nevědí nic o zásluhách Karla Velikého, Jindřicha IV. nebo Condého. Pamatují si vítěze od Maratónu, ale nikoliv od Bouvines (Schama 2004, 58). Obyvatelé Francie hledali nové symboly, které by je motivovaly k překonávání nastávajících historických výzev lépe a přesvědčivěji než sakrální hierarchická ideologie *ancien régime*.

Francouzi rozhodně neměli žádné důvody pokládat se ve střetu s Velkou Británií za předem poražené. V polovině osmnáctého století prakticky nic nenaznačovalo, proč by Francie neměla být nadále přirozeným ekonomickým vůdcem kontinentu: „*Žádný panovník 18. století nebyl svědomitější a nemyslel to tak poctivě jako Ludvík XVI., žádná evropská vláda neměla lepší nebo inteligentnější ministry a úředníky, než byli Turgot, Vergennes, Malesherbes, Necker, Dupont de Nemours a Senhac de Meilhan*“ (Dawson 1997, 60). Země patřila se svými šestadvaceti milióny obyvatel k nejlidnatějším státům Evropy. Ve stejné době žilo ve Velké Británii dvanáct miliónů lidí a v Prusku osm (Maurois 1994, 226). Přístavní města Nantes, Marseille nebo Bordeaux poskytovala obraz nebývalé prosperity a čínorodosti vyplývající ze zámořského obchodu (Duby 2003, 405). Velká Británie, v níž docházelo po roce 1775 k patrnému rozvoji průmyslu, urbanizaci a populačnímu růstu, se prosadila jako dominantní světová průmyslová mocnost až v letech 1780 až 1840, a to především na úkor svého hlavního rivala Francie. Tihomir J. Markovitch nazval ve své důkladné ekonomické analýze z šedesátých let devatenáctého století⁸ Francii hlavní hospodářskou mocností osmnáctého století, která své prvenství ztratila až na počátku napoleonských válek. Podle Jeana Marczewského přesáhla hodnota průmyslové výroby ve Francii zemědělskou produkci již před rokem 1789, zatímco v Anglii k tomu došlo mezi lety 1811 a 1821 (Wallerstein 1989, 29). V letech 1732 až 1766 se produkce francouzského bavlnářského průmyslu zdvojnásobila, kdežto v Anglii (která přijala v roce 1700 ochranná cla proti indickému exportu) se výroba výrazněji zvýšila teprve v polovině šedesátých let osmnáctého století. Ve Velké Británii se v sedmdesátých a osmdesátých letech osmnáctého století výrazně zvyšovala daňová zátěž obyvatelstva a dosáhla třikrát větší výše než ve Francii (Schama 2004, 89; Wallerstein 1989, 20). Podíl státních příjmů pohlcovaných umořováním britského dluhu se pohyboval kolem sedmdesáti procent (Schama 2004, 89). V osmdesátých letech osmnáctého století se nejprůmyslovější oblasti Evropy nalézaly v okolí Lille, Rouenu, Barcelony, Curychu, Basileje a Ženevy, nikoliv na britských ostrovech (Wallerstein 1989, 78). *Francouzská modernita (French modern)*, specifický francouzský typ modernizace, který popsal ve stejnojmenné knize Foucaultův žák Paul Rabinow, vrhala svůj stín hluboko před rok 1789.

Britské zboží bylo v průběhu osmnáctého století vytlačováno z evropského prostoru. Na počátku osmnáctého století směřovaly čtyři pětiny britského vývozu do jiných západních zemí, na sklonku zmíněného století to byla pouhá pětina.

8) *L'Industrie française au XVIIIe siècle*, 1968; *L'Industrie française de 1789 à 1964*, 1966.

Příčinou změny exportní politiky byla konkurence ze strany obchodních soupeřů, především Francie. Velká Británie byla nucena asertivní mocenskou politikou dobývat náhradní zámořské trhy v Bengálsku (1757), Kanadě (1762) a na africkém pobřeží. Teprve kolem roku 1785 umožnil nástup nových technologií a výrobních prostředků Anglii zastínit kontinentální rivaly (Wallerstein 1989, 68–71).

Koncem šedesátých let osmnáctého století nebyla britská vládnoucí elita zdaleka přesvědčena o svém konečném vítězství ve druhé stoleté válce. Výrazem těchto pochybností byla například brožura,⁹ kterou v roce 1768 vydal George Grenville, ministerský předseda Velké Británie v letech 1763 až 1765. Grenville upozornil na skutečnost, že zatímco se britské námořnictvo účastnilo bojů sedmileté války, přepravu britského zboží ve zvýšené míře převzaly zahraniční společnosti. V roce 1753 se na britském obchodě podílelo 5 986 britských plavidel, která přepravila 551 230 tun, a 507 cizích lodí s objemem 65 055 tun. Celkem v letech 1749 až 1754 zakotvilo v britských přístavech 34 003 britských lodí s objemem 3 004 908 tun a 2 848 zahraničních plavidel se souhrnným objemem 392 624 tun. Během sedmileté války (1756 až 1761) počet britských lodí poklesl na 23 410 (s objemem 2 449 555 tun), zatímco množství zahraničních plavidel se zvýšilo na 8 024 (s celkovým přepraveným objemem 906 690 tun). To byla významná změna (Grenville 1768, 8–10). K čemu byly Velké Británii územní zisky v zámoří, pokud se dobrovolně vzdala podílu na třetině svého zahraničního obchodu (Grenville 1768, 23)? Stav financí země byl podle Grenvilla alarmující, a to dokonce horší než v poražené Francii.¹⁰ George Grenville zdůraznil, že Velká Británie byla nucena ukončit sedmiletou válku právě v okamžiku, kdy pro ni začala být z ekonomického hlediska neúnosná (1768, 18–19). Deficit obchodu Velké Británie s Ruskem dosáhl v letech 1762 až 1766 3 606 515 liber a se Švédskem ve stejném období 958 898 liber, což se celkově téměř rovnalo výši obchodního přebytku Velké Británie vůči Španělsku (2 564 110) a Portugalsku (2 571 221). Obchodní hegemonie Velké Británie na kontinentu tak závisela na aktivní platební bilanci s Nizozemím (v letech 1762 až 1766 činila 7 551 443 liber) a německými státy (7 323 124 liber). Grenville dokonce varoval před hospodářskou závislostí Velké Británie na Francii (!) a hrozbou, že se zmíněná země zmocní Irska. Předpověděl, že Anglie přijde o své severoamerické kolonie (1768, 65–66).

Grenvillovi odpověděl ve spise *Postřehy o posledním stavu národa* (*Observations on a late state of nation*) Edmund Burke. Významný whigovský politik a myslitel vyzdvihl ekonomický přínos teritorií, které Velká Británie dobyla v zámoří. Britský obchod se v průběhu sedmileté války významně zvýšil z 11 787 828 liber v roce 1754 na 14 558 288 liber o šest let později. Aktivní platební bilance Velké Británie vzrostla ve zmíněné době z 3 694 355 liber na 5 263 373 liber (Burke

9) *The Present State of the Nation: Particularly with respect to its Trade, Finances, &c. &c. Addressed to the King and both Houses of Parliament.*

10) V roce 1756 činil veřejný dluh Velké Británie 148 377 618 liber, přičemž roční úrok byl 4 993 144 liber (Grenville 1768, 10–17).

1782, 17). V letech 1752 až 1754 činil britský dovoz 24 607 870 liber, zatímco vývoz 35 726 344, přebytek tedy dosáhl 11 118 474 liber. V letech 1764 až 1766 činila hodnota britského importu 32 685 513 liber a britského exportu 44 740 003 liber; aktivní platební bilance se mírně zvýšila na 12 054 964 liber (Burke 1782, 46). To nejsou data, která by svědčila o hospodářském úpadku země. Na rozdíl od George Grenvilla se Edmund Burke neobával, že by kvalifikovaní řemeslníci odcházeli z britských ostrovů do Francie, i když byly ceny na kontinentu nižší; totéž platilo o mzdách. Byla to naopak britská životní úroveň, která přitahovala zahraniční dělníky (Burke 1782, 29–30). Edmund Burke vyzdvihl, že kredit Velké Británie je lepší než Francie, což znamenalo, že platila menší úrok ze svých půjček (Burke 1782, 58).

Proč Francie začala hospodářsky zaostávat? Pierre Léon ukázal, že rozsáhlý francouzský domácí trh poskytoval relativně nenáročné a dostupné odbytiště, což mělo negativní dopad na míru inovací a růst produktivity (Wallerstein 1989, 79–80). Francie byla po roce 1763 rozkolísána mezi potřebami posílit stát a zároveň uvolnit produktivní síly země prostřednictvím liberalizace. Obě snahy narážely na odpor parlamentů a širokých vrstev obyvatelstva. Francie finančně podpořila válku amerických osad za nezávislost a ponížila Velkou Británii, ale její očekávání průniku na severoamerické trhy nebylo odpovídajícím způsobem naplněno. Navíc se Francie v důsledku války nesmírně zadlužila a v roce 1788 vydávala na splátky včetně úroků až padesát procent státního rozpočtu. Jak poznamenal v roce 1796 Tanguy de la Boissière, Velká Británie si v Severní Americe zachovala výhodné obchodní svazky a nebyla přitom zatížena finančními náklady potřebnými na koloniální správu (Wallerstein 1989, 83–84). Rovněž Velká Británie se topila v dluzech, které dosahovaly minimálně francouzské výše, nicméně dokázala účinněji zvyšovat své příjmy. Kolem roku 1792 lze hovořit o mimořádně úspěšném vývoji britského hospodářství, těžícího z dynamického zahraničního obchodu. Velká Británie jednala v letech 1785 až 1793 o obchodních smlouvách, které by umožnily britskému zboží proniknout na tamní trhy, s Portugalskem, Španělskem, Ruskem, Pruskem, Nizozemím a Královstvím obojí Sicílie. Předběžné rozhovory byly zahájeny s Švédskem, Tureckem a Rakouským Nizozemím (Wallerstein 1989, 89).

Reformně naladěná Francie, která měla stále šanci britský náskok vyrovnat, liberalizovala dekretem z 30. srpna 1784 zahraniční obchod zámořských území. Jeho odvolání o dva roky později bylo uznáním neschopnosti Francie obstát v globální ekonomické soutěži s Velkou Británií. V roce 1786 byla uzavřena pověstná anglo-francouzská dohoda o volném obchodu. Zdá se, že francouzští stoupenci smlouvy, především Charles Alexandre de Calonne a du Dupont de Nemours, podcenili asertivitu britských obchodníků a přecenili rezistenci francouzského hospodářství (Schama 2004, 259; Wallerstein 1989, 87–88). Hrozilo, že se Francie stane agrární semiperiférií Velké Británie.¹¹ Mnozí francouzští předsta-

11) V pojetí světového systému Immanuela Wallersteina (1989, 88–89).

vitelé si velmi dobře uvědomovali, že poškozují zájmy rozvíjejícího se domácího průmyslu, ale možnost průniku francouzských zemědělských výrobků na britský trh pro ně byla příliš lákavá. Velcí pozemkoví vlastníci prosadili své zájmy na úkor buržoazie. Francouzští fyziokraté, pokládající za hlavní zdroj bohatství půdu, vymezili v počátečních fázích průmyslové revoluce Francii jako převážně zemědělskou zemi. Tyranie bukolické agrární imaginace, která má své počátky u vévody de Sully, poškodila rozvoj francouzského průmyslu. V následujících letech byla Francie doslova zaplavena britským zbožím. Félix Murlot označil v této souvislosti Francii za ekonomickou provincii Anglie a zmíněnou obchodní smlouvu z roku 1786 přirovnal svými důsledky k odvolání ediktu nantského (Wallerstein 1989, 88–92). Revoluční Konvent ji zrušil v roce 1793.

Skutečnost, že si Britové udrželi ekonomický náskok nad Francií nepřirozeně dlouhé období (se všemi geopolitickými důsledky), byla způsobena především Francouzskou revolucí, kterou proto Maurice Lévy-Leboyer nazval „národní katastrofou“, jež ukončila nadějně údobí Calonnových reforem (Wallerstein 1989, 80).¹² Málomterá událost západních dějin vzbuzuje dodnes tolik vášní a rozličných interpretací jako události ve Francii mezi svoláním Generálních stavů a Napoleonovou korunovací. Albert Cobban v ní spatřoval radikální protikapitalistické vystoupení, které svázalo produktivní síly země a fatálně znevýhodnilo Francii při jejím soupeření s Velkou Británií. Francouzská revoluce zbrzdila industrializaci Francie v závěrečném kritickém údobí eurasijské revoluce. Podle Jeana Marczewského dosáhla Francie srovnatelného objemu zahraničního obchodu, jaký vykazovala v letech 1787 až 1789, v roce 1855 (Wallerstein 1989, 115). Francouzská a průmyslová revoluce¹³ jsou tradičně společně spojovány s koncem raného novověku a nástupem moderní doby obdobně jako renesance a reformace se závěrem středověku a počátkem novověku. Byly to ale ve své podstatě protikladné procesy.

Immanuel Wallerstein zdůraznil tři klíčové charakteristiky a aspirace Francouzské revoluce. Za prvé šlo údajně o pokus části francouzských podnikatelských elit čelit ekonomické a mocenské hegemonii Velké Británie. Na tyto snahy navázal posléze Napoleon Bonaparte. Za druhé představovala Francouzská revoluce první proti-systémové hnutí namířené proti nastupujícímu liberálně kapitalistickému státu, které inspirovalo fašistické, komunistické a nacistické hnutí.

12) V letech 1720 až 1790 vzrostla výroba hutního průmyslu v Anglii o 100 procent, zatímco ve Francii o 468 procent. Mezi lety 1720 až 1830 to však bylo 2 608 procent pro Anglii a 908 pro Francii (Wallerstein 1989, 112). Calonnův portrét, viz Schama 2004, 253–274; Furet 2004, 59–61; Maurois 1994, 223–224.

13) Termín průmyslová revoluce postupně razil Natalis Marie Briavoine, Adolphe Blanqui, John Stuart Mill, Bedřich Engels a Karel Marx. George Chalmers, který uveřejnil v roce 1812 studii *Historický pohled na domácí hospodářství Velké Británie a Irska od nejstarších dob do současnosti* (*An Historical View of the Domestic Economy of Great Britain and Ireland from the Earliest to the Present Times*), věnoval úloze průmyslu pouze malou pozornost. Roku 1884 vydal Arnold Toynbee (1852–1883), strýc známého historika světových dějin Arnolda Josepha Toynbeeho, knihu *Průmyslová revoluce* (*The Industrial Revolution*; Wallerstein 1989, 3).

Za třetí Francouzská revoluce definitivně otrásla kulturně ideologickým systémem *ancien régime*, který již neodpovídal stávající sociální a ekonomické realitě (Wallerstein 1989, 111). Bezpochyby lze souhlasit s Immanuelem Wallersteinem, že Francouzskou revoluci je třeba vnímat v kontextu globálního soupeření mezi Velkou Británií a Francií (Wallerstein 1989, 94). Francouzská revoluce měla v zásadě konzervativní charakter, protože byla nesena vzdorem a vzpourou proti logice nastupujícího světového řádu, ve kterém dominantní pozici zaujala Velká Británie. V rovině politického symbolismu Francouzské revoluce stála Nejvyšší bytost, vytvořená revolucionáři z univerzalistického dědictví osvícenství, proti partikularistické imaginaci rasově nadřazeného Árijce, představujícího metaforu globální nadvlády nordické Evropy. Pouze s malou nadsázkou můžeme říci, že rasová ideologie se prosadila v důsledku Robespierrova pádu. Francouzská revoluce selhala, protože vnitřní oslabení Francie, které způsobila, zpečetilo triumf Velké Británie. Chaos revolučních událostí, ztráta bohaté kolonie Saint Dominique a napoleonské války dokonaly porážku Francie ve druhé stoleté válce. Adolphe Thiers v této souvislosti napsal: *„Nevyhráli jsme bitvu u Trafalgaru, nejsme pány moří a neovládáme trh s dvěma sty milióny zákazníky. To je tajemství naší podřízenosti“* (Wallerstein 1989, 115–116).

Velká Británie dokázala plně využít příležitosti, kterou nabízely produktivní síly průmyslové revoluce. Sekulární pragmatismus Manchesteru triumfoval nad milénaristickým idealismem Konventu. Anglický politik William Huskisson (který se stal 15. září 1830 jednou z prvních obětí železničního neštěstí během slavnostního otevření spojení mezi Liverpoolem a Manchesterem) prohlásil v roce 1826 na půdě parlamentu, že za vítězství, kterých Británie dosáhla v uplynulém čtvrtstoletí, vděčí do značné míry Wattově géniu (Briavoinne 1839, 201). Belgický ekonom Natalis Marie Briavoinne napsal již v roce 1839, že průmyslová revoluce měla jeden zásadní geopolitický dopad. Evropa byla dlouhodobě závislá na dovozu bavlněného textilu z Indie, jejíž výhoda spočívala v levnější a kvalifikovanější pracovní síle. Zatímco na britských ostrovech činila mzda dvou set tisíc dělníků zpracovávajících bavlnu 624 franků ročně, v Indii vydělávalo devatenáct miliónů žen v textilní výrobě ročně padesát dva franky. Charles Dupin vypočítal, že náklady na úpravu bavlněných látek, které dosáhly v Anglii 145 miliónů franků, činily v Indii milión franků. To se změnilo s nástupem parního stroje a tovární výroby, které nedokázali Indové konkurovat, a byli proto vytlačeni ze světových trhů (Briavoinne 1839, 201–202). V dvacátých letech devatenáctého století se Indie, kdysi hlavní exportér, stala čistým dovozcem textilu. Siráždudaulova vzpoura proti Východoindické společnosti v roce 1756, která mohla podle některých historiků přeměnit Bengálsko v merkantilistické „asijské Nizozemí“, neuspěla (Darwin 2007, 177).

Počátkem devadesátých let osmnáctého století se revoluční Francie vrátila k protekcionistické politice, která vyvrcholila kontinentálním systémem, jehož zřízení podepsal Napoleon Bonaparte 21. listopadu 1806 v Berlíně. V roce 1809

po vítězství Napoleona na středoevropských bojištích se francouzské impérium skládalo ze sto třiceti departementů, které sahaly od Brestu po Hamburk, od Amsterdamu po Řím a Terst, a zahrnovalo sedm set padesát tisíc kilometrů čtverečních. Žilo zde sedmdesát miliónů lidí, z nichž třicet tvořili Francouzi. Říši obklopovaly satelitní státy: Nizozemské království, Rýnský spolek, Švýcarsko a Italská republika. Murat vládl v Neapolském království a Joseph Bonaparte ve Španělsku. Pod francouzským patronátem vzniklo Varšavské knížectví. Rakousko ztratilo Halič a přístup k moři. Prusko bylo okleštěno k bezvýznamnosti (Furet 2004, 379).

François Crouzet ospravedlňoval francouzský postup údajnou hrozbou, že britská hospodářská a obchodní převaha znemožní ekonomický rozvoj kontinentu. V důsledku následné deindustrializace a pastoralizace by Evropu potkal osud Indie devatenáctého století (Wallerstein 1989, 119). Z tohoto hlediska poskytla francouzská vojenská rezistence evropskému hospodářství důležitý oddechový čas. Idea ekonomického sjednocení kontinentu podléhajícího francouzské politické a hospodářské hegemonii představovala bezpochyby nefunkční anachronismus. Šlo spíše o ahistorickou vzpomínku na římské impérium než o způsob, jak uvolnit produktivní síly stále převážně agrárního a nerozvinutého světadílu. Zároveň to byl poslední vážný pokus o zvrát ve vývoji eurasijské revoluce, v níž od sedmileté války vítězila Velká Británie. Francie se nechala vytlačit z Kanady a Indie a výrazně oslabil v Evropě. Hrozilo jí, že ji čeká úděl Španělska. Nyní se to mělo změnit. Francouzské impérium překvapivě snadno ovládlo kontinent a navzdory porážce u Trafalgaru hodlalo srazit Británii na kolena ekonomicky a tím zpochybnit i její globální nadvládu v zámoří. V roce 1808 napsal Gould Francis Leckie, že *„Francouzi uspěli ve všech směrech a zcela změnili tvář Evropy,“* zatímco britská vláda, neschopná povznést se od politického oportunismu ke skutečným principům, pouze bezmocně přihlíží (1808, vii).

Výsledek napoleonských válek a bitva u Waterloo nicméně představovala potvrzení autority, o které se již nedalo pochybovat. V letech 1783 až 1816 vybudovala Velká Británie skutečné globální panství, které z ní na příští století učinilo centrum světového systému. Současníkům připadalo, že všemocná Anglie ze svých námořních základů sleduje a ovlivňuje osud ostatních národů. Německo bylo údajně střeženo z Helgolandu, Francie z Guernsey and Jersey, Severní Amerika z Nového Skotska a Bermud, Střední Amerika z Jamajky a Jižní Amerika z Falkland. Velká Británie ovládala Středomoří z bašt na Gibraltaru, Maltě a Jónských ostrovech, Rudé moře z Adenu a Perský záliv z Bušíru a Karaku. Zbývá se jí zmocnit Dardanel, Malackého průlivu, Suezu a Panamy, aby byla její vláda nad mořem završena (List 1856, 121).

Henrich Heine, německý básník žijící v pařížském exilu, neměl z globální nadvlády Velké Británie velkou radost: *„Přiznávám se, nejsem zcela nestranný, mluvím-li o Angličanech, a můj nepřiznivý soud o nich, můj odpor k nim má snad kořeny v obavách o vlastní zdar, o šťastný klid a mír německé vlasti. Od doby*

totiž, kdy jsem hluboko pochopil, jaké mrzké sobectví vládne i v jejich politice, unukají mi Angličané bezmezný příšerný strach. Chovám nejlepší úctu k jejich hmotné nadvládě; mají velmi mnoho z brutální energie, se kterou Římané utlačovali svět, ale sdružují s římskou vlčí chtivostí také hadí lest Kartága. Proti té chtivosti máme dobré a dokonce vyzkoušené zbraně, ale proti zákeřné úkladnosti těch Punů Severního moře jsme bezbranní. A teď je Anglie nebezpečnější než kdy předtím, teď, kdy její obchodní zájmy podléhají: v celickém tvorstvu není tak zatvrzelého stvoření jako kramář, jehož obchod uvázl, jemuž utíkají zákazníci a jehož sklad nemá již odbyť“ (1951, 395).

Jules Michelet, historik, anglofob a propagátor spojenectví Francie a Německa, které by čelilo britské a ruské globální asertivitě, byl přesvědčen, že pouze katolická církev, jež vytvořila evropské kosmopolitní společenství, a Francouzská revoluce, která spojila národní sentiment s občanskou rovností, reprezentovaly skutečnou nosnou historickou „myšlenku“. Velká Británie ji zcela postrádá: *„Anglie není ideou. Její jediný velký muž, Shakespeare, vždy pouze pochyboval. Její vlastní politická myšlenka, rovnováha sil, je vztahem, nikoliv podstatou. Nepředstavuje žádnou skutečnou živoucí sílu. Přivlastnění si přírody člověkem je sice ideou, ale nikoliv morálně konstitutivní. Německo, tak bohaté na myšlenky, rovněž není ideou. Je kovadlinou myšlenek, vrací je a opracovává, tu z jedné, tu z druhé strany“* (cit. Monod 1923, II, 231). Podle Micheleta využila Velká Británie při svém vzestupu politické dezorganizace kontinentu v důsledku principiální srážky mezi katolicismem a revolucí. Na druhé straně francouzský cestovatel Victor Jacquemont, který pobýval na přelomu dvacátých a třicátých let devatenáctého století v Indii, byl přesvědčen o blahodárnosti britské koloniální nadvlády.¹⁴

Dominance Velké Británie v kontinentální Evropě představovala historicky nahodilý fenomén, který z geopolitického hlediska nemohl mít dlouhého trvání. Sen o trvalejším anglosaském teritoriu na evropské půdě (který byl pravděpodobně iluzí) ukončil na konci středověku výsledek stoleté války. Osmanský záměr ovládnout světadíl vzal definitivně zasně v roce 1683 u Vídně. Zbývaly tři možnosti: Evropa francouzská, ruská nebo německá. Francouzi, kteří pozbyli veškeré naděje u Lipska a Waterloo, bránili německé hegemonii a tím nepřímou přispívali k ruské expanzi do Evropy (navzdory své účasti v krymské válce). Impozantní rozloha eurasijského ruského impéria pouze zakrývala jeho vnitřní slabost. Zhrzená německá a ruská nacionální frustrace vyústila do ustavení agresivních totalitních režimů. Anglosasové se zasloužili o porážku vilémovského Německa v první světové válce a poté o triumf totalitního stalinismu nad nacismem. První z uvedených vítězství osudově oslabilo strategicky, kulturně a ekonomicky významnou střední Evropu, zatímco druhé umožnilo její bolševizaci. Konečným historickým výsledkem je slabá multietnická Evropa podléhající ideologii levice-

14) *„Il faut avoir voyagé dans le Punjaüb pour connaître quel immense bienfait c'est pour l'humanité, que la domination des Anglais dans l'Inde“* (Jacquemont 1833, 50).

vého liberalismu, politické korektnosti a multikulturalismu, definitivně zbavená velmocenského postavení, morální vůle, hmotné výkonnosti a pravděpodobně i perspektivní budoucnosti.

S koncem *ancien régime*, který byl charakteristický pro Západ raného novověku, započal věk ideologií. Eurasijská revoluce určila až do roku 1945 mocenské vztahy mezi Západem a ostatními civilizacemi a měla zásadní dopad i na politický vývoj evropských států. Velká Británie se stala světovým arbitrem a připravila cestu k nástupu globálního světa, ve kterém dnes žijeme. Její bilance jako evropské mocnosti byla nicméně rozporuplná. Ani spojenectví Anglie s Francií nedokázalo zastavit nástup nové kontinentální síly, sjednoceného Německa, které po roce 1871 vystřídalo Francii v úloze evropského hegemonu. Možnost strategického sblížení Británie s Německem, jež by obnovilo v rámci Západu a mimo něj žádoucí geopolitickou rovnováhu, nebyla využita. Uvolnění nacionální vášně, megalothymie, imaginace rasové války a třídní nenávist, to vše společně s nedostatečným realismem, odpovědností a prozíravostí politických elit, které postrádaly Richelieuovo umění rovnováhy, přispělo k propuknutí „druhé peloponéské války“ Západu v létě 1914. Arthur Gobineau napsal, že každá civilizace se vyznačuje specifickou organizací hmotné a morální síly. Liberalismus a stylizace Velké Británie do úlohy „morálního impéria“ nedokázaly vytvořit po porážce francouzského imperiálního univerzalizmu přesvědčivý ideologický systém, který by zaštitil bezprecedentní materiální rozvoj v době průmyslové revoluce. Tato symbolická chudoba nové společnosti, která nebyla schopna plnohodnotně nahradit svržený hodnotový systém *ancien régime*, otevřela cestu různým partikularistickým ideologiím a intelektuálnímu chaosu, před kterým mnozí hledali útočiště v totalitních a autoritativních hnutích. Konečná rezignace na přesvědčivou organizaci morální síly moderní doby skončila intelektuálním nihilismem postmodernismu a hedonistického skepticismu, který je průvodním projevem demise Západu na postavení, jež mu před dvěma stoletími vynesla eurasijská revoluce.¹⁵

1.2 Svět orientalistů

V devatenáctém století se zrodily dva ideologické systémy, které svými projevy připomínaly velká náboženská hnutí minulosti. Prvním byl marxismus, mimořádně sugestivní a mobilizující víra usilující o radikální proměnu materiálních

15) Na základě hodnoty indexu národní síly (*National Power Index*), odrážejícího ekonomický, demografický, energetický, vojenský, politický a technologický potenciál každé země, byl pro rok 2012 sestaven následující žebříček deseti „nejmocnějších“ států světa: Spojené státy americké (index národní síly 77.77), Čína (58.66), Rusko (43.36), Francie (43.24), Japonsko (42.9), Velká Británie (41.42), Německo (39.77), Indie (35.4), Kanada (32.86) a Izrael (32.19). Zdroj: <http://www.mapsofworld.com/world-top-ten/world-top-ten-powerful-countries-map.html>, 9. 5. 2014.

podmínek lidské existence. Jeho tvůrce Karel Marx se svým globálním vlivem takřka přiblížil postavení „Muhammada devatenáctého století“. Druhou sekulární religiozitou moderní doby byla rasová ideologie, která postrádala autoritativního teoretika Marxova typu. V nejrůznějších derivátech prostoupila politickou kulturu Západu, oslovila milióny stoupenců a v extrémní podobě názorně ukázala, jak úzká dokáže být hranice mezi altruistickou touhou po změně a genocidní vražednou mání.

Důležitým podnětem k radikalizaci západního rasového myšlení byla *orientální renesance*. Zmíněné intelektuální hnutí, jehož historii důkladně prozkoumal ve stejnojmenné knize francouzský historik Raymond Schwab (1984), představovalo výsledek setkání mezi britskou a indickou kulturou v závěrečných desetiletích osmnáctého století. Britští vzdělanci nabyli přesvědčení, že síla obrazotvornosti hinduistické kultury je předurčena k tomu, aby umožnila renesanci evropského poetického ducha ve věku náboženské lhostejnosti a racionalistické prázdnoty. Sanskrt měl v této souvislosti sehrát obdobnou revitalizační úlohu, jaká připadla v renesanční době latině a řečtině. Germáni, kteří byli v Evropě předmětem fascinace přinejmenším od znovobjevění Tacitova spisu *Germania* v patnáctém století, byli v průběhu devatenáctého století v důsledku orientální renesance asimilováni a hierarchicky povýšeni v Árijce. Ovládnutí Indie, které bylo součástí eurasijské revoluce, nejenom výrazně ovlivnilo postavení Velké Británie v rámci světového systému, ale rovněž silně poznamenalo západní politickou kulturu a imaginaci. Čtení a výklady starých indických textů měly dalekosáhlé důsledky pro další historické osudy Západu.

1.2.1 Učednická léta Williama Jonese

Vypravme se nyní k samotným pramenům orientální renesance. Ve čtvrtek 25. září 1783 se na nábreží řeky Huglí v Kalkatě ozvalo jednadvacet dělostřeleckých výstřelů. Místní britská správa okázale vítala fregatu *Crocodile*, která po plavbě trvající pět měsíců dorazila z Anglie. Na palubě lodi se nacházel nový soudce Nejvyššího soudu v Kalkatě, kterým byl šestatřicetiletý sir William Jones. Doprovázela jej manželka Anna Marie, s níž se oženil před půl rokem. Nebylo to poprvé, kdy se William Jones dotkl indické půdy. Již 2. září 1783 zakotvila fregata v Madrásu, kde Jonese pozdravil místní guvernér lord George Macartney (Franklin 2011, 8). Pravděpodobně nikdo ze stovek zvědavců, kteří se shromáždili v kalkatském přístavu, netušil, že je svědkem počátku nové éry v dějinách orientálních věd, jež hluboce ovlivní vztahy mezi Západem a Východem. Historické změny často přicházejí nepozorovaně. Jejich nositeli se někdy stávají lidé, kterým dějiny nepřiznají místo, jež by si právem zasloužili. Sochu sira Williama Jonese, kterou po jeho předčasně smrti nechalo vedení Východoindické společnosti vztyčit v katedrále svatého Pavla v Londýně, miji

dnes většina návštěvníků tohoto střediska anglikánské víry bez povšimnutí či projevu hlubšího zájmu.¹⁶

William Jones pocházel ze starého rodu, jehož stopy se ztrácejí v dávnověku severního Walesu (Shore 1807, 1). Jeho otec William Jones starší se narodil v roce 1680¹⁷ v rolnické usedlosti na ostrově Anglesey ležícím severně od západního pobřeží Walesu. Od mládí projevoval výrazné matematické nadání. Jako učitel matematiky na válečné lodi se spřátelil s lordem Georgem Ansonem, proslulým mořeplavcem, budoucím admirálem a lordem admirality. Účastnil se 23. října 1702 bitvy u Viga, v níž na počátku války o španělské dědictví britské loďstvo zničilo španělsko-francouzskou flotilu, a následného obsazení a vyplenění města (Shore 1807, 4). První odborný spis *Pojednání o umění navigace* (*Treatise on the Art of Navigation*) vydal William Jones starší v jednadvaceti letech.¹⁸ Po odchodu z námořnictva působil jako pedagog v Londýně. Sblížil se s Philipem Yorkem, lordem Hardwickem a pozdějším lordem kancléřem ve Walpolově kabinetu, lordem Georgem Parkem, synem významného whigovského politika, astronomem a v letech 1752 až 1764 prezidentem *Royal Society*,¹⁹ Edmundem Halleyem, Samuelem Johnsonem a Isaacem Newtonem (Shore 1807, 5; Franklin 2011, 44–46).

Po roce 1725, kdy Thomas Parker, hrabě Macclesfield,²⁰ odešel na své sídlo Sherborne Castle, stal se William Jones starší prakticky členem jeho rodiny (Shore 1807, 6). Hrabě Macclesfield pomohl Jonesovi poté, kdy jej jistý bankéř připravil o většinu jmění. William Jones se oženil s Mary Nixovou, dcerou londýnského podnikatele relativně nízkého původu. Budoucí orientalista William Jones se narodil v roce 1746 jako nejmladší ze tří dětí.²¹ Když byly Jonesovi tři roky, otec podlehl srdeční chorobě (Franklin 2011, 43).

16) Mramorová socha sira Williama Jonese zhotovená na náklady Východoindické společnosti Johnem Baconem byla umístěna do rohu hlavního dómu. Zakladatel nové orientalistiky, zachycen v myslitelské pozici, je oblečen do antické tógy. V podpaží drží staroindický Manuův zákoník. Podstavec sochy byl vyzdoben hinduistickými náboženskými alegoriemi, které zahrnují želvu *Kúrmu*, jedno z deseti vtělení (*avatárů*) boha *Višnu* (kterou William Jones pokládal za doklad staroindického svědectví o biblické potopě), Indrova slona *Airávatu* a zejména obraz tří božích aspektů hinduismu (*trimúrti*). Zmíněný artefakt je ojedinělým dokladem duchovní asimilace hinduistických podnětů v samotném srdci anglikánské církve (Budil 2002, 117). Další socha Williama Jonese v kapli University College v Oxfordu neušla bdělému zraku strážců „politické korektnosti“ požadujících v roce 2001 její odstranění. William Jones byl totiž obklopen skupinou tří indických učenců, kteří byli údajně zobrazeni v „podřízeném“ postavení.

17) Podle jiných údajů v roce 1675.

18) Jonesovy matematické studie, viz Shore 1807, 9.

19) George Parker sehrál důležitou úlohu při zavedení gregoriánského kalendáře na britských ostrovech v roce 1752. Byl následně obviněn, že „ukradl lidu jedenáct dní“.

20) Thomas Parker, hrabě Macclesfield (1666–1732), whigovský státník, po smrti královny Anny v roce 1714 vykonával funkci regenta během absence Jiřího III., jenž pobýval v Hannoversku. Až do roku 1718, než se Jiří III. naučil obstojně anglicky, hrabě Macclesfield promlouval v parlamentu jeho jménem. V téže době byl jmenován lordem kancléřem. Hrabě Macclesfield byl roku 1725 odsouzen za korupci a zbytek života strávil v ústraní.

21) Nejstarší George zemřel v útlém věku; sestra Mary, narozená v roce 1736, se vdala za zámožného obchodníka Rainsforda. Zahynula tragicky roku 1802, kdy se na ní vznály šaty.

Jonesova matka odmítla Macclesfieldovu nabídku, aby zůstala s dětmi v Sherborne Castle. Malého Williama přiměla k tomu, aby v útlém věku recitoval zpaměti Shakespeara. Od sedmi let navštěvoval školu v Harrow. Prokázal zřejmý jazykový talent. Naučil se bez velkých problémů latinsky a řecky, četl s oblibou Demosthena a Cicerona a napsal dětskou „dramatickou hru“ o Meleagerovi. Matka nadále dohlížela na jeho vzdělání. William Jones se záhy věnoval francouzštině, italštině, španělštině, portugalštině, arabštině a hebrejštině (Franklin 2011, 52–55). Když dovršil věk sedmnácti let, přemýšlel o vhodném univerzitním studiu. Mary Jonesová a učitelé důrazně doporučovali práva. Tomu se William vzepřel. Váhal mezi univerzitou v Cambridge a Oxfordu, kterému dal nakonec přednost. Největší zájem projevoval Jones v tomto údobí života o perštinu a arabštinu, kterou si osvojoval za pomoci přistěhovalce z Aleppa, s nímž se setkal během prázdnin v Londýně a kterému hradil pobyt v Oxfordu (Shore 1807, 15–42; Franklin 2011, 61–62). Jonesovy vlastní příjmy byly nicméně omezené a využil proto možnosti ujmout se výuky sedmiletého George Johna, vikomta Althorpa, budoucího druhého hraběte Spencera.²² V srpnu 1766 získal William Jones stipendium ve výši sta liber ročně, které mu konečně zajistilo relativní finanční nezávislost (Franklin 2011, 63–64). Když mu Augustus Henry FitzRoy, vévoda z Graftonu, ministr financí v kabinetu Williama Pitta staršího, nabídl vládní funkci tlumočníka z orientálních jazyků, William Jones odmítl (později toho litoval). Ve svých jednadvaceti letech začal pracovat na *Komentářích k asijské poezii* (*Commentaries on Asiatic Poetry*), přičemž inspirací mu byla známá práce biskupa Roberta Lowtha *Praelectiones Academicæ de Sacra Poesi Hebraeorum* z roku 1754.²³ Během léta 1767, které strávil s rodinou Spencerových na kontinentu v Cáchách, se William Jones naučil obstojně německy. S potěšením četl Conrada Gesnera. Po návratu na britské ostrovy plánoval, že se bude věnovat čínštině. Konfuciovo učení²⁴ znal již ze staršího Coupletova překladu.²⁵ Později zvažoval cestu do Egypta, aby se pokusil rozluštit tajemství hieroglyfů (Shore 1807, 44–48).

22) George John Spencer, druhý hrabě Spencer (1758–1834), syn Johna Spencera, prvního hraběte Spencera. Za kmotra mu byl Jiří II. Titul hraběte zdědil po smrti svého otce v roce 1783. Od roku 1780 působil jako zástupce whigů v parlamentu a později zastával různé vládní funkce v kabinetu Williama Pitta mladšího. V letech 1806 až 1807 byl členem „vlády všech talentů“. Druhý hrabě Spencer proslul jako sběratel vzácných knih a rukopisů.

23) Latinský spis přeložil George Gregory do angličtiny v roce 1787 pod názvem *Přednášky o posvátné hebrejské poezii* (*Lectures on the Sacred Poetry of the Hebrews*). Biskup Robert Lowth (1710–87) působil jako profesor poezie na univerzitě v Oxfordu a byl autorem mimo jiné populární gramatiky anglického jazyka (*A Short Introduction to English Grammar*, 1762); Shore 1807, 64.

24) Konfucia nazýval William Jones „čínským Platónem“ (Shore 1807, 101).

25) Philippe Couplet (1623–93), od roku 1640 člen řádu Tovaryšstva Ježíšova, pobýval řadu let v Číně (1656–81). V roce 1686 vydal spis *Chronologický přehled čínské monarchie* (*Tabula chronologica monarchiae sinicae*) a stál v čele skupiny jezuitů (Prospero Intorcetta, Christian Wolfgang Herdtrich a François de Rougemont), která přeložila Konfuciovy spisy do latiny (*Confucius Sinarum Philosophus*, 1687).

Počátkem roku 1768 navštívil Anglii dánský král Kristián VII., který s sebou přivezl perský rukopis o historii vlády Nádír Šáha (od jehož smrti v té době uplynulo pouhých dvaadvacet let). Lord George Manners-Sutton, tajemník vévody z Graftonu, požádal na královu prosbu Williama Jonese, aby přeložil perský text do francouzštiny. William Jones se zprvu zdráhal a navrhl místo sebe jako významného znalce perštiny Alexandra Dowa, který se právě vrátil z Indie.²⁶ Dow kvůli své zaneprázdněnosti odmítl. Britským reprezentantům připadalo nevhodné, aby byl Kristián VII. nucen zaslat rukopis do Francie (John Shore se domníval, že William Jones byl jediným člověkem v Anglii schopným se úspěšně zhostit zmíněné práce), a přesvědčili Jonese, aby se úkolu ujal. William Jones byl s překladem nazvaným *Dějiny Nádír Šáha (Histoire de Nader Chah)* hotov v roce 1770 a byl následně jmenován členem Královské společnosti v Kodani (Shore 1807, 50–53; Franklin 2011, 64–67).

V roce 1768 se William Jones seznámil s rakouským diplomatem, orientalistou a překladatelem perského básníka Háfize hrabětem Karlem Reviczkim, pozdějším vyslancem v Londýně. Oba muži si v průběhu následujících let (Reviczki zemřel ve čtyřiapadesáti letech v roce 1793) vyměnili řadu dopisů psaných v latině a francouzštině, ve kterých se Jones například přiznal, že si orientální poezie váží více než řecké. Měl na mysli především perské autory; Turky pokládal za jejich nepřesvědčivé imitátory. Williama Jonese rovněž zajímal Reviczského názor na vztah mezi hebrejštinou a arabštinou, protože jej zaujala jejich podobnost (Shore 1807, 54–77). Dánskému králi zaslal Jones Reviczského pojednání o tureckém válečném umění (Shore 1807, 103; Franklin 2011, 67–70).

Když Jonesův svěřenec vikomt Althorp odjel na podzim 1768 studovat do Harrow, William Jones jej doprovázel. Zabýval se intenzivně perštinou, sestavil gramatiku zmíněného jazyka²⁷ určenou především pro potřeby armády a připravoval slovník, který chtěl nabídnout ke koupi Východoindické společnosti (Shore 1807, 79). Současně psal básně a drama o osmanském sultánovi Süleymanovi (Shore 1807, 112).²⁸ Měl v úmyslu vydat „národní“ epos o objevení britských

26) Alexander Dow (1735/36–1779), skotský orientalista, literát a důstojník ve službách Východoindické společnosti během sedmileté války. V roce 1768 se vrátil do Anglie, kde vydal dva překlady z perštiny (*Tales translated from the Persian of Inatulla of Delphi a History of Hindostan, translated from the Persian of Ferishta*; viz *Tales of East: Comprising the most popular romances of oriental origin and the best imitations by European authors: with new translations and additional tales, never before published*, Volume 2, Edinburgh, John Ballantyne and Company, 1812). Dowova tragédie o Čingischánovi (*Zingis*) se hrála v roce 1769 s určitým ohlasem v Theatre Royal v Drury Lane. V letech 1769 až 1774 působil Alexander Dow opět v Indii. Uveřejnil studii o dějinách Hindustánu až do Aurungzébovy smrti. Slavný herec a divadelní podnikatel David Garrick (1717–79) uvedl roku 1774 v Drury Lane druhou Dowovu hru ze starověkého Egypta *Sethona*, která však byla po několika reprízách stažena (o jejím autorství panují určité pochybnosti), viz *Sethona. A Tragedy. As it is performed at the Theatre-Royal in Drury-Lane*. London, T. Becket, 1774. Alexander Dow zemřel v Indii v Rhágalpúru.

27) *Grammar of the Persian Language* (1770).

28) Hlavním Jonesovým zdrojem bylo dílo alžbětinského historika Richarda Knollese (1545–1610) *Obecné dějiny Turecka (The Generall Historie of the Turkes*, 1603).

ostrovů foinickými dobrodruhy z Tyru, který by obsahoval hlubší úvahu o podstatě vlády v Anglii. Jeho vzory byli Homér, Vergilius, Torquato Tasso a Luís Vaz de Camões (Shore 1807, 132). V zimních a jarních měsících 1770 William Jones pobýval se Spencerovými na jihu Francie v Marseille, Frejus, Antibes a Nice. Svému příteli Nathanielu Brasseyu Halhedovi napsal v březnu 1770 z Nice, že jej jih zmáhá a touží po návratu do Oxfordu. Záměru navštívit Florencii a Řím se zcela vzdal. Vypravil se do Ženevy, kde doufal, že se setká s Voltairem. Velký literát se omluvil údajně kvůli špatnému zdravotnímu stavu (Shore 1807, 89–98).

Právě v létě 1770 uzrálo Jonesovo rozhodnutí rezignovat na místo vychovatele a studovat právo. Zájem o Orient a literární činnost ho neopustil, ale Jones neměl tušení, jak by jej mohl spojit s řádnou profesní dráhou, která se od něho očekávala. William Jones vstoupil 19. září 1770 poprvé na půdu Middle Temple v Londýně, tradiční školy vychovávající budoucí právníky. V prosinci 1771 napsal Reviczkému (kterého nazýval svým Attikem a jenž působil ve Vídni), že má zájem o místo na vyslanectví v Konstantinopoli. Chtěl o něj požádat, jakmile skončí válka mezi Osmanskou říší a Ruskem, a své vyhlídky nepokládal za beznadějně (Shore 1807, 127–128).

V dubnu 1772 William Jones poslal Robertu Ormeovi dopis, ve kterém mimořádně ocenil první svazky jeho studie *Dějiny vojenských operací britského národa v Hindustánu po roce 1745* (*A History of the Military Transactions of the British Nation in Indostan from the year 1745*).²⁹ Na druhé straně Jones ostře kritizoval Anquetilovo-Duperronovo pojednání o zoroastrismu a překlady části Avesty a i v následujících letech proslul jako velký odpůrce tohoto významného francouzského orientalisty.³⁰ William Jones byl 30. dubna 1772 zvolen členem Královské společnosti (*Royal Society*), aniž by v této době již měl ukončené vysokoškolské studium. Magisterský titul získal v Oxfordu o Velikonocích následujícího roku (Shore 1807, 138–139). Počátkem roku 1774 William Jones uveřejnil soubor

29) Robert Orme (1728–1801), syn lékaře ve službách Východoindické společnosti, člen rady ve Fort St. George, stál u počátku kariéry Roberta Cliva. Od roku 1760 žil v Londýně a v roce 1769 byl jmenován oficiálním historiografem Východoindické společnosti.

30) Polemika mezi Williamem Jonesem a Abrahamem Hyacinthem Anquetilem-Duperronem představovala střet mezi dvěma pravděpodobně nejvýraznějšími orientalisty druhé poloviny osmáctého století a zároveň mezi britskou a francouzskou imperiální organizací orientálního vědění (Shore 1807, 133–135). Po ostrém výpadu z roku 1771 následovala Jonesova přednáška na půdě *Asiatic Society* v Kalkatě pronesená v roce 1789, ve které William Jones prohlásil o Anquetilu-Duperronovi, že „*having had the merit of undertaking a voyage to India in his earliest youth, with no other view than to recover the writings of Zeratusht (Zoröaster), and who would have acquired a brilliant reputation in France, if he had not sullied it by his immoderate vanity and virulence of temper, which alienated the good-will even of his own countrymen*“ (cit. Shore 1807, 137). Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron vydal v roce 1798 dvojsvazkovou knihu *Indie ve vztazích s Evropou* (*L'Inde en rapport avec l'Europe*), v níž vyzval k ukončení britské tyranie v Indii: „*L'audacieuse Albion a usurpé, dans ces contrées, le trident des mers, le sceptre de l'Indoustan. Cruelle et perfide, elle rend avec usure à la France, sa rivalité, l'état d'humiliation où l'avoient réduite vos exploits militaires, vos opérations politiques*“ (1798, i). William Jones tvrdil, že když na podzim 1780 navštívil Paříž, Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron se mu vědomě vyhýbal (Shore 1807, 234–235; Franklin 2011, 74–76).

poznámek a komentářů o asijské poezii, na němž pracoval od roku 1766.³¹ V téže době uvažoval o tom, že zanechá studia orientálních věd a bude se věnovat výhradně právní praxi, kterou zahájil v lednu 1774 a jež vyžadovala jeho veškerý čas (Shore 1807, 146, 212). V dopise svému spolužáku z Oxfordu Henriku Albertu Schultensovi³² z října 1774 se William Jones zmínil o skotském cestovateli Jamesi Bruceovi,³³ který se právě vrátil z cesty do Habeše a k pramenům Modrého Nilu (Shore 1807, 156). V následujících letech se William Jones pohyboval mezi Londýnem a Oxfordem a zkoumal právní systémy různých evropských zemí. V roce 1778 vydal překlad řeči Isaea, velkého athénskému rétoru, právníka a Isokratova žáka. Kopii své knihy William Jones zaslal Edmundu Burkovi, který v odpovědi z 12. března 1779 přiznal, že o dotyčné starověké osobnosti prakticky nic neví (Shore 1807, 193–196).

Koncem roku 1776 obdržel William Jones osobní dopis (datovaný 26. listopadu 1776) od polského knížete Adama Kazimíra Czartoryského.³⁴ O Jonesovi mu bezpochyby vyprávěl hrabě Karel Reviczki, který tehdy působil jako rakouský vyslanec ve Varšavě. Adam Kazimír Czartoryski četl Jonesovo pojednání o poezii asijských národů a gramatiku perštiny (Shore 1807, 205). Zajímalo ho, zda byl v Oxfordu znovu vytištěn proslulý slovník od Franciszka Meninského³⁵ a co si

31) *Poeseos Asiaticae commentariorum libri sex*.

32) Henrik Albert Schultens (1749–93), nizozemský orientalista působící na univerzitě v Leidenu, byl vnukem Alberta Schultense (1686–1750), profesora orientálních jazyků v Leidenu, hebraisty a ve své době nejvýznamnějšího znalce arabštiny v křesťanské Evropě.

33) Robert Bruce (1730–94) působil od roku 1762 jako britský konzul u alžírského beje. Navštívil Palmýru a Baalbek v Sýrii, v roce 1768 se vylodil v Alexandrii, prohlédl si Luxor (včetně hrobky Ramesse III.), překročil Rudé moře a dorazil do Džiddy. Do Gondaru, hlavního města Habeše, vstoupil 17. února 1770. U pramenů Modrého Nilu stanul 4. listopadu 1770. Již před ním toto místo identifikovali portugalsí jezuité Pedro Páez (1564–1622) a Jeronimo Lobo (1595–1678). Během zpáteční cesty do Káhiry Robert Bruce postupoval přes Núbii podél Nilu. Do Londýna se vrátil v roce 1774. Nedůvěra, s níž se ve vlasti setkal, jej přiměla stáhnout se na skotské sídlo Kinnaird.

34) Adam Kazimír Czartoryski (1734–1823), příslušník vysoké polsko-litevské aristokracie, literát a generál. V roce 1763 odmítl kandidaturu na polského krále ve prospěch Stanisława Augusta Poniatowského. Byl spjat s politickými a ideologickými hodnotami osvícenství; podporoval reformu polské armády a vzdělávacího systému. Zastával důležité vládní a správní funkce a napsal řadu divadelních her a pojednání o soudobé polské literatuře. Jeho syn Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861), jehož skutečným biologickým otcem byl pravděpodobně ruský vyslanec Nikolaj Repnin, působil v letech 1804 až 1806 jako ruský ministr zahraničí, byl senátorem kongresového Polska (1815) a předsedou polské Národní vlády (1831). Po porážce polského povstání roku 1831 žil v exilu, především ve Francii, kde se věnoval rovněž literární tvorbě a překladům klasických řeckých autorů.

35) Franciszek Meninski (původním jménem François Mesgnien, 1623/1620–1698), diplomat a orientalista, původem z Alsaska. V mládí studoval v Římě na jezuitské koleji orientální jazyky. V roce 1647 se usadil v Polsku, kde se naturalizoval a přijal jméno Meninski. Roku 1653 doprovázel polského vyslance do Konstantinopole, kde se naučil turecky. Později působil jako polský vyslanec v Osmanské říši a v roce 1669 navštívil Jeruzalém. Od roku 1661 zastával funkci nejvyššího říšského tlumočníka a poradce ve vojenských záležitostech na císařském dvoře ve Vídni. V roce 1680 vydal Franciszek Meninski ve Vídni *Institutiones linguae turcicae cum rudimentis parallelis linguarum arabicae et persicae* a v letech 1680 až 1687 tři svazky jednoho z nejproslulejších slovníků orientálních jazyků novověku *Thesaurus linguarum orientalium*

William Jones myslí o vztahu mezi evropskými jazyky a perštinou.³⁶ V odpovědi ze 17. února 1779 se William Jones zmínil o případném budoucím působení v Indii.³⁷ V listopadu 1777 se v Kalkatě uvolnilo místo jednoho ze soudců místního Nejvyššího soudu. William Jones spoléhal především na podporu lorda Northa (Shore 1807, 252). Pokud šlo o Czartoryského otázku týkající se podobnosti řady slov v evropských dialektech a perštině, která předznamenala objev indoevropské lingvistické rodiny, Jones na ni odpověděl opatrně a vyhýbavě, tak jak to odpovídalo duchu tradiční humanistické jazykovědy poloviny osmnáctého století.³⁸

Od dubna 1773 se William Jones účastnil pravidelných setkání vlivné skupiny londýnských vzdělanců, která se nazývala *The Club* a od skonu Davida Garricka v roce 1779 *The Literary Club*. Zmíněnou společnost tvořili od února 1764 původně především přátelé proslulého malíře Joshuy Reynoldse (1723–1792); postupně zahrnovala kolem pětaticeti členů, kteří se scházeli vždy v pondělí večer a debatovali do ranních hodin následujícího dne.³⁹ V čele klubu stál neformálně respektovaný literát a autor slovníku anglického jazyka Dr. Samuel Johnson (1709–1784). Mezi zakládající členy náležel whigovský politik Edmund Burke, dramatik a spisovatel Oliver Goldsmith (1730–1774), jehož román *Občan světa* (*The Citizen of the World*, 1760) představoval anglickou dobu Montesquieuových *Perských listů*, poslanec a člen Královské společnosti Anthony Chamier (1725–1780), básník a politik Robert Craggs Nugent (1709–1788), sběratel sta-

turcicae, arabicae, persicae. Po obléhání Vídne Turky v roce 1683 se Meninského slovník velmi obtížně sháněl a zájem knížete Adama Kazimíra Czartoryského, který se věnoval orientálním jazykům, byl proto pochopitelný. V letech 1778 až 1780 vydal John Richardson v Oxfordu *Persian-Arabic-English Dictionary*, do značné míry vycházející z Meninského předlohy. Meninského slovník byl znovu vytištěn v modifikované podobě ve čtyřech dílech ve Vídni mezi lety 1780 až 1802 pod názvem *Lexicon arabico-persico-latinum*.

- 36) Kníže Adam Kazimír Czartoryski uvedl: „*I have always been at loss to form any conjecture upon the following subject, which is, by what chance so many words from other European languages, or at least used in our European languages, are got into the Persian; as for instance, jivân, pudder, mâder, the English, bad, the German, dochter, der, bend, together with a deal of our Slavonian, especially in the arithmetical numbers, which, even in the manner of pronouncing them, are exactly the same, such as pendsed, scheshed, &c.*“ (cit. Shore 1807, 205–206).
- 37) „*It is possible, however, that I may soon succeed to a high judicial office in Bengal, where the vacations will give me leisure to renew my acquaintance, which I now am obliged to intermit, with the Persian and Arabian classics. Should my appointment take place, I shall set a high value on your correspondence, and will not fail to send both your highness and my friend, Baron Reviczki, (to whom I will write very soon) some wreaths of flowers from the banks of the Ganges*“ (cit. Shore 1807, 208).
- 38) „*How so many European words crept into the Persian language, I know not with certainty. Procopius, I think, mentions the great intercourse, both in war and peace, between the Persians and the nations in the North of Europe and Asia, whom the ancients knew by the general name of Scythians. Many learned investigators of antiquity are fully persuaded, that a very old and almost primeval language was in use among these northern nations, from which not only the Celtic dialects, but even the Greek and Latin are derived ... We must confess that these researches are very obscure and uncertain; and you will allow, not so agreeable as an ode of Hafez, or an elegy of Amr'alkeis*“ (cit. Shore 1807, 209).
- 39) Členové Klubu se setkávali v podniku Turk's Head v Gerrard Street, od roku 1783 v Prince's v Sackville Street a poté v Baxter's v Dover Street (Boswell 1786, 97).

rožitností Aubrey Beauclerk (1740–1802), Bennet Langton (1736–1801), literát a blízký přítel Dr. Samuela Johnsona, a muzikolog John Hawkins (1719–1789). Postupně se k nim připojil například herec a divadelní podnikatel David Garrick, James Boswell (1740–1795), literát a životopisec Samuela Johnsona, dramatik a politik Richard Brinsley Sheridan, literární kritik italského původu Giuseppe Baretti (1719–1789), dramatik a divadelník George Colman Starší (1732–1794), irský státník a znalec klasické literatury James Caulfeild, hrabě z Charlemontu (1728–1799), právník Robert Chambers (1737–1803),⁴⁰ politik a pivovarník Henry Thrale (1724/1730–1781) a jako jediné dvě ženy malířka narozená ve Švýcarsku Maria Anna Angelika Kauffmanová (1741–1807) a spisovatelka Elizabeth Veseyová (1715–1791). Ne všichni zájemci o členství v klubu byli přijati. Například v listopadu 1780 byla zamítnuta kandidatura politika Charlese Pratta, hraběte z Camdeny (1714–1794), a Beilbyho Porteuse (1731–1809), biskupa v Chesteru a vlivného abolitionisty (Shore 1807, 240–241; Franklin 2011, 88).

William Jones bezpochyby nepatřil pro své mládí k nejvýraznějším členům klubu, nicméně si na něho vzpomněl James Boswell v knize *Deník cesty na Hebridy se Samuelem Johnsonem* (*The Journal of a tour to the Hebrides with Samuel Johnson*), když popisoval pouť, kterou uskutečnil v roce 1773 společně s několika přáteli do tehdy stále polodivokého a exotického Skotska. James Boswell (podporován Samuelem Johnsonem) fantazíroval, že by se klub usadil na nejstarší skotské univerzitě v St. Andrews, přičemž Boswell by se ujal výuky občanského a skotského práva, Edmund Burke politických věd a rétoriky, David Garrick umění veřejného projevu, Bennet Langton by učil řečtinu, George Colman latinu, Robert Craggs Nugent fyziku, James Caulfeild moderní dějiny, Aubrey Beauclerk přírodní filosofii, Elizabeth Veseyová irské starožitnosti, William Jones orientální vědy, Oliver Goldsmith poezii a starověké dějiny, Anthony Chamier politickou ekonomii, Joshua Reynolds malířství a estetiku a Dr. Samuel Johnson teologii (Boswell 1786, 96–97). William Jones byl v této době skutečným polyglotem (Shore 1807, 240).⁴¹ Jeho přítel historik Edward Gibbon litoval Jonesova dočasného odklonu od literatury k praktickému právníckému povolání.

William Jones politicky náležel k radikálnímu křídlu whigů a sympatizoval s americkou revolucí.⁴² V letech 1779, 1780 a 1782 se Jones setkal v Paříži

40) Robert Chambers, přítel Williama Jonese z dob studií, odplul v květnu 1774 do Kalkaty, kde působil jako člen Nejvyššího soudu, jemuž předsedal Elijah Impey. Do Anglie se vrátil v roce 1799.

41) William Jones byl údajně schopen pracovat v osmadvaceti jazycích, z nichž osm ovládal výborně (angličtinu, latinu, francouzštinu, italštinu, řečtinu, arabštinu, perštinu a sanskrt), osm dobře za pomoci slovníku (španělštinu, portugalštinu, němčinu, starou horní němčinu, hebrejštinu, bengálštinu, hindštinu a turečtinu) a ve dvanácti jazycích, které zahrnovaly tibetštinu, palištinu, pahlavštinu, darištinu, ruštinu, syrštinu, amharštinu, koptštinu, velštinu, švédštinu, nizozemštinu a čínštinu, měl dílčí znalosti (Emin 1918, xix; Shore 1807, 465).

42) V této souvislosti William Jones uveřejnil latinskou „ódu na svobodu“ *Julii Melesigoni ad libertatem* (Shore 1807, 216). Jones hodlal napsat dějiny války v Severní Americe a z tohoto důvodu se pokoušel na podzim 1780 vyhledat v Paříži co nejvíce „amerických vůdců“ (Shore 1807,

s Benjaminem Franklinem, který sehrál díky svému diplomatickému působení na francouzském dvoře významnou úlohu při vyhlášení nezávislosti severoamerických osad na Velké Británii. Rok před svým odjezdem do Indie a rok po stvrzení pařížského míru, ve kterém král Jiří III. uznal porážku, napsal William Jones ve Franklinově sídle v Passy „vlastizrádné“ pojednání *Zásady vládnutí* (*The Principles of Government*), podle něhož má lid právo povstat se zbraní v ruce proti despotické vládě (Franklin 2011, 2). Jonesův budoucí švagr William Shipley, děkan ze St. Asaph, si vysloužil za jeho šíření žalobu. Jones věřil ve všeobecné hlasovací právo, vzdělávání nejširších vrstev, abolicionismus a parlamentní reformy; předznamenal program Thomase Paina a Williama Godwina (Franklin 2011, 3). Jonesův vztah k náboženství by se dal označit za moralizující deismus (Shore 1807, 290–291). Okruh jeho blízkých přátel zahrnoval mimo jiné Edmunda Burkeho a Charlese Jamese Foxe, dvě osobnosti, které později vedly obžalobu Warrena Hastingsse. Edmund Burke požádal Jonese o pomoc při práci na indické legislativě. V roce 1780 se William Jones neúspěšně ucházel ve volbách o křeslo v parlamentu za Oxfordskou univerzitu, které uvolnil svojí rezignací Roger Newdigate (Shore 1807, 216–230). Ve volební řeči pronesené 9. září 1780 William Jones odsoudil válku v Americe a obchod s otroky. Zimní měsíce 1780 až 1781 Jones strávil především nad překlady arabské poezie.⁴³ V létě 1781 se William Jones rozhodl navštívit „osvobozené“ americké osady. Pas mu předal osobně v Paříži Benjamin Franklin, americký vyslanec ve Francii. Z odvážného záměru nakonec z blíže neznámých důvodů sešlo (Shore 1807, 247; Franklin 2011, 193–194).

William Jones, kterého povolání právníka neuspokojovalo, se snažil shromáždit dostatečnou finanční částku, která by mu umožnila vést život soukromého učenice. Jeho snaha, patrná od roku 1778, získat prestižní místo v Indii, byla součástí této aspirace. Několikaletý pobyt v Indii měl Williamu Jonesovi vynést dostatek prostředků k pohodlnému životu na venkovském sídle a uspokojení jeho odborných zájmů a získání křesla nezávislého poslance v parlamentu (Franklin 2011, 3).

236–237). Jonesovy sympatie k demokracii i anglickému systému konstituční monarchie jsou patrné v dopise, který napsal 10. srpna 1788 známému arménskému vlastenci a anglofilovi Josephu Eminovi (1726–1809), jenž neuspěl při pokusu o převrat v Arménii: „*I know mankind too well to be surprised at the failure of your enterprise; nor am I fully persuaded, that it was just, since Heraclius had a claim on Armenia; unless you intended to establish a republican government, and could have been satisfied with the station of a private citizen. A pure democracy is the only natural form of government, it cannot indeed be of long duration, because the lazy, (who are the majority of every estate) must continue poor and weak, while the few who are diligent grow wealthy and powerful, and the chief use of a king is to keep down the pride and impiousness of the few. A mixed government, therefore, like that of England, is the only form approaching to a state of natural society and likely to be permanent; if your design was to transplant our constitution to Armenia, I heartily lament your disappointment, though I cannot wonder at it*“ (cit. Emin 1918, xix–xx).

43) Výsledkem byla kniha *Sedm arabských básníků* (*Seven Arabian Poets*), vydaná začátkem roku 1783 (Shore 1807, 242–243, 251, 278).

Jonesovo jmenování soudcem Nejvyššího soudu sídlícího ve Fort William v bengálské Kalkatě bylo oznámeno 4. března 1783. Bylo to jedno z posledních rozhodnutí kabinetu Williama Petty-FitzMaurice, lorda Shelburna, kterému krátce předtím poslanci vyslovili nedůvěru. Jonesova politická příslušnost k radikálním whigům bezpochyby zkomplikovala jeho úsilí o získání postu v Indii. Skutečnost, že se liberál a radikál stal úspěšným koloniálním administrátorem, nebyla paradoxem či ironií; nebylo to ani poprvé, ani naposled. William Jones byl ovšem přesvědčen, že demokratické zásady, které podporoval v případě amerických anglosaských rebelů, nelze uplatnit v Indii, kde je zapotřebí vládnout v duchu osvíceného despotismu vycházejícího z muslimského a hindského práva (Franklin 2011, 4). Williamu Jonesovi pravděpodobně pomohla přímluva bankéře Francise Baringa (Shore 1807, 280). O šestnáct dní později byl William Jones povýšen do šlechtického stavu. Obdržel mimořádně vysoký roční plat šest tisíc liber, což byl přibližně desetinásobek mzdy úspěšného advokáta (Franklin 2011, 1). V dubnu 1783 se Jones oženil Annou Marií Shipleyovou, dcerou biskupa v St. Asaph v severním Walesu. William Jones se 12. dubna 1783 nalodil na fregatu *Crocodile*, vybavenou čtyřiadvaceti děly, a vydal se na dlouhou pětiměsíční cestu do Indie.

1.2.2 „*Nejúžasnější obchodní impérium od pádu Kartága*“

Bengálský básník Ghulám Husajn Salím Zajdpúrí označil Kalkatu, v níž se William Jones ocitl v září 1783, za skvostné společné dílo Anglie a Číny, jehož vznešené budovy „potěší srdce“. Kalkata, kterou založil v roce 1690 Job Charnock, byla nazývána „moderní metropolí Východu“. Bylo to výstavné a nesmírně živé město s širokými ulicemi, neoklasickými budovami a impozantními vilami uprostřed rozkvetlých zahrad střežené mohutnými hradbami Fort William, sídla generálního guvernéra, přezdívaného „asijský Gibraltar“ (Franklin 2011, 9–10). V době příjezdu Williama Jonese zastával zmíněnou funkci Warren Hastings. Návštěvníci mohli rovněž obdivovat pseudogotický anglikánský svatostánek a divadlo neustále hrající Shakespearovy hry. Nepočtení britští příslušníci vyšší třídy si udržovali od domorodého prostředí odstup a prostřednictvím své hmotné kultury a každodenních zvyků se upínali ke vzdálené Anglii (Turnbull 1975, 19). Uzavřenou společnost ovládala nostalgie a ponorková nemoc se všemi sociálními a psychologickými důsledky. Navrátilci z Indie se v Británii netěšili nejlepší pověsti (tato animozita se projevila například v perzekuci Warrena Hastingsse). Již v listopadu 1773 se v Královském divadle v Dublinu poprvé hrála populární hra Samuela Foota *Nabob* (James 1997, 45; Nechtman 2010). Nabob (toto označení vzniklo zkomolením slova naváb) byl vulgární zbohatlík (ve hře sir Matthew Mite) navracející se z Indie, který si chtěl pochybným bohatstvím koupit přístup do vyšší společnosti. Nešlo pouze o peníze (nabyté nepoctivě). Nabobovy pokleslé

mravy dovezené z Indie ohrožovaly samotnou morální podstatu britské společnosti (James 1997, 45–47). Ve Francii se obdobně prosadil termín „kreol“.

Britská nadvláda nad Indií představovala vedle porážky Francie ve druhé stoleté válce klíčovou epizodu eurasijské revoluce, která přibližně v údobí 1750 až 1830 vyústila do globální hegemonie Západu vedeného anglosaskými mocnostmi. Na počátku osmnáctého století byla kdysi mocná Mughalská říše navzdory svému bohatství pouze stínem své bývalé slávy.⁴⁴ Na indickém subkontinentu zavládla anarchie. Ze severu útočili Afghánci. Vojska perského šáha vyplnila Dillí. Ve střední Indii se zrodila konfederace Maráthů. Navzdory asertivitě představitelů Východoindické společnosti se ještě v šedesátých letech osmnáctého století zdálo, že se novým hegemonem Indie stane mocnost asijského původu. Po zavraždění perského vládce a dobyvatele Nádira Šáha v roce 1747 vytvořil velitel jeho afghánských jízdních oddílů Ahmad Šáh Durrání v Kandaháru mocný stát. Durrání expandoval do severní Indie, zmocnil se Paňdžábu a 28. ledna 1757 vyplnil Dillí. Mughalský císař Álamgír II., který jen bezmocně přihlížel rozkladu zbytků své říše, byl v listopadu 1759 usmrcen. Na jaře 1758 vpadlo do Paňdžábu silné vojsko Maráthů, konfederace hinduistických vládců ze střední Indie, která od sedmnáctého století bojovala proti říši Velkých Mughalů. Ahmad Šáh Durrání sice v krvavé bitvě u Pánípatu 14. ledna 1761 Maráthy porazil, ale na jaře téhož roku se stáhl na sever, aniž by v Indii položil základy obrozeného islámského státu (Malleson 1894, 117).

Ze střetu mezi britskou a francouzskou Východoindickou společností vyšli vítězně Britové, kteří vybudovali střediska v Bombaji, Madrásu a Kalkatě. Symbolickým výrazem britského vzestupu byla bitva svedená 23. června 1757 u Palásí, v níž oddíly vedené Robertem Clivem⁴⁵ porazily Sirádžuddaulovo bengálské vojsko podporované Francouzi. Robert Clive byl v roce 1758 jmenován guvernérem Bengálska, zatímco moc nového navába Míra Džáfara, který 28. června 1757 nahradil Sirádžuddaula, byla pouze formální (Gleig 1869, 76–86). Východoindická společnost jej v říjnu 1760 vyměnila za jeho zetě Míra Kasíma. V listopadu 1759 zahnali Britové v ústí Huglí nizozemskou flotilu, která připlula z Batávie hájit v Bengálsku nizozemské obchodní zájmy. Zbytky francouzských jednotek byly potřeny a ekonomická a vojenská moc největšího evropského rivala Velké Británie v Indii zlomena (Gleig 1869, 112–116; Strnad, Filipický, Holman a Vavroušková 2003, 662–664; Wanner 2003, 95–98).

Robert Clive si uvědomoval, že důsledky „revoluce“, která nastala ve vztahu mezi Východoindickou společností a domorodými pohlaváry, přesáhly materiální

44) Podle odhadu majora Johna Rennela činily výnosy na území říše Velkých Mughalů roku 1707 třicet dva milióny liber šterlinků (Forbes 1813, IV, 290). Ve stejném roce představovaly britské vládní výdaje necelých devět miliónů liber (z toho téměř šest miliónů bylo vynaloženo na ozbrojené síly), přičemž státní dluh dosahoval čtrnácti a půl miliónu liber (http://www.ukpublicspending.co.uk/year_spending_1707UKmt_13mc1n#ukgs302, 8. 3. 2014).

45) Robert Clive, viz zejména Macaulay 1925.

možnosti a morální síly pouhé obchodní organizace. Obrátil se proto 7. ledna 1759 na ministerského předsedu Williama Pitta staršího s návrhem, aby britská vláda převzala za správu zámořských území odpovědnost.⁴⁶ Tato vize se uskutečnila v plné míře až po sto letech. V lednu 1760 se Robert Clive vzdal guvernérského úřadu a 5. února 1760 odplul do Anglie. Clive byl ambiciózní. Když se nevyplnila jeho touha stát se generálním guvernérem, usiloval o politickou dráhu ve Velké Británii (Gleig 1869, 127–130). V Indii jej po krátké Holwellově správě nahradil Henry Vansittart. Mír Kasím se pokusil oslabit závislost na Východoindické společnosti, která jej následně vypudila a dosadila v červenci 1763 na bengálský trůn opět Míra Džáfara (Lyll 1894, 14; Malleson 1894, 47–48). Thomas Babington Macaulay označil Henryho Vansittarta, který vykonával úřad guvernéra prezidencie Fort William v letech 1860 až 1864 (kdy se Robert Clive nacházel v Anglii), za slabocha s dobrými úmysly: Na území kontrolovaném Brity panovala „*síla civilizace bez její milosti*“.⁴⁷ Sir John Malcolm, skotský voják, historik a guvernéř v Bombaji, napsal, že v dějinách britské Indie nebylo odpudivějšího údobí než čtyři roky špatné a nevykonné Vansittartovy vlády (Trotter 1905, 26). Výsledkem byla kombinace západní korupce a kořistnictví s orientálním despotismem a dekadencí.⁴⁸

Měla Indie na výběr? Místní hinduističtí a muslimští vládci v závěru osmnáctého století neprojevili dostatek vůle k moci, která by jim umožnila konsolidovat politické poměry na poloostrově. I tak si lze představit scénář, že by Mughalové navzdory vyčerpání impéria po Aurangzébově smrti v roce 1707 dokázali říši konsolidovat natolik, že by evropské obchodní společnosti byly nadále vykázány do patřičných mezí, jako k tomu došlo v Číně. Invaze Nádira Šáha ale pravděpodobně definitivně podlomila civilizační autonomii a rezistenci Indie. Vzrůst francouzské a britské moci a vlivu následoval bezprostředně po rozkladu Nádirova pomíjivého panství. Mughalský císař Džaláluddín Šáh Álám II. se pokusil obnovit nadvládu nad Bengálskem a podpořil nároky bengálského navába Míra Kási-ma, kterého Britové vyhnali a jenž pobýval na dvoře avadhského navába Šudžáuddaula v Banárasu (Váránasi). Koncem roku 1763 uzavřeli Šudžáuddaula, Mír Kasím a mughalský císař spojenectví namířené proti Východoindické společnosti. K rozhodujícímu měření sil došlo 23. října 1764 v bitvě u Baksaru na hranicích Avadhu a Biháru, v níž britské vojsko v čele s majorem Hectorem Munrem roz-

46) „*The great revolution ... has been effected here by the success of the English arms ... But so large a sovereignty may possibly be an object too extensive for a mercantile company; and it is to be feared they are not of themselves able, without the nation's assistance, to maintain so wide a dominion*“ (cit. Gleig 1869, 121–125).

47) „*Strength of civilization without its mercy*“ (Macaulay 1886, 19–20).

48) James Mill uvedl: „*The province now sank into a state of demoralization and misgovernment for which the native rulers had not the power nor the Company the inclination to shoulder the responsibility*“ (1975, 373); Gleig 1869, 149–161. Teprve v roce 1784 bylo navrženo, že všechny osoby, které se po 1. lednu 1787 vrátí z Indie, musí doložit své majetkové poměry (Gleig 1841, III, 169).

drtilo koaliční síly (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 666; Wanner 2003, 104–105).

Robert Clive, který byl v Anglii přivítán jako geniální vojevůdce,⁴⁹ vzbudil rovněž žárlivost a politickou animozitu, zejména v řadách ředitelů Východoindické společnosti. Jeho zdravotní stav se zhoršil, vždy totiž trpěl sklony k depresi. Stěžoval si, že jeho zásluhy nebyly náležitě doceněny. Zároveň se nezdráhal veřejně honosit značným bohatstvím. Nezískal sice místo ve sněmovně lordů, ale byl zvolen do dolní komory parlamentu. Když Jiří III. v květnu 1762 odvolal předsedu vlády vévodu z Newcastleu, Robert Clive se postavil do opozice vůči novému kabinetu. Předseda vlády lord John Stuart Bute během mírových jednání na konci sedmileté války nekonzultoval náležitě Roberta Cliva (podle jeho mínění) v záležitostech týkajících se Indie, což vyvolalo mezi oběma muži napětí. Robert Clive si uvědomil, že politická konstelace jeho kariéry nepřeje. Usiloval o návrat do Indie. Sbor ředitelů Východoindické společnosti jej v březnu 1764 jmenoval guvernérem a velitelem ozbrojených sil v Bengálsku. V květnu následujícího roku se Clive opět vylodil v Kalkatě (Gleig 1869, 131–144). Již během pobytu v Anglii zahájil kroky směřující k nápravě poměrů panujících v zemi. Zaměstnancům Východoindické společnosti mělo být zakázáno věnovat se soukromým obchodním aktivitám (Gleig 1869, 169–186). Britský mocenský triumf završil 12. srpna 1765 Džaláluddín Šáh Álam II. udělením *dívání* neboli správy daní a státních financí na území Bengálska, Biháru a Urísy, jejichž roční výnos dosahoval tří miliónů liber šterlinků (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 666; Wanner 2003, 106–107). Džaláluddín Šáh Álam II. se od roku 1803 nacházel pod ochranou Britů a jeho syn a nástupce Akbar II. žil v letech 1806 až 1837 v Dillí jako penzista Východoindické společnosti. Britové nadále vládli prostřednictvím duálního systému, v jehož rámci Východoindická společnost disponovala ozbrojenou mocí, zatímco přímá správa země náležela do kompetence navábovy administrativy (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 669).

Robert Clive, který trpěl chronickými zdravotními problémy,⁵⁰ definitivně opustil Bengálsko na konci ledna 1767. V Plymouthu přistál 14. července 1767. Byl přijat příznivě u dvora. Sbor ředitelů Východoindické společnosti mu vyjádřil svoji vděčnost (Gleig 1869, 261). Clivovi političtí oponenti, kteří získali značný ekonomický vliv, rozpoutali tiskovou kampaň, během níž kritizovali údajně neutěšené poměry panující na území spravovaném Východoindickou společností, zneužívání pravomocí a korupci. Určující byla pochopitelně obava o zisk.⁵¹ Navíc

49) William Pitt starší jej nazval „*heaven-born general*“ (Gleig 1869, 131).

50) Clive se v Anglii léčil v lázních v Bath a zotavoval se ve Francii. Snažil se také odvyknout opiu, které užíval ve vysokých dávkách (viz Gleig 1869, 271–273).

51) Clivův spojenec Luke Scrafton, ředitel Východoindické společnosti v letech 1765 až 1768, vysvětloval roku 1765 vysoké náklady následujícím způsobem: „*Believe the word of a Director that the Company must have many lacs before they can increase their dividend. Consider, my Lord, what a vast sum of their capital has been locked up without interest in Mahomed Ali's debts, the vast fortifications, the fatal Manilla expedition, and the sum locked up in the support*

z Indie přicházely velmi znepokojivé zprávy, které měly negativní dopad na veřejné mínění, jež bylo tradičně zaujaté vůči nabobům (Gleig 1869, 285–286). Po neúrodě, která v letech 1768 až 1769 postihla Bengálsko, následoval v roce 1770 ničivý hladomor, jemuž podlehl až deset miliónů lidí, což byla třetina obyvatelstva země (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 670). Na jaře roku 1772 ustavil parlament dva výbory vyšetřující činnost Východoindické společnosti, před kterými musel Robert Clive vypovídat.⁵² V dubnu a květnu následujícího roku Clive vyslechl na půdě parlamentu závažná obvinění (Gleig 1869, 304–305; Wanner 2003, 179–182). V sobotu 22. května 1773 schválila Dolní sněmovna většinou 155 hlasů proti 95 rezoluci, která navzdory dílčím pochybením ocenila Clivovy zásluhy.⁵³ Perzekuce, které byl vystaven, a špatný zdravotní stav bezpochyby přispěly ke Clivově rozhodnutí odejít 2. listopadu 1774 ze světa vlastní rukou (James 1997, 52; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 670). Thomas Babington Macaulay později napsal, že Clivův první pobyt v Indii přinesl vítězství britských zbraní, druhý politickou hegemonii Velké Británie a třetí zásadní administrativní reformy. George Robert Gleig byl přesvědčen, že nikdy nežil Evropan, který by si do takové míry osvojil veškeré lsti a úskoky orientální diplomacie (1869, 311–312).

Britský parlament schválil 10. června 1773 na návrh vlády lorda Fredericka Northa tzv. zákon o dalším spravování Indie (*Regulating Act*).⁵⁴ Madrás a Bombaj byly podřízeny generálnímu guvernérovi se sídlem ve Fort William v Kalkatě, kde byl otevřen nejvyšší soudní dvůr, do jehož čela byl postaven Elijah Impey (James 1997, 51–52; Macaulay 1886, 54; Gleig 1841, I, 1–4; Wanner 2003, 239). Parlament výrazně posílil kontrolu nad Východoindickou společností. Prvním generálním guvernérem Východoindické společnosti byl jmenován Warren Hastings, muž, který 25. září 1783 očekával ve Fort William příchod sira Williama Jonese, jenž měl vystřídat odvolaného Impeye.

Warren Hastings patří k legendárním postavám britského impéria, které jsou dodnes předmětem četných dohadů a sporů.⁵⁵ Jeden z britských poslanců, který

of French prisoners, for which no instalments are yet settled – all form prodigious deductions, which a year's revenue of the whole province of Bengal will barely replace; not to mention the dreadful breach on the Company's capital before the battle of Plassey" (cit. Gleig 1869, 262).

52) Diskuze o Clivovi v britském parlamentu, viz Donne 1867, I, 135–137. Robert Clive mimo jiné prohlásil: „*I attribute the present situation of our affairs to four causes: a relaxation of government in my successors; great neglect on the part of the administration; notorious misconduct on the part of the Directors; and the violent and outrageous proceedings of general courts*" (cit. Mill 1975, 389).

53) „*Robert Lord Clive did at the same time render great and meritorious services to his country*" (Gleig 1869, 307).

54) Macaulay 1886, 50; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 670–673; Trotter 1905, 93–109. Král Jiří III. vyjádřil v dopise z 9. března 1773 lordu Fredericku Northovi naději, že „*Parliament may yet avert the ruin to which the Company has nearly been plunged into by the ill conduct of its directors and rapine of its servants*" (cit. Donne 1867, 124).

55) V lednu 1841 napsal historik Thomas Babington Macaulay lordu Napierovi: „*I think Hastings, though far from faultless, one of the greatest men that England ever produced. He had*

měl možnost poznat většinu předních reprezentantů dobového politického a kulturního života, prohlásil, že Hastings představoval nejsilnější osobnost, s jakou se kdy setkal (Malleson 1894, 441). V imperiální mytologii byl srovnáván s Alexandrem, Caesarem, Trajánem⁵⁶ nebo (vzhledem k nevděku, který jej v Anglii postihl) Miltiadem.⁵⁷

Warren Hastings,⁵⁸ jenž se narodil 6. prosince 1732 v osadě Churchill poblíž Oxfordu, přišel záhy o oba rodiče. Matka Hester Warrenová zemřela krátce po porodu a otec Penyston Hastings zahynul za neznámých okolností v Západní Indii (Gleig 1841, I, 6; Malleson 1894, 4).⁵⁹ Vychovával jej v poměrně nuzných podmínkách dědeček Penyston Hastings a poté od osmi let strýc Howard Hastings (Malleson 1894, 5). Warren Hastings navštěvoval dva roky přípravnou školu v Newington Butts poblíž Londýna a ve dvanácti letech se dostal na prestižní učiliště ve Westminsteru, kde vynikl zejména v klasických jazycích. Mezi jeho spolužáky patřil pozdější druh z Indie Elijah Impey, historik Edward Gibbon, básník William Cowper a budoucí ministerští předsedové Shelburne a Portland (Macaulay 1886, 14–16; Lyall 1894, 2; Gleig 1841, I, 10–12; Trotter 1905, 9; Taylor 1846, 193; Turnbull 1975, 16–17). Materiální strádání a nedostatek výživy pravděpodobně způsobil, že nikdy nedorostl do alespoň průměrné výšky a vyznačoval se křehkou konstitucí (Malleson 1894, 5). Zdálo se, že je předurčen pro dráhu duchovního (Turnbull 1975, 17). Po smrti strýce v roce 1748 zůstal prakticky bez prostředků, a musel se proto vzdát záměru studovat na Christ Church v Oxfordu, i když se v soutěži o královské stipendium umístil jako první v pořadí, zatímco Impey byl čtvrtým (Gleig 1841, I, 12–13; Malleson 1894, 6; Trotter 1905, 10). Vzdálený příbuzný Joseph Chiswick, jemuž svěřil Howard Hastings péči o Warrena ve své závěti a který byl jedním z ředitelů Východoindické společnosti, mu nabídl místo písaře (Malleson 1894, 6; Taylor 1846, 193–194; Turnbull 1975, 17). Tak se Warren Hastings stal v sedmnácti letech v lednu 1750 zaměstnancem zmíněného obchodního impéria, které v té době procházelo závaž-

pre-eminent talents for government, and great literary talents too; fine taste, a princely spirit, and heroic equanimity in the midst of adversity and danger“ (1886, 4); George Bruce Malleson uvedl: „*Never in the history of the world has a man, nominally possessed of so high an office, been subjected to so many insults; been bearded to his face by an opposition so bitter, so unprincipled, so wanting in good manners*“ (1894, ix).

56) „*He had bestowed the foundations, almost ready for the superstructure, of the most magnificent Empire the world has ever seen – an empire wider than the Persia of Alexander, richer than the Gallia of Caesar, more concentrated and more homogenous than the vast territories of Trajan*“ (Malleson 1894, 483).

57) *A Review of the Principal Charges against Warren Hastings Esquire, Late Governor General of Bengal, 1788*, 96. V Britském muzeu jsou uloženy 264 svazky *Official and private correspondence of Warren Hastings, with some additional correspondence of his family after his death*.

58) Hastings pocházel ze starého rodu povýšeného do šlechtického stavu ve čtrnáctém století za vlády Jindřicha II. Jeho příslušníci zchudli během občanské války, kdy bojovali na straně rojalistů (Macaulay 1886, 11–12; Lyall 1894, 1). Detailnější genealogie včetně legend, viz Malleson 1894, 3–4; Trotter 1905, 7–9; Turnbull 1975, 15–16.

59) Hastingsův otec se usadil na Barbadosu, kde působil jako duchovní (Turnbull 1975, 16).

nou krizí způsobenou především francouzským tlakem v Indii (Lyll 1894, 2–3; Gleig 1841, I, 13). Hastings se vypravil na lodi *London* do Kalkaty, kam dorazil 8. října 1750 po krátkých zastávkách ve Fort St. David a Madrásu (Malleson 1894, 8). Město bylo rozděleno na domorodou část, v níž se v převážně hliněných chatrčích tísnilo čtyři sta tisíc lidí, a anglickou čtvrť s moderními stavbami chráněnou cihlovou zdí a pevností Fort William, za jejímiž zdmi strávil Warren Hastings následující čtyři roky (Macaulay 1886, 16; Malleson 1894, 26).

Od října 1754 působil Hastings ve faktorii v Kásimbázaru, přístavním městě s dvěma sty tisíci obyvateli ležícím na řece Huglí v Bengálsku. Robert Clive o něm prohlásil, že je stejně bohatý a rušný jako Londýn. Britové zde obchodovali od Cromwellových časů. Většinu volného času Hastings trávil studiem perštiny a urdštiny. V obou jazycích se záhy vyjadřoval stejně sebejistě jako v latině a řečtině. Hastingsovým nadřízeným a současně učitelem byl William Watts, jeden z nejzkušenějších zaměstnanců Východoindické společnosti, který jej zasvětil do detailů indické politiky (Macaulay 1886, 17; Lyall 1894, 8; Gleig 1841, I, 35–36; Turnbull 1975, 19–21).

V dubnu 1756 byl novým bengálským navábem provolán Sirádžuddaula. Naplnila se tak noční můra Williama Wattse, který se mladého a nevyzpytatelného vládce obával.⁶⁰ Guvernér Roger Drake odmítl navábovu výzvu (adresovanou rovněž Francouzům v Čandarnagaru), aby zastavil opevňování Kalkaty. Francouzi naopak vyšli Sirádžuddaulovi vstříc a podařilo se jim obrátit jeho hněv proti Britům (Turnbull 1975, 22–23). Bengálská armáda obsadila 3. června 1756 bez odporu Kásimbázár.⁶¹ Warren Hastings upadl do zajetí a byl společně s Wattsem držen v Muršidábádu, hlavním městě Bengálska. Po třech dnech obléhání kapitulovala 19. června 1856 Kalkata. Roger Drake unikl společně s ostatními hodnostáři Východoindické společnosti z města a uchýlil se do nizozemské stanice Fulta ležící na ostrově v ústí Huglí, kde se shromáždilo množství evropských uprchlíků z obsazených faktorií (například John Zephaniah Holwell, který přežil drama v „černé jámě kalkatské“). Sirádžuddaula (který přejmenoval Kalkatu na Alinagar) se zachoval (ke své škodě) shovívavě: William Watts byl předán Francouzům a Warren Hastings vystupoval díky svým předchozím kontaktům s vlivnými Indy a Nizozemce jako prostředník mezi navábem a Rogerem Drakem (Lyll 1894, 10–11; Gleig 1841, I, 37–38; Malleson 1894, 31–33; Turnbull 1975, 24). Sirádžuddaula, jenž se pyšně označoval za největšího válečníka od Tamerlánových časů, podcenil Brity, které pokládal za zcela pokořené. Warren Hastings se v říjnu 1756 definitivně usadil ve Fultě. Zde se o několik týdnů později oženil s Mary Buchananovou, vdovou po kapitánu Buchanonovi, jenž zahynul v Kalkatě (Hastingsova manželka zemřela 11. července 1759). Koncem roku zahájily ozbrojené

60) Sirádžuddaula byl přibližně o čtyři nebo pět let mladší než Warren Hastings (Turnbull 1975, 21).

61) Město hájilo pouze čtyřiačtyřicet evropských vojáků, z nichž bylo dvacet Portugalců a několik Nizozemců, a dvě stě padesát domorodých ozbrojenců. Přítomen byl jediný důstojník poručík Elliot, který po kapitulaci spáchal sebevraždu (Malleson 1894, 30–31; Turnbull 1975, 23).

oddily Východoindické společnosti protiofenzívu. V neděli 2. ledna 1757 vstoupili Britové vedení Robertem Clivem do znovudobyté Kalkaty (Turnbull 1975, 24–25; Malleson 1894, 33–34). Nad pevností Fort William zavlála znovu britská vlajka. Warren Hastings se zapojil do válečných operací. Koncem března 1757 se Britové zmocnili francouzské základny v Čandarnagaru. Obrany města se účastnil ve francouzské uniformě jeden z největších orientalistů své doby Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron, který poté vykonal dobrodružnou pouť podél koromandelského pobřeží do Puduččeri a svoji cestu nakonec zakončil v Súratu.

Warren Hastings, který se usadil opět v Kásimbázaru, napomáhal aktivně Robertu Clivovi v jeho intrikách a konspiraci, které vedly k Siráždžuddaulově pádu (Lyll 1894, 11; Gleig 1841, I, 42–45; Macaulay 1886, 18). V bitvě u Palásí, která definitivně rozhodla o britské hegemonii v Bengálsku, Hastings přítomen nebyl. William Watts se stal členem kalkatské rady a Warren Hastings hlavním rezidentem v Kásimbázaru. V srpnu 1758 jej Robert Clive jmenoval rezidentem na dvoře Míra Džáfara v Muršídábádu. Bylo to mimořádně důležité a prestižní pověření. Robert Clive cítil silnou animozitu vůči islámu a snažil se důležitá místa obsadit hinduisty, jejichž soupeření s muslimy vyhovovalo jeho politickým záměrům (Lyll 1894, 11–12; Gleig 1841, I, 51–78; Turnbull 1975, 27–30). Clive, s nímž byly spojeny počátky Hastingsovy kariéry, odplul v únoru 1760 do Anglie. Warren Hastings nenalezl v Clivově nástupci Johnu Zephaniahu Holwellovi rovnocenného partnera a vztahy mezi oběma muži byly napjaté (Malleson 1894, 42–44). Holwell dospěl k názoru, že Mír Džáfar již nevyhovuje zájmům Východoindické společnosti, a usiloval o jeho odstranění. To bylo mínění i dalšího bengálského guvernéra Henryho Vansittarta, s nímž se Warren Hastings setkal poprvé 26. července 1760. Mezi Hastingsem a Vansittartem vzniklo přátelství a v následujícím údobí, kvůli kterému byla později Východoindická společnost vystavena ostré kritice, jednali v úzké součinnosti. Vansittart, který byl nizozemského původu, nebyl mezi vyššími reprezentanty Východoindické společnosti oblíben. S Hastingsem sdílel zájem o indickou historii a kulturu a hlubokou znalost perštiny. Postrádal ale rozhodnost a potřebnou autoritu. Hastings a Vansittart společně dorazili 14. října 1760 do Kásimbázaru. Donutili Míra Džáfara rezignovat a nahradili jej jeho švagrem Mírem Kasímem (Turnbull 1975, 34–35; Malleson 1894, 64).

Warren Hastings působil v Muršídábádu do února 1761, kdy se vedení Východoindické společnosti, které se snažilo oslabit vliv stoupenců Roberta Cliva, rozhodlo odvolat tři členy kalkatské guvernérské rady.⁶² Na jejich místo nastoupili čtyři vysocí úředníci společnosti, mezi kterými nechyběl Warren Hastings.⁶³ Nyní mohl více uplatnit svůj talent a pílil a vystoupit ze stínu svých nadřízených (Gleig 1841, I, 100). Ukázalo se nicméně, že Mír Kasím nehodlal být pouhou

62) Sumnera, McGuira a Playdella (Malleson 1894, 49).

63) Cartier, Johnstone, Hay a Hastings (Malleson 1894, 49).

loutkou. Pokusil se vymanit z britského vlivu. Zdá se, že Warren Hastings měl pro jeho činy a stížnosti porozumění. Navrhl novou smlouvu mezi Východoindickou společností a navábem, jejímž smyslem bylo omezit obchodní asertivitu Evropanů. Vysloužil si proto společně s Vansittartem obvinění z neloajality vůči zaměstnavatelům. Mír Kasím se postavil na otevřený ozbrojený odpor, opustil Muršidábád a uchýlil se pod ochranu horské pevnosti v Mungeru (Turnbull 1975, 36–41). Jednotky Východoindické společnosti utrhly u Patny v červnu 1763 porážku. Mír Kasím se jevil jako obratnější odpůrce Britů než Sirádžuddaula. Neváhal nicméně nařídít masakr zajatců a rukojmích, který provedl evropský žoldnéř v jeho službách Walter Reinhardt Sombre.⁶⁴ Major Thomas Adams potřel v červenci 1763 Mír Kasímovo vojsko. Rozhodující bitva svedená u Baksaru 23. října 1764 potvrdila britskou hegemonii v oblasti. Staronovým bengálským navábem se stal již senilní Mír Džáfar (Trotter 1905, 22). Jak poznamenal v *Dějínách Indie* Thomas Edwardes, Východoindická společnost nyní představovala „nejúžasnější obchodní impérium od pádu Kartága“ (cit. Turnbull 1975, 43).

Warren Hastings se v létě 1763 postavil proti politice Východoindické společnosti a otevřeně se zastával odbojného navába Míra Kasíma (Malleson 1894, 80). Jeho postavení se stalo neudržitelným. Jakmile se doslechl o výsledku bitvy u Baksaru, Warren Hastings rezignoval a 5. listopadu 1764 opustil po čtrnácti letech společně se svým přítelem Henrym Vansittartem Kalkatu (Gleig 1841, I, 132).⁶⁵ Na rozdíl od jiných zaměstnanců Východoindické společnosti si s sebou odvážel relativně skromné jmění (Malleson 1894, 80; Macaulay 1886, 22; Lyall 1894, 23; Gleig 1841, I, 132; Trotter 1905, 38). Během prvního pobytu v Indii se Hastings naučil kromě perštiny plyně urdsky, bengálsky a pravděpodobně arabsky.

O Hastingsově životě během čtyř let strávených v Anglii se dochovalo málo zpráv. Záhy po návratu se dozvěděl o smrti jediného syna George (Malleson 1894, 81–82). Necítil se úplně doceněn. V Asii si Warren Hastings zvykl žít a vystupovat jako orientální pohlavár, v Anglii splynul s davem. Pronajímal si postupně honosná sídla ve St. James 's Place, Golden Square a Piccadilly (Turnbull 1975, 46). Neúspěšně se pokoušel uplatnit jako literát a zvažoval, že se bude živit jako vychovatel (Gleig 1841, I, 137–138). Warren Hastings doporučoval, aby byla na univerzitě v Oxfordu zřízena řádná profesura perského jazyka, což byla oficiální řeč muslimských vládců v Indii a diplomatický jazyk

64) Walter Reinhardt Sombre (1725–78) se narodil ve Štrasburku nebo Trevíru. Přízvisko Sombre získal po vstupu do francouzské armády kvůli tmavé pleti. Posléze odešel do Bengálska, sloužil v Kalkatě ve švýcarských oddílech, dezertoval a nakonec působil u bengálského navába. Zemřel v Agře. Jeho indická vdova, původně tanečnice, Begum Joanna Nobilis Sombre (1753–1836), zdědila Reinhardtovu soukromou armádu a vládla v Sardhaně až do své smrti jako jediná katolická panovnice v Indii (konvertovala roku 1781).

65) George Bruce Malleson tvrdil, že Vansittart odjel z Kalkaty až v únoru 1765 na lodi *Medway* (1894, 80). Patrick Turnbull zase uvedl, že Vansittart odplul v listopadu, zatímco Warren Hastings předal rezignaci 20. prosince 1764 a opustil Indii v lednu 1765 (Turnbull 1975, 43).

v této zemi až do roku 1835. Pro svůj záměr se snažil získat Samuela Johnsona (Macaulay 1886, 22; Budil 2002, 84–85; Malleson 1894, 82).⁶⁶ Zdá se, že to byly finanční problémy, které způsobily, že Warren Hastings na přelomu roku 1768 a 1769 požádal sbor ředitelů Východoindické společnosti o znovupřijetí do služby (Malleson 1894, 82). Zprvu neuspěl. V očích předsedy sboru Laurence Sulivana, pragmatika a rivala Roberta Cliva, byl Hastings poněkud zmatečným idealistou s excentrickou zálibou v indickém exotismu. Robert Clive zase nesnášel Henryho Vansittarta, s nímž byl Warren Hastings spojován (Turnbull 1975, 46). Vedení nakonec na přímluvu Cliva (který změnil názor) vyslyšelo Hastingsovu žádost a jmenovalo jej členem rady madráské prezidence se sídlem ve Fort St. George a zástupcem místního nově pověřeného guvernéra Josiase Du Pré.⁶⁷

Warren Hastings nastoupil 26. března 1769 v Doveru na palubu lodi *Duke of Grafton*. Knihy, které hodlal během několikaměsíční plavby přečíst, zahrnovaly Dowovy *Dějiny Hindustánu*, Robertsonovo dílo o vládě Karla V., dva Diderotovy svazky a Humovy *Eseje*. Během cesty se Warren Hastings sblížil s dvaadvacetiiletou baronkou Marií von Imhoffovou, jejíž manžel baron von Imhoff, původem z Norimberku, se pokoušel nepříliš úspěšně uplatnit v Anglii jako portrétista. Nyní chtěl zkusit štěstí v Indii u místních vládců (Turnbull 1975, 48–49). O tři roky později se baron vrátil do Evropy a (přesvědčen Hastingsovým finančním obnosem) souhlasil s rozvodem. Marie (která se dožila požehnaného věku devadesáti let) se vdala za Warrena Hastingsa v roce 1777.

Hastingsovým hlavním úkolem v Madrásu byl dohled nad obchodem a financemi. V krátké době se mu podařilo vnést do poněkud chaotických poměrů v Madrásu pořádek (Gleig 1841, III, 301–302). Hospodářská situace se zlepšila a výnosy se znatelně zvýšily (Trotter 1905, 50–51; Lyall 1894, 26–27; Taylor 1846, 195). Vnější hrozbu představoval především maisúrský sultán Haidar Alí, s nímž udržovala britská správa v době Hastingsova příjezdu nejisté příměří (Malleson 1894, 87–88). Londýnské vedení naléhalo, aby se místní zástupci Východoindické společnosti nevměšovali do indických záležitostí. Takové počínání podle jejich mínění škodilo obchodu. Byl to výraz naivity. Britové představovali v Indii stále vlivnějšího činitele, který se nemohl vyhýbat šarvátkám, intrikám a sporům lokálních pohlavářů. Na vzdálených britských ostrovech se šířily různé fámy

66) Warren Hastings zprvu navrhoval, aby výuku perštiny v Anglii zabezpečovala Východoindická společnost: „I formed a plan for such an institution, but I never offered, nor intended, to superintend it. I was not qualified for it; indeed my intention was to obtain professors from India“ (Gleig 1841, I, 138).

67) Sbor ředitelů zdůvodnil své rozhodnutí následovně: „Mr. Warren Hastings, a gentleman who has served us many years upon the Bengal establishment with great ability and unblemished character, offering himself to be employed again in our service, we have, from a consideration of his just merits, and general knowledge of the Company's affairs, been induced to appoint him one of the members of our Council at your presidency, and to station him next below Mr. Du Pré“, cit. Gleig 1841, I, 159; Macaulay 1886, 23; Lyall 1894, 24; Turnbull 1975, 47–48.

a mnozí uvěřili, že „*Britové překonali v Indii rozsahem svých zločinů Španěly v Peru*“ (Turnbull 1975, 58).

V lednu 1772 nabídl Hastingsovi sbor ředitelů Východoindické společnosti funkci bengálského guvernéra se sídlem ve Fort William v Kalkatě, kde se Warren Hastings usadil v dubnu téhož roku (Macaulay 1886, 27; Lyall 1894, 29–50; Gleig 1841, I, 209). Osvědčil se jako zdatný a neústupný diplomat a svědomitý administrátor v zemi, která se stále nevzpamatovala z následků ničivého hladomoru (Trotter 1905, 65). Warren Hastings sdílel vizi Britské Indie jako centrálně řízeného jednotného útvaru (Turnbull 1975, 52). Nahradil Clivův duální systém přímou zodpovědností Východoindické společnosti za finanční správu Bengálska a výběr daní, který byl ale nadále svěřován indickým výběřčím (Trotter 1905, 67; Turnbull 1975, 58–59). Zatímco roku 1770 zakotvilo v kalkatském přístavu osmdesát osm lodí, o tři roky později to bylo sto jednašedesát plavidel (Gleig 1841, I, 393). Na jaře 1774 vyslal Warren Hastings do Tibetu a Bhútánu diplomatickou a obchodní misi, kterou vedl George Bogle.⁶⁸ Kromě geografických, zoologických a etnologických pozorování měli její účastníci zjistit, „*jaké země se nacházejí mezi Lhasou a Sibiří*“ (Gleig 1841, I, 413–417). Zde nicméně Britové zasáhli do čínské zájmové sféry a byli nuceni průzkumné cesty zastavit (Trotter 1905, 73). Warren Hastings inicioval rovněž expedice do Indočíny a na pobřeží Rudého moře (Hastings 1909, 17–19; Gleig 1841, III, 155).

Britská správa v Kalkatě musela v severní Indii čelit aspiracím Maráthů, kteří byli od počátku sedmdesátých let stále troufalejšími. Ruhelský⁶⁹ vládce Háfiz Rahmat Chán se v boji proti Maráthům spojil s avadhským navábem a Východoindickou společností (Malleon 1894, 129–130). Přislíbil jim za pomoc částku čtyř miliónů liber, kterou posléze odmítl zaplatit. To poskytlo záminku pro ozbrojenou intervenci, během níž avadhsko-britské vojsko vpadlo do Ruhélkhandu a 23. dubna 1774 porazilo Ruhély v bitvě Míránpuru.⁷⁰ Háfiz Rahmat Chán byl během srážky zabit (Gleig 1841, I, 417–442; Malleon 1894, 147–152; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 579; Turnbull 1975, 68). Tato epizoda⁷¹ se později stala jedním z hlavních bodů obžaloby proti Warrenu Hastingsovi ze strany whigů v britském parlamentu.⁷²

Úřad generálního guvernéra Warren Hastings převzal 20. října 1774, kdy se poprvé sešla i pětičlenná rada, jejíž tři reprezentanti nebyli jmenováni Východoindickou společností, ale parlamentem (Lyall 1894, 51–57; Strnad, Filipský,

68) Druhou výpravu do Tibetu podnikl roku 1783 Charles Turner (Gleig 1841, III, 161–162; Trotter 1905, 73).

69) Ruhelové byli původně afghánští nomádi, kteří se přibližně ve třicátých letech osmnáctého století usadili v severní Indii (Malleon 1894, 118).

70) Ruhelská válka, viz Trotter 1905, 76–92; Turnbull 1975, 67–68.

71) Důkladné dějiny celého konfliktu, viz Strachey 1892.

72) George W. Forrest na obranu Warrena Hastingsse napsal: „*The Rohila atrocities owe their birth to the malignity of Champion and Francis; their growth to the rhetoric of Burke; and their wide diffusion to the brilliancy and pellucid clearness of Macaulay's style*“ (cit. Malleon 1894, 154).

Holman a Vavroušková 2003, 670–671; Gleig 1841, III, 303; Taylor 1846, 198). Vztahy mezi generálním guvernérem a zbývajícími čtyřmi členy: Richardem Barwellem, Johnem Claveringem, Georgem Monsonem a Philipem Francisem nebyly od počátku ideální (Lyll 1894, 57–64; Gleig 1841, I, 449; Malleson 1894, 169; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 673). Například vysloužilý voják John Clavering hned poté, co se vylodil v Kalkatě, ostře vytkl Hastingsovi, že byl ceremoniálně pozdraven pouze sedmnácti, a nikoliv jednadvaceti salvami z děl, jak by mu údajně náleželo. Warren Hastings se podporoval pouze Richard Barwell,⁷³ zatímco třiatřicetiletý ctižádostivý Philip Francis vystupoval sebevědomě a nepřátelsky. Usiloval sám o místo generálního guvernéra. K tomu bylo třeba odstranit Hastingse (Turnbull 1975, 76).

Philip Francis, jenž byl synem duchovního, se narodil v roce 1740 v Dublinu. Již v šestnácti letech začal pracovat v úřadě státního ministra⁷⁴ Henryho Foxe, vlivného whigovského politika a otce Charlese Jamese Foxe, zapřisáhlého Hastingsova odpůrce. V této pozici se Francis udržel i v listopadu 1756, kdy Henry Fox v důsledku neuspokojivého vývoje sedmileté války rezignoval a nahradil jej William Pitt starší. V září 1758 se Francis účastnil jako osobní tajemník generála Thomase Bligha výpadu proti francouzskému pobřeží, během kterého Britové sice dobyli Cherbourg, ale poté byli poraženi v bitvě u Saint Cast. V roce 1760 Francis doprovázel britského vyslance lorda Kinnoula během cesty do Portugalska. Po návratu do Anglie o tři roky později působil na ministerstvu války. Někteří autoři naznačují, že mohl být autorem politických hanopisů, podepsaných pseudonymem Junius,⁷⁵ které se tehdy šířily po Londýně. Po roztržce s ministrem lordem Williamem Barringtonem Francis odstoupil a volný čas trávil cestováním po Flandrech, Francii, Itálii a Německu. Byl to překvapivě právě lord Barrington, kdo navrhl Philipa Francise za člena guvernérské rady v Kalkatě (Malleson 1894, 170; Turnbull 1975, 74).

Warren Hastings se cítil izolován a v důsledku odporu rady zbaven řady pravomocí (Malleson 1894, 175; Macaulay 1886, 56–57). Byl obviňován z korup-

73) Richard Barwell (1741–1804) byl synem bengálského guvernéra (1748) a ředitele Východoindické společnosti (1758 až 1766) Williama Barwella. Richard Barwell se narodil v Kalkatě a postupně zastával různé pozice ve Východoindické společnosti. Jako spojenec Warrena Hastingsa se utkal s Johnem Claveringem v souboji, který se obešel bez zranění. Philip Francis jej obviňoval ze zpronevěry a korupce. Richard Barwell se stal objektem útoku v hanopisu *The Intrigues of a Nabob; or Bengal the fittest Soil for the Growth of Lust, Injustice, and Dishonesty*, který vydal v roce 1780 důstojník Východoindické společnosti Henry Fred. Thompson, jemuž Richard Barwell údajně během jeho cesty do Kantonu v letech 1769 až 1770 svedl v Kalkatě manželku. Barwell rezignoval roku 1780 na místo v radě a odešel do Anglie, kde si zakoupil titul (za sto tisíc liber) hrabě z Halifaxu a panství v Sussexu. Byl zvolen poslancem za konzervativní stranu.

74) *Secretary of state*, ministerský úřad, který v té době spojoval pravomoci budoucího ministerstva zahraničí a ministerstva vnitra.

75) Za jejich autora byl pokládán rovněž Edmund Burke (Bisset 1798, 108–109; Taylor 1846, 11). Thomas Babington Macaulay věřil, že původcem byl Philip Francis. Jeho nečekané jmenování na prestižní místo v Indii s platem deseti tisíce liber ročně jej mělo údajně umlčet (Turnbull 1975, 75).

ce a svévole; členové rady posílali do Anglie jedno udání za druhým.⁷⁶ V kritické chvíli se za Hastingsse postavil nejvyšší soudce Elijah Impey (Macaulay 1886, 62–63). Přátelský vztah mezi Impeyem a Hastingsem byl vystaven zatěžkávací zkoušce v listopadu 1780, kdy se Warren Hastings postavil proti návrhu, aby Impeyovi podléhaly civilní soudy Východoindické společnosti ve všech třech prezidenciích – bengálské, madráské a bombajské. Elijah Impey si tehdy stěžoval, že byl obětován v zájmu rodící se aliance mezi Hastingsem a Francisem (Malleson 1894, 352).

Po smrti George Monsona 26. září 1776 se poměr sil v radě vyrovnal (Malleson 1894, 262; Hastings 1909, 81; Gleig 1841, II, 108; Turnbull 1975, 101). Ministerský předseda lord Frederick North podporoval od května 1776 snahy nahradit Warrena Hastingsse v křesle generálního guvernéra Johnem Claveringem. O zmíněný post měl zájem i Philip Francis (Trotter 1905, 130–131; Malleson 1894, 397–398; Macaulay 1886, 71; Gleig 1841, II, 467–470). Northův záměr vedení Východoindické společnosti těsnou většinou hlasů 15. května 1776 odmítlo (Macaulay 1886, 72). North nicméně vytrval a 19. července 1777 obdržel Warren Hastings z Londýna příkaz, aby předal funkci generálního guvernéra Johnu Claveringovi. Ten vzápětí svolal radu, složil přísahu a požádal Hastingsse o symbolické předání klíče od Fort William. Warren Hastings, který se nejprve s rezignací smířil, se postavil na odpor, zabezpečil si loajalitu ozbrojených sil a od čtyř zastupců soudního dvora získal dobrozdání, že snaha o jeho odvolání je nezákonná (Trotter 1905, 136–137; Turnbull 1975, 103). V pátek 25. července 1777 jej rada opět potvrdila ve funkci. John Clavering podlehl 29. srpna 1777 útlaku (Malleson 1894, 281; Trotter 1905, 137–138; Turnbull 1975, 105; Taylor 1846, 199).

Lord Frederick North byl nucen věnovat větší pozornost kritickému vývoji v Americe, kde Britové ztráceli své pozice (Turnbull 1975, 105). I předseda vlády musel uznat, že pokud existuje vůdce, který bude schopen v nadcházejícím novém globálním konfliktu s Francií udržet britské pozice v Indii, pak je to kontroverzní Warren Hastings (Malleson 1894, 282–283). Jeho největší rival Philip Francis byl navzdory guvernéřským ambicím antiimperialistou, který si nepřál trvalou britskou hegemonii v Indii (Turnbull 1975, 116–117).

Edward Wheler, jenž přijel do Kalkaty v prosinci 1777 původně proto, aby vystřídal Hastingsse ve funkci generálního guvernéra, se smířil s postavením řadového člena rady. Sblížil se s Philipem Francisem. V březnu 1779 byl členem rady jmenován veterán a hrdina války s Francií generál Sir Eyre Coote, kterého

76) V roce 1775 nechal Elijah Impey uvěznit a po řádném soudu popravit urozeného Indu, brahmánu a výběrčího daní Nandakúmára, kterého obvinil z konspirace proti Warrenu Hastingsovi. Philip Francis a později ve svém spise Thomas Babington Macaulay obvinili Impeye a Hastingsse z justiční vraždy. James Fitzjames Stephen však v knize *The story of Nuncomar and the impeachment of Sir Elijah Impey* (1885) detailně dokazoval, že proces nebyl zmanipulován. Obrana Warrena Hastingsse v souvislosti s popravou Nandakúmára, viz Hastings 1909, 49–77; Gleig 1841, I, 492–544, II, 1–4; Malleson 1894, 221–241; Trotter 1905, 110–124; Turnbull 1975, 83–93.

Francis pokládal za potenciálního spojence. Coote ale žabomyšími spory pohrdal (Trotter 1905, 139; Malleson 1894, 284; Turnbull 1975, 106–130). Osobní konflikt v Kalkatě vyústil do fyzického střetu.⁷⁷ Warren Hastings obvinil zřejmě oprávněně Philipa Francise, že brání nutným válečným operacím proti Maráthům, což by mohlo stát Brity vítězství ve válce (Turnbull 1975, 135–137). Francis reagoval výzvou na souboj. Warren Hastings a Philip Francis se utkali v duelu pistolemi 17. srpna 1780 po páté hodině ranní.⁷⁸ Philip Francis byl lehce zraněn do pravého boku (Lyll 1894, 110–112; Macaulay 1886, 91–92. Hastings, 1909, 85; Gleig 1841, II, 307; Trotter 1905, 163–164).⁷⁹ Když se zotavil, nastoupil 3. prosince 1780 na loď a vrátil se po pěti letech pobytu v Indii do Londýna (kam dorazil 19. října 1781) jako doživotní a nesmiřitelný Hastingsův a Impeyův protivník (Lyll 1894, 112; Gleig 1841, II, 353). Právě v této době byl členem zvláštního výboru Dolní sněmovny pověřeného vypracováním zprávy o stavu správy v britské Indii jmenován Edmund Burke, který Francisovu vlivu od počátku podléhal (Malleson 1894, 356).

Warren Hastings sledoval politiku expanze, která by z britské správy učinila nejsilnější mocnost na subkontinentu (Macaulay 1886, 73).⁸⁰ Východoindická společnost by měla v Indii vládnout jménem anglického národa a místní panovníci by byli nuceni uznat svrchovanost anglického krále. Na počátku roku 1777 Warren Hastings poslal do Londýna Alexandra Kynynmonda Elliota, aby zde představil jeho imperiální schéma britského panství v Indii (Trotter 1905,

77) Schylovalo se k němu přinejmenším od tragikomické aféry, která postihla Philipa Francise. Tento ambiciózní třicátník byl ženatým otcem šesti dětí, ale rodinu zanechal v Evropě. Na jednom plese si všiml krásné sedmnáctileté Francouzky, původem z Čandarnagaru, která byla ženou George Francise Granda, jeho přítele a politického spojence. V noci 8. prosince 1779 Philip Francis využil Grandovy nepřítomnosti a v doprovodu irského pomocníka se dostal pomocí žebříku do Grandova sídla, kde hledal ložnici. Vyuřil sloužící, kteří vetřelce obklopili. Philip Francis uprchl (jeho společník takové štěstí neměl). Když se Grand s mečem v ruce druhého dne domáhal satisfakce, Philip Francis odmítl a označil incident za „naprostý omyl“. George Francis Grand, který se se svojí manželkou ihned rozvedl, požadoval šestnáct tisíc liber jako odškodnění, což soud následujícího března snížil na pět tisíc liber. Když Philip Francis uslyšel rozsudek, rozhořčeně obvinil soudce z konspirace s Warrenem Hastingsem. Bývalá paní Grandová se vrátila do Francie, kde ji zastihla revoluce. Navzdory aristokratickému původu unikla perzekuci. Zaujala Talleyranda, který si ji vzal za ženu a učinil z ní později kněžnu z Beneventa (Turnbull 1975, 131–132).

78) Philip Francis údajně nikdy předtím z pistole nestřílel a Warren Hastings prý jednou či dvakrát (Malleson 1894, 338).

79) Vyličení průběhu souboje od očitého svědka plukovníka Pearse, viz Malleson 1894, 338; Turnbull 1975, 137–139.

80) Warren Hastings v roce 1779 napsal: „*I am morally certain that the resources of this country, in the hands of a military people and in the disposition of a consistent and undivided form of government, are both capable of vast internal improvement, and of raising that power which possesses them to the dominion of all India (an event which I may not mention without adding that it is what I never wish to see); and I believe myself capable of improving them, and of applying them to the real and substantial benefit of my own country*“ (cit. Lyll 1894, 99); „*The English were precisely in that situation which was incompatible with a state of rest; they must either go on extending their influence till it should embrace the whole of the continent, or they must look to the hour as not very distant when they should be driven from it entirely*“ (Gleig 1841, II, 128).

133–134).⁸¹ Také v tomto případě Hastings narážel na opatrnější přístup ostatních členů rady a nepochopení v Londýně.⁸²

Za největší hrozbu britské hegemonii v severní a střední Indii pokládal Hastings Maráthy, kteří získali podporu ve Francii (Malleson 1894, 181). V březnu 1778 Warren Hastings podpořil nároky Raghunátha Ráa (Rághóba) na píšovský úřad, nejvyšší pozici v rámci konfederace Maráthů, čímž popudil významné maráthské předáky v čele s ministrem Nánou Phadnisem (Malleson 1894, 285–309). Warren Hastings se dozvěděl 7. července 1778 od britského konzula a obchodníka v Káhiře George Baldwina, že 23. března 1778 vyhlásila Velká Británie válku Francii, která odpověděla vlastní deklarací 30. dubna 1778 (Lyll 1894, 97; Hastings 1909, 85). Bez zaváhání nařídil obsadit francouzské faktorie v Bengálsku včetně Čandarnagaru a rozkázal guvernérovi ve Fort St. George, aby připravil útok na Puduččeri, které se Britové zmocnili v říjnu 1778 (Macaulay 1886, 80; Lyll 1894, 106; Hastings 1909, 85–86; Gleig 1841, II, 203; Turnbull 1975, 119).⁸³ Navzdory Hastingsovým opatřením⁸⁴ utrpěli Britové vážné vojenské neúspěchy (Strnad, Filipický, Holman a Vavroušková 2003, 675–676). Oddíly píšvy Ragnunátha Ráa a jeho britských spojenců, které vyslala bombajská rada bez konzultace s generálním guvernérem proti Maráthům, porazili maráthští vojevůdci Mahádadží Šindé a Malhár Ráo Hólkar mezi 9. až 15. lednem 1779 u Talégáonu (Turnbull 1975, 121–122; Strnad, Filipický, Holman a Vavroušková 2003, 675). Zdálo se, že je to „indická Saratoga“ a počátek konce britského panství v Indii. Východoindická společnost ztratila vše, čeho dobyla v západní Indii od roku 1765. Warren Hastings se odmítl s tímto stavem smířit a nařídil plukovníkovi Thomasu Wyndhamu Goddardovi, aby zahájil protiofenzívu. V prvních měsících roku 1780 britské oddíly obsadily Ahmadábád v Gudžarátu a ve dvou srážkách porazily maráthské vojsko (Trotter 1905, 146).

81) Alexander Kynynmond Elliot byl přítelem George Bogle, jehož vyslal Warren Hastings do Tibetu. Jeho starší bratr sir Gilbert Kynynmond Elliot (od roku 1797 hrabě Minto) byl v roce 1795 místokrálem Korsiky (v době britské okupace ostrova) a v letech 1807 až 1812 generálním guvernérem Britské Indie.

82) Philip Francis přirovnal v listopadu 1779 Hastingsovu vizi britské Indie k monstrózní lodi, kterou si Robinson Crusoe postavil příliš daleko na pláži a již pak nebyl schopen dotlačit k moři (Lyll 1894, 100). „*The great change that had taken place, was due to the courage and statesmanship of Hastings. Menaced by foes on all sides, ill-supported by his masters, surrounded by colleagues who thwarted, embarrassed, and intrigued against him, he contrived by his individual energies to raise the Company from being a body of merchants and adventurers into the most powerful State in the politics of India. Englishmen have grown so accustomed to being the masters of India that they have not sufficiently realized the difficulty of Hastings' task, or the genius of the man whose far-sight first saw and whose brave and confident patience realized this romantic idea of his country's greatness*“ (George W. Forrest, cit. Hastings 1909, 15–16); Trotter 1905, 134–135.

83) Po pádu Puduččeri zbyl Francouzům v celé Indii jediný přístav Máhi na malabárském pobřeží (Gleig 1841, II, 286–287). Tato skutečnost bezpochyby ovlivnila vývoj konfliktu. Britové obsadili Máhi v roce 1793. Po skončení napoleonských válek jej Velká Británie roku 1816 vrátila Francii, která si zmíněné přístavní město ponechala až do 13. června 1954.

84) Hastingsovy válečné přípravy, viz Gleig 1841, II, 203–207.

Kromě nepřátelských Maráthů, podporovaných Francií, museli Britové čelit rovněž v jižní Indii maisúrskému sultánovi Haidaru Alímu, který 20. července 1780 vpadl s třiaosmdesátitisícovou armádou (včetně čtyř set francouzských vojáků vedených de Lallym)⁸⁵ do Karnátaku (Malleson 1894, 316–320; Lyall 1894, 107; Hastings 1909, 103; Turnbull 1975, 143). V srpnu 1780 dorazil Haidar Alí k mořskému pobřeží, kde mohl získat francouzskou námořní podporu (Turnbull 1975, 146). Podplukovník Willie Baillie, jenž se maisúrskému sultánovi postavil 10. září 1780 s dvěma a půl tisíci muži poblíž Kančipuramu, byl poražen a zemřel v zajetí v listopadu 1782. Generál Hector Munro, legendární vítěz od Bak-saru, byl poté nucen zničit na místě děla a urychleně ustoupit s pěti tisíci vojáky do St. Thomas Mount (Trotter 1905, 151). Maisúrstí válečníci plenili a vypalovali okolí Madrásu a zaměstnanci Východoindické společnosti hledali útočiště za hradbami Fort St. George (Macaulay 1886, 94). Britští zajatci byli vystaveni neobyčejně brutálnímu zacházení (Turnbull 1975, 146).

Předseda vlády lord Frederick North si uvědomoval, že triumf v Indii představuje jedinou cestu, jak alespoň trochu odčinit debakl v Severní Americe (Gleig 1841, II, 351). Duchapřítomnost Warrena Hastingse, který ani v nejtěžších chvílích nezaváhal nebo nepodleh panice, zachránila podle jeho stoupenců britskou Indii (Lyall 1894, 99; Taylor 1846, 200). O pohromě v Madrásu se dozvěděl 22. září 1780. Byl přesvědčen, že pokud se Britové neutkají s Haidarem Alím poblíž Madrásu, budou nuceni mu čelit u Kalkaty (Turnbull 1975, 146–147). Mobilizoval proto urychleně (navzdory odporu Philipa Francise, který stále neopustil Indii) veškeré dostupné síly. Již 23. října 1780 opustily nepočetné, ale dobře vyzbrojené britské oddíly vedené zkušeným Eyrem Cootem Kalkatu a zamířily do Madrásu (Trotter 1905, 152). Sir Eyre Coote měl rovněž pověření sesadit místního guvernéra Johna Whitehilla, jemuž události přerostly přes hlavu (Turnbull 1975, 147). Coote navzdory vyššímu věku a špatnému zdravotnímu stavu konsolidoval do konce roku situaci v Madrásu a v lednu 1781 zahájil operace proti sultánu Haidaru Alímu (Malleson 1894, 326; Lyall 1894, 107–108; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 644). V následujících měsících obě armády manévrovaly, aniž se odhodlaly k rozhodujícímu střetu. Teprve v šestihodinové bitvě svedené 1. července 1781 u Porto Novo (Parangippétai), bývalém nizozemském přístavu na koromandelském pobřeží, porazilo osm tisíc Cootových mužů přibližně desetinásobnou přesilu Haidara Alího (Trotter 1905, 154). Britům chyběla dostatečně početná jízda, která by jejich vítězství nad demoralizovaným nepřítelem zpečetila (Turnbull 1975, 150). Maisúrský sultán utrpěl drtivou porážku 27. září 1781 ve střetu u Šolinghúru. Jeho ambiciózní záměry ležely v troskách. Přesto nerezignoval a spoléhal na příslibenou francouzskou podporu.

85) Synovec Thomase-Arthura, hraběte de Lally, barona de Tollende (1702–66), od roku 1756 vrchní velitel francouzských ozbrojených sil v Indii, po jejichž porážce a pádu Puduččeri byl zajat Angličany a později popraven ve Francii jako „obětní beránek“ odpovědný za francouzské neúspěchy.

Britům se začalo dařit rovněž na ostatních frontách. V sobotu 17. února 1781 zvítězilo vojsko Východoindické společnosti u Sípri nad maráthskými oddíly vedenými Mahádadžím Šindém. Hastingsovi se podařilo v září 1781 uzavřít dohodu s árkádkým navábem Muhammadem Alím (Gleig 1841, II, 442). Podle Warrena Hastingse to byl především výkon britského loďstva, který se zasloužil o konečný úspěch Východoindické společnosti. Z Evropy připlula v březnu 1782 francouzská flotila, které velel admirál Pierre André de Suffren de Saint Tropez. Francouzi cestou zabránili Britům obsadit Kapsko a v průběhu roku 1782 svedli u malabárského pobřeží pět námořních bitev s loděmi britského admirála sira Edwarda Hughese (Hastings 1909, 121–127). Poté, kdy Nizozemí vyhlásilo válku Velké Británii, se Edward Hughes počátkem roku 1782 zmocnil strategicky významného přístavu Trikunámale na Šrí Lance. Suffren, který si později vysloužil přízvisko „francouzský Nelson“, dobyl Trikunámale pro spojence zpět (Trotter 1905, 155).

V Madrásu byl od června 1781 namísto Johna Whitehilla guvernérem lord George Macartney, zkušený diplomat, který v letech 1764 až 1768 vedl britskou delegaci ke Kateřině II., s níž podepsal obchodní dohodu (kterou britská vláda odmítla ratifikovat), poté strávil několik let ve sněmovně, zastával funkci tajemníka irského vicekrále lorda Sandwiche a od roku 1775 působil jako guvernér Západní Indie (a byl zajat francouzským admirálem d'Estaingem při obraně ostrovů). Vrchol jeho kariéry přišel v údobí 1792 až 1794, kdy stál v čele proslulé, i když neúspěšné britské diplomatické mise do Číny. Jeho poslední funkcí byl od roku 1796 post guvernéra bývalé nizozemské kolonie Kapska, jehož se Britové zmocnili po francouzském vpádu do Nizozemí. V náročném indickém prostředí ale George Macartney působil nerozhodně. Byl osobně zaujat proti Warrenu Hastingsovi a jeho počínání zejména při diplomatických jednáních s domorodými polhavlary bylo často kontraproduktivní (Lyll 1894, 141; Gleig 1841, II, 464–465; Malleson 1894, 392–393).

Warren Hastings uzavřel 17. května 1782 v Salbái s Maráthy kompromisní mírovou smlouvu, čímž připravil maisúrského vládce Haidara Alího o důležitého spojence (Trotter 1905, 157; Lyall 1894, 142; Strnad, Filipický, Holman a Vavroušková 2003, 675–677; Hastings 1909, 127; Malleson 1894, 349). Britové nyní mohli v Madrásu soustředit více sil. Haidar Alí byl svolný zahájit mírová jednání. V sobotu 7. prosince 1782 osmdesátiletý maisúrský sultán, pravděpodobně nejschopnější válečník, kterého zrodila Indie osmnáctého století, podlehl rakovině. Jeho syn a nástupce Tipú Alí nevyslyšel otcovy výzvy k míru a pokračoval ve válce (Lyll 1894, 143; Turnbull 1975, 153–154).

Pierre André de Suffren de Saint Tropez se 20. dubna 1783 utkal u přístavu Kúdalúru s britským loďstvem, přičemž obě strany utrpěly těžké ztráty. Krátce poté zemřel v Madrásu vyčerpaný a zestárlý generál Eyre Coote. Pro Warrena Hastingse to byla těžká rána, protože tím pozbyl naděje, že se mu podaří definitivně skoncovat s maisúrskou hrozbou (Turnbull 1975, 155–156). Cootův nástupce v čele místních britských oddílů generál James Stuart vytáhl

ke Kúdalúru, ve kterém se vylodily francouzské síly čítající přibližně tři tisíce mužů, jejichž vrchním velitelem byl Charles Joseph Patissier, markýz de Bussy-Castelnau, bývalý Dupleixův pobočník (Malleson 1894, 327). V jejich řadách bojoval rovněž Jean-Baptiste-Jules Bernadotte, pozdější Napoleonův maršál a švédský a norský král, který upadl do britského zajetí (Malleson 1894, 350). Stuarovi se nepodařilo prorazit francouzskou obranu a obléhání Kúdalúru se změnilo ve vleklé poziciční boje a šarvátky (Trotter 1905, 159). Madráský guvernér lord George Macartney nakonec Stuarta z velení odvolal. James Stuart toto ponížení Macartneyovi nikdy neodpustil. Ve čtvrtek 8. června 1786 svedli oba muži v londýnském Hyde Parku souboj, během kterého Stuart (který přišel v Indii o nohu) bývalého guvernéra vážně zranil.

V červnu 1783 dorazila do Indie zpráva o mírové dohodě zpečetěné ve Versailles (Gleig 1841, III, 69–70). Tipú Alí pozbyl francouzské podpory. Oddíly vedené plukovníkem Williamem Fullartonem úspěšně postupovaly do vnitrozemí Maisúru a v listopadu 1783 se přiblížily k hlavnímu městu Šrírangapattanamu (Trotter 1905, 159–160). Warren Hastings mohl pravděpodobně s pomocí Maráthů a hajdarábádského nizáma maisúrského vládce zcela pokořit, ale George Macartney naléhal na uzavření mírové smlouvy, která byla podepsána 11. května 1784 v Manguluru (Gleig 1841, III, 70; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 644–645; Malleson 1894, 349). Tipú Alí zůstal nesmířitelným oponentem britské hegemonie v Indii. O tři roky později vyslal poselstvo s návrhem politické a vojenské spojenectví k Ludvíku XVI. (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 646). Prestiž britské Východoindické společnosti nicméně na kontinentu výrazně vzrostla (Malleson 1894, 350). Myšlenka, že by jednoho dne mohla Velká Británie vládnout celé Indii, již nevypadala jako utopie.

Maisúrský sultán Tipú, zvaný „Tygr z Maisúru“, představoval v důsledku Macartneyovy smířlivosti pro britské panství stálou bezpečnostní hrozbu. Generální guvernér Charles Cornwallis mu v roce 1792 vnutil tvrdé mírové podmínky. Tipú se obrátil s žádostí o podporu na kábulského vládce Zamána Šáha a vyslal poselstvo do Istanbulu. Rozhodně netrpěl nedostatkem geopolitické představivosti. Nasadil si revoluční čapku svobody, před představiteli revoluční Francie se označoval za „občana Tipú“ a vyjádřil sympatie k Robespierrovi. Francouzští důstojníci údajně připravovali svržení vládce (nizáma) Hajdarábádu a nastolení revolučního režimu v jižní Indii. Během Napoleonovy invaze do Egypta Tipú navázal spojení s francouzským dobyvatelem. Nebylo mu to nic platné. Tipú padl 4. května 1799 při obraně Šrírangapattanu před jednotkami Východoindické společnosti.

Náročné válečné operace si vyžádaly značné finanční prostředky, které si Warren Hastings obstarával podle svých kritiků morálně a právně sporným způsobem (Malleson 1894, 329; Taylor 1846, 200–201).⁸⁶ Roku 1778 vymohl na

86) Obhajoba Hastingsova „kořistnictví“, viz *A Review of the Principal Charges against Warren Hastings Esquire, Late Governor General of Bengal* (1788), 29–31.

Čaitu Sinhovi, rádžovi ve Váránasí, značnou finanční částku a o tři roky později jej přinutil uprchnout do exilu (Lyll 1894, 117–129; Gleig 1841, II, 289; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 677; Macaulay 1886, 103–109; Hastings 1909, 132–146; Malleson 1894, 329–330; Trotter 1905, 174–181; Turnbull 1975, 161–170). Podobně nekompromisně se generální guvernér zachoval vůči matce a babičce zesnulého navába Avadhu Ásafuddauly (Lyll 1894, 130–138; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 677; Macaulay 1886, 109–117; Hastings 1909, 147–164; Trotter 1905, 181–186; Turnbull 1975, 170–179). Indická rada byla doplněna. Richarda Barwella, který se v roce 1780 vrátil do Anglie, nahradil John Macpherson, Skot z Isle of Skye, vynikající lingvista, jenž pobýval v Indii od roku 1767. Joseph Stables, příbuzný Johna Robinsona, tajemníka lorda Fredericka Northa, který byl zaujat vůči Warrenu Hastingsovi, vystřídal Philipa Francise (Turnbull 1975, 181). Atmosféru plnou animozity a intrik to neuklidnilo.

Zatímco v Indii bojoval Warren Hastings za politické přežití a mimoděk budoval impérium, které z Velké Británie učinilo globální velmoc, v Severní Americe vláda lorda Fredericka Northa pozbyla anglosaské kolonie. Francie, Španělsko a Nizozemí vyhlásily Anglii válku. Nepřátelé Británie mohli snadno podpořit četné a stále silné oponenty britské hegemonie v Indii. Vyslanec Ludvíka XVI. se setkal s představiteli Maráthů⁸⁷ a Francouzi účinně zasáhli do bojů s Brity na straně maisúrského sultána (Macaulay 1886, 79). Zdálo se, že hvězda Albionu, která jasně zazářila během sedmileté války, po necelých dvou desetiletích opět zhasne.⁸⁸ Dokonce William Pitt připustil, že ztráta amerických kolonií znamená počátek konce britské velikosti (Hammond 1903, 109). Na druhé straně ani ti nejpronikavější britští myslitelé, například Adam Smith nebo Charles James Fox, si nedokázali představit, že by se Spojené státy americké staly někdy v budoucnosti mocností, která by mohla soupeřit s Velkou Británií. Domnívali se, že obyvatelé nového státu se budou zabývat především zemědělstvím a zúrodnováním vnitrozemí ohromného kontinentu. Časem z jejich píce vyroste možná agrární Arkádie, ale nikdy obdoba britského impéria (Hammond 1903, 210–211).

87) Byl to Chevalier de St. Lubin, který přijel do Púny v květnu 1777 vybaven listem francouzského krále (Lyll 1894, 94; Hastings 1909, 82; Turnbull 1975, 112–114). Warren Hastings tuto misi komentoval: „*The alliance of the Mahratta state to the French nation ... was in effect the only way by which the French could hope to gain their former consequence in India. Their discovery of it, and their success in this first essay of it, were so alarming that I thought it my duty to propose a plan for obviating the consequences in a long and elaborate minute which I laid before the Board on the 26th of January*“, cit. Gleig 1841, II, 193–195.

88) Thomas Brooke Pechell napsal 27. listopadu 1781 Warrenu Hastingsovi: „*I know not what conjecture to form on the melancholy catastrophe which hath just happened to Lord Cornwallis. Some among the ministry look on it as a decisive stroke, and probably will be for abandoning the southern provinces. 'Tis well, in the dejection it occasions, if we do not yield everything to France. Yet we are in the same situation as that from which Demosthenes drew comfort: our misfortunes are not owing to the real impossibility of success, but to our own mismanagement both here and abroad ... It has been the reigning idea among the ministers to look upon the East as an indemnification for the loss we are likely to suffer in the West*“ (cit. Gleig 1841, II, 350).

O budoucnosti světa se rozhodovalo spíše v Bengálsku a Madrásu než u Yorktownu.⁸⁹ Warren Hastings představuje velkého a v zásadě nedoceneného aktéra eurasijské revoluce.⁹⁰ V době uzavření pařížského míru byla Indie jedinou zájmovou sférou, ve které Velká Británie o nic nepřišla, a naopak výrazně posílila. Warren Hastings osobně spravoval území, které se velikostí a lidnatostí vyrovnalo Francii nebo Rakousku (Macaulay 1886, 120–121). Velká Británie ztratila americké osady, ale získala Indii, zatímco Francie byla připravena o Kanadu a Saint Domingue a neprosadila se v Indii ani na evropském kontinentu. Zmíněná konstelace určila politický a ideologický vývoj v devatenáctém století a způsobila jistou strategickou nestabilitu západní nadvlády nad světem. Lord Curson prohlásil 6. dubna 1906 po svém odchodu z místa indického místokrále: „Uvědomíte-li si, že ze čtyř poddaných králových jsou tři Indové, že Kalkata a Londýn jsou největší města britské říše ..., pak vám bude zajisté jasno, do jaké míry je britská světová říše říší asijskou“ (cit. Graf 1939, 143).

Tyto geopolitické souvislosti pochopitelně Hastingsovým současníkům unikaly. Viděli pouze arogantního a ctižádostivého dobrodruha, zázračně ovládajícího umění politického přežití. Jeho způsob vlády jim připadal jako zachování původního orientálního despotismu, na který dohlížejí britští úředníci sledující čistě ekonomické zájmy (James 1997, 59). Nezapomeňme, že v této době byli prakticky všichni poslanci britského parlamentu akcionáři Východoindické společnosti. Whigové Charles James Fox a Edmund Burke požadovali od počátku osmdesátých let osmnáctého století vyhlášení „Magny charty“ pro Indii, která by místním obyvatelům zajistila právní ochranu, na niž byli zvyklí Angličané (James 1997, 54).⁹¹

89) Hastings sám vztah mezi vývojem v Americe a Indii komentoval: „If it be really true that the British arms and influence have suffered so severe a check in the Western world, it is the more incumbent on those who are charged with the interest of Great Britain in the East to exert themselves for the retrieval of the national loss“ (Hastings 1909, 84).

90) Alfred Comyn Lyall k historické úloze Warrena Hastingsse poznamenal: „It was the deliberate opinion of Sir John Macpherson (no friend to Hastings), when he looked back on the general situation of the English in India in the year 1781, that while the separation of the American colonies was a blow and a discomfiture from which the English nation would speedily recover, the loss of our Indian possession would have been such a tremendous commercial and financial calamity, and would have transferred such immense advantages to the side of the French, who would have taken our place and succeeded to all that we gave up, that Great Britain might have been forced to succumb in the contest she was waging against her European enemies, and might have fallen out of the first rank of nations“ (1894, 145). George Bruce Malleson napsal: „In a period of extraordinary distress; the British-Indian territories threatened on every side; the French hastening by the sea-route to assist the most powerful sovereign of southern India; the Governor-General destitute of money, whilst the armies of British India trusted solely to him for their supplies, their men, their money, their ammunition, their very means of existence: - such were the circumstances under which Warren Hastings saved the Empire. He saved it alone“ (Malleson 1894, 389).

91) Když v roce 1786 předložil ministr v Pittově vládě Henry Dundas návrh zákona, který by generálnímu guvernérovi dal konečnou rozhodovací pravomoc v administrativních záležitostech, Edmund Burke prohlásil, že jde o zavádění „turecké tyranie“ v britských koloniích na Východě (Lovat-Fraser 1916, 31).

Teritoriální expanze nastolila otázku, na základě jakého morálního práva dobývají Britové v Indii území náležící místním vládcům? V šestnáctém a sedmnáctém století zabírali Evropané teritoria v Americe či Africe pod záminkou evangelizace domorodců. V sedmdesátých letech osmnáctého století potvrdil soudce sir William Blackstone kapitánu Jamesi Cookovi, který brázdil Pacifik, že Austrálie je „*terra nullius*“, to znamená, že z právního hlediska nemá žádného vlastníka (James 1997, 55). Taková argumentace by ale v případě civilizované Indie, obývané čínorodým a vzdělaným obyvatelstvem, působila absurdně. Názory, že Indové musejí být ovládnuti, protože si jednoduše nejsou schopni vládnout, se objevovaly až počátkem devatenáctého století, kdy byl již osud země zpečetěn.⁹²

Warren Hastings, který si uvědomoval, že Východoindická společnost musí pod tlakem okolností vystupovat jako nástupce a dědic říše Velkých Mughalů, byl zakladatelem imperiální orientalistiky, to znamená orientálních věd ve službách koloniální administrativy. Symbolická konfigurace orientálního vědní měla zaplnit morální vakuum, které bylo až doposud charakteristické pro britské panství v Indii, jež se zrodilo z pouhé touhy po zisku a kořisti (James 1997, 53–58). Bylo příznačné, že v okamžiku, kdy vznikl koncept „morálního impéria“ jako nositele civilizační mise a evangelizace, začaly britské orientální vědy stagnovat.

Někteří historikové a publicisté devatenáctého století poměrně přesně chápali dilema, před kterým stála Hastingsova administrativa, a byli jej schopni vyjádřit slovy, která znějí překvapivě současně. Warren Hastings byl mentálně a kulturně odchovancem západní civilizace raného novověku, jejímž symbolickým výrazem byla ideologická konfigurace *ancien régime*. Nepředjímal asertivní modernizační étos, který vyplynul z osvícenského morálního paternalismu a hmotné moci průmyslové revoluce a jenž zásadně změnil vztahy mezi Evropou a zámorím. Warren Hastings se snažil vybudovat impérium Východoindické společnosti, které by bylo politicky, administrativně, hospodářsky a kulturně součástí indického civilizačního okruhu. V dané chvíli, kdy se veškerá britská dominance v Indii odvíjela od umění diplomatické a vojenské improvizace, to bylo nanejvýš pragmatické řešení. Právě ze zmíněného pokusu o vytvoření civilizačního hybridu vzešel duch orientální renesance, jehož pozdním výhonkem ve zcela odlišném historickém kontextu byla árijská ideologie.

Charles Grant, William Wilberforce, Thomas Babington Macaulay nebo William Henry Cavendish Bentinck (lord William Bentinck) byli přesvědčeni o nutnosti transformovat Indii podle západního civilizačního modelu. Alfred Lyall prohlásil v této souvislosti, že „*myšlenka, že anglická vláda v Asii může*

92) Například horlivý skotský misionář Claudius Buchanan prohlásil: „*The Hindoos are destitute of those principles of honesty, truth, and justice, which respond to the spirit of British administration, and have not a disposition which is accordant with the tenor of Christian principles*“ (Forbes 1813, IV, 309).

převzít asijské metody, je zásadním omylem“ (cit. Malleson 1894, 372). George Bruce Malleson namítl, že tato cesta vedla k vzpouře roku 1857.⁹³ Arthur Gobineau poznamenal v polovině devatenáctého století, že „Angličané jsou pány Indie a přes to jejich morální působení na jejich poddané jest skoro nula“ (1942, 47). Podle George Bruce Mallesona zákaz užívání opia v Indii, který doporučil britský parlament, byl bezpochyby v souladu s evropskými zvyklostmi, ale pokud by byl prosazen v Indii, vypuklo by povstání mnohem krvavější, než byla bartolomějská noc nebo sicilské nešpory (1894, 373). Malleson byl přesvědčen, že Britové zničili v Indii místní výrobu a obchod a podlomili její hospodářský rozvoj.⁹⁴ Je skutečností, že v průběhu britské vlády se blahobyt průměrného Inda výrazně nezvýšil. Odhaduje se, že v letech 1757 až 1947 vzrostl hrubý národní produkt na osobu na britských ostrovech o 347 procent, zatímco v Indii o pouhých 14 procent, což znamenalo dvě století stagnace v jednom z ekonomicky nejdynamičtějších období lidských dějin. Dádábhái Nauródží proto již v šedesátých letech devatenáctého století tvrdil, že Britové odvádějí z Indie značné bohatství a tím způsobují její chudobu (*drain of wealth*). Tento názor později podpořili marxističtí autoři (například Immanuel Wallerstein nebo Eric Wolf) prostřednictvím konceptu strukturální „nerozvinutosti“ (*underdevelopment*).

1.2.3 Zrození britského orientalismu

Před odjezdem do Indie William Jones sepsal memorandum nazvané *Cíle výzkumu během mého pobytu v Asii* (*The objects of enquiry during my residence in Asia*), které zahrnovalo kromě kapitol *Zákony hindů a muslimů* (*The laws of the Hindus and Mahomedans*) a *Dějiny starověkého světa* (*The history of the ancient world*) celkem šestnáct tematických okruhů (Shore 1807, 286). Tento badatelský záměr se snažil v Asii poctivě dodržet. William Jones přijel do Bengálska v samotném závěru působení Warrena Hastingsse, s nímž se záhy sblížil. Na rozdíl od Nathaniela Brasseye Halheda (se kterým se Jones přátelil již během studií) nebo Charlese Wilkinse nepotřeboval William Jones díky svému vysokému postavení v administrativě Východoindické společnosti zvláštní Hastingsovy ochrany a vystupoval jako víceméně rovnocenná osobnost. Warren Hastings seznámil Jonese s *Bhagavadgítou* a představil jej pandítovi a vyhlášenému znalci sanskrtu Rádhákántovi, autorovi spisu *Puránárthaprakáša*, který William Jones později citoval ve studii *O chronologii hindů* (*On the Chronology of the Hindus*). William

93) „I have proved beyond contradiction how it was that an administration based solely on the English model caused the sipáhi army to mutiny and a large portion of the civil population to rebel in 1857. Since that period the administration of India, conducted purely on the European model, has more than once brought the British Indian Empire to within a hair's breadth of insurrection and ruin“ (Malleson 1894, 372).

94) „Thus, at a terrible crises in the fortunes of India, Great Britain, ruling her, not on Asiatic principles, but on the principles dear to Europe, deliberately sacrifices her magnificent dependency to her own selfish interests“ (Malleson 1894, 373).

Jones začal usilovně a cílevědomě studovat sanskrt a jeho pokrok učinil záhy dojem i na indického učitele.

Generální guvernér Warren Hastings byl spokojen, že William Jones sdílí jeho záměr založit britskou vládu v Bengálsku na „místním starobylém právu“ (Berriedale 1922, xii; Franklin 2011, 13). Nedomníval se, obdobně jako vedení Východoindické společnosti, že by bylo žádoucí podporovat v Indii misijní aktivity.⁹⁵ Warren Hastings znal starší Jonesovy práce o mughalské říši za vlády Akbara Velikého a dobře si uvědomoval, jak mu William Jones může být jako neobyčejně kompetentní orientalista užitečný (Franklin 2011, 20). Organizace vědění byla pro koloniální správu stejně důležitá jako mobilizace vojenské síly. Na rozdíl od relativně etnicky a kulturně homogenní Číny se Indie vyznačovala nesmírnou rozmanitostí, eklecticismem a synkretismem, a to ve všech sférách lidské duchovní a hmotné tvořivosti. Pokud Britové usilovali o to, aby Východoindická společnost představovala následníka a dědice mughalského impéria, musela tuto diverzitu pochopit a zaštitit. Není překvapivé, že William Jones si přál co nejdříve navštívit madrasu (*Mohammedan College of Calcutta*), náboženskou školu při místní mešitě, kterou Warren Hastings zřídil v roce 1781 v Kalkatě pro výchovu muslimských administrátorů (Franklin 2011, 13; Hastings 1909, 23; Shore 1807, 325–326).

William Jones nezaháel a v lednu 1784 podnikl kroky k založení *Královské asijské společnosti* (*Royal Asiatic Society*).⁹⁶ Jejího ustavujícího zasedání 15. ledna 1784 v sále soudního dvora, na kterém Jones přečetl *Pojednání o zřízení společnosti* (*A Discourse on the Institution of a Society*), se účastnily čtyřicet dvě osoby, mezi nimiž nechyběli Charles Wilkins, Jonathan Duncan (pozdější guvernér v Bombaji), Hastingsův blízký přítel David Anderson, diplomat Charles Chapman, znalec perštiny Francis Gladwin, brigádní generál a bývalý vrchní ozbrojených sil Východoindické společnosti John Carnac, finančníci Thomas Law a George Barlow, Nathaniel Brassey Halhed, právníci William Chambers a John Paterson, sir Robert Chambers (předseda Nejvyššího soudu, který zasedání řídil), John Hyde a John Shore, pozdější generální guvernér a lord Teignmouth (Budil 2002, 94–95; Franklin 2011, 18–19).⁹⁷

95) „On the broad basis of its own merits, the Hindoo system little needs the meliorating hand of Christian dispensations, to render its votaries a sufficiently correct and moral people, for all the purposes of civil society“ (Forbes 1813, IV, 297).

96) William Jones nabídl předsednictví Warrenu Hastingsovi, který odmítl; William Jones byl proto zvolen prvním prezidentem této nejznámější orientalistické společnosti konce osmnáctého století (Shore 1807, 295–296). Warren Hastings byl nicméně patronem instituce. I po svém odvolání do Londýna zaslal například 8. dubna 1784 do Královské asijské společnosti popis Tibetu od Samuela Turnera, aby zde byl veřejně přednesen. Více o Williamu Jonesovi a Královské asijské společnosti viz Franklin 2011, 205–250; Steadman 1977; Shore 1807, 293–294; Alun 1996; Budil 2002, 93–103; Cannon 1990, Cloyd 1969; L. L. F. 1946; Godfrey 1967; Master 1946; Pinto 1946; Rocher 1980, 12–17.

97) Oficiální periodikum Královské asijské společnosti *Asiatick researches: Transactions of the Society* („k“ bylo z názvu později vypuštěno), které vycházelo nákladem Východoindické společnosti od roku 1788, mělo mezi evropskými vzdělanci značný ohlas (v letech 1796, 1798, 1799, 1801 a 1806 se v Londýně dokonce objevila neautorizovaná vydání); Johann Christian Fick a Johann

Zřízení Královské asijské společnosti bylo v souladu s Hastingsovou koloniální politikou, která pokládala (zcela oprávněně) orientální vědy za jeden z klíčových pilířů dominance Východoindické společnosti. Nešlo samozřejmě o projev uvědomělého empatického multikulturalismu, ale o zcela pragmatický krok britské správy, která využívala místního vědění k upevnění svého ekonomického a mocenského postavení. Jedině tak mohla vystupovat jako věrohodný nástupce mughalského impéria (Franklin 2011, 20). Pouze naivní či ideologicky podjatí autoři typu Edwarda Saida nebo Martina Bernala mohou v této souvislosti hovořit o asymetrické distribuci symbolické moci mezi Západem a Východem v zájmu západní imperiální hegemonie. Britové nečinili v Indii nic jiného, než se dalo v jejich situaci očekávat. Bylo to v době před nástupem průmyslové revoluce a Warren Hastings nebyl produktem modernity, ale raně novověké agrární a aristokratické západní civilizace. Orientalistika zrozená v kontextu kalkatské sociální zkušenosti se v podmínkách západních akademických institucí devatenáctého století projevovala jako specifický podnět, který výrazně zasáhl do vývoje západního myšlení.

Sbližení s Warrenem Hastingsem způsobilo Williamu Jonesovi určité problémy v Anglii, protože jeho bývalý přítel a vlivný whig Edmund Burke, který náležel mezi přední Hastingsovy odpůrce, mu naznačil, že toto spojenectví může vést k Jonesovu odvolání. Roztržka mezi Jonesem a Burkem se nikdy zcela neurovnala (Franklin 2011, 21). William Jones nikdy nepřestal litovat Hastingsova nuceného návratu do Londýna (Shore 1807, 318).

William Jones nebyl prvním orientalistou, který se těšil zvláštní přízni generálního guvernéra Warrena Hastingsse. V předchozím desetiletí to byl Nathaniel Brassey Halhed, který působil v Bengálsku ve službách Východoindické společnosti v letech 1772 až 1778 (Rocher, 1983; Dalrymple, 2004). Halhed se narodil 25. května 1751 ve Westminsteru a navštěvoval obdobně jako o pět let starší William Jones prestižní internátní školu v Harrow. V roce 1768 zahájil studia na *Christ Church* v Oxfordu. Od mládí projevoval básnické vlohy; společně se spolužákem z Harrow Richardem Brinsleyem Sheridanem⁹⁸ napsali divadelní hru *Jupiter*, pokusili se o vydávání literárního časopisu (Moore 1826, 17–31) a přeložili Aristaenetea,⁹⁹ Propertiovy *Elegie* a Petroniův *Satyrikon*.¹⁰⁰ V prosinci 1771 Nathaniel Brassey Halhed vstoupil do služeb Východoindické společnosti.

Friedrich Kleuker pořídili v letech 1795 až 1797 v Rize čtyřsvazkový německý překlad. Francouzské vydání *Recherches asiatiques, ou Memoires de la societe etablie au Bengale pour faire des recherches* v překladu Antoina-Gabriela Griffeta de La Bauma bylo publikováno v letech 1801 a 1806. *Asiatiches Magazin* byl vytištěn ve Výmaru roku 1802. Poslední, dvacátý díl *Asiatick Researches* vyšel v roce 1839.

98) Richard Brinsley Butler Sheridan (1751–1816), básník, dramatik a politik, v letech 1780 až 1812 poslanec za whigy v britském parlamentu. Autor několika úspěšných her (*Škola skandálu*, *Kritika*, *Zkouška*). Působil rovněž jako divadelní podnikatel (viz Moore 1826).

99) *The Love Epistles of Aristaenetus. Translated from the Greek into English Metre* (1771; Moore 1826, 31–42). Překlad se bohužel nesetkal s příznivým ohlasem.

100) Viz *Erotica, The Elegies of Propertius, the Satyricon of Petronius Arbiter, and the Kisses of Johannes Secundus*, 1854, London: Henry G. Bohn.

Již v Oxfordu se naučil (pravděpodobně pod vlivem Williama Jonese) persky a trochu arabsky. V Indii, kde působil zprvu jako tlumočník, si osvojil bengálštinu. Nathaniel Brassey Halhed napsal při příležitosti otevření prvního anglického divadla v Kalkatě v listopadu 1773 tři prology a několik divadelních her. Warren Hastings, který se v dubnu 1772 ujal funkce bengálského guvernéra, si Halheda oblíbil a zajistil mu v říjnu 1776 prestižní místo generálního komisaře (Halhed 1776, vi–vii).

V srpnu 1772 vyhlásil Warren Hastings svůj záměr přeložit do angličtiny pro potřeby britské správy nejdůležitější místní právní texty, a to jak hinduistické, tak islámské.¹⁰¹ Proklamovaným vzorem této politiky bylo římské impérium (Halhed 1778, i–ii). Hastingsovo rozhodnutí nebylo výrazem žádného romantického multikulturalismu, ale představovalo velmi pragmatický, či dokonce nutný krok. Muslimští obyvatelé britských držav se řídili zákony přetrvávajícími od Aurangzebových časů, ale hinduisté žili prakticky v právním vakuu.¹⁰² Závažným problémem bylo, že Evropané v této době stále neovládali sanskrt, i když se to díky sblížení Warrena Hastingsse s bráhmamy mělo záhy změnit (Trotter 1905, 195).¹⁰³ Východoindická společnost proto najala skupinu deseti indických vzdělanců (později se k nim připojil jedenáctý) – *panditů*, kteří od března 1773 do února 1775 převedli nejdůležitější hindské legislativní texty do perštiny, oficiálního jazyka mughalské říše (Trotter 1905, 68; Hastings 1909, 50–51). Poté Nathaniel Brassey Halhed přeložil za dohledu samotného Warrena Hastingsse dokumenty do angličtiny. Práce byla dokončena 27. března 1775 a v následujícím roce byla vytištěna v Londýně pod názvem *Code of Gentoo laws, or, Ordinations of the Pundits, from a Persian Translation, made from the Original written in the Sanscrit Language*. Obdobně byl přeložen islámský soubor právnických textů zvaný *Hidájah* z arabštiny do perštiny, ze které je Alexander Hamilton a James Anderson převedli do angličtiny (Gleig 1841, III, 158).

V předmluvě ke *Code of Gentoo laws* Halhed kriticky zpochybnil snahu nalézt analogie mezi hinduismem a křesťanstvím. Toto úsilí je výrazem západní sebezahleděnosti a marnivosti. Nelze vkládat do mimoevropských mytologických systémů více, než v nich ve skutečnosti je. Musíme si uvědomit, že v každé zemi představovalo náboženství první krok k vymanění z barbarství a vytvoření

101) „The importance of the commerce of India, and the Advantages of a territorial establishment in Bengal, have at length awakened the attention of the British legislature to every circumstance that may conciliate the affections of the natives, or ensure stability to the acquisition. Nothing can so favourably conduce to these two points as a well-timed toleration in matters of religion, and an adoption of such original institutes of the country, as do not immediately clash with the laws or interests of the conquerors“ (Halhed 1776, ix); Gleig 1841, III, 158.

102) Warren Hastings napsal 21. března 1774 lordu Mansfieldovi: „It was brought back to its original principles, and the line prescribed for the jurisdiction of each court, which the looseness of the Mughal Government for some years past had suffered to encroach upon each other“ (cit. Malleson 1894, 107).

103) První gramatiku sanskrtu v evropském jazyce napsal německý jezuita Johann Ernst Hanxleden (1681–1732), který žil v Indii od svých devatenácti let (Banerji 1989, 556).

občanské společnosti (Halhed 1776, xiii–xiv). Indové věří ve svá božstva a dogmata stejně pevně jako Evropané ve svoje. Halhedův střízlivý skepticismus vycházející z osvícenství nápadně kontrastoval s romantickým étosem orientální renesance, k jejímuž vzniku sám významně přispěl. Halhed si byl vědom toho, že indická (a čínská) chronologie počítá s mnohem delšími časovými úseky než biblická tradice, jeho loajalitu vůči Starému zákonu to však neoslabilo (Halhed 1776, xxxviii–xxxix). Připustil, že starověká Indie mohla ovlivnit Egypt,¹⁰⁴ ze kterého své vědění čerpal Mojžíš (Halhed 1776, xlv). Nathaniel Brassey Halhed si pravděpodobně osvojil sanskrť pouze částečně,¹⁰⁵ ale během práce na *Code of Gentoo laws* bylo prolomeno důležité náboženské tabu: bráhmani již byli ochotni podělit se s Evropany o znalost sanskrť.¹⁰⁶ Francouzský a německý překlad *Code of Gentoo laws* vyšel v roce 1778. Dalším důležitým Halhedovým dílem byla *Gramatika bengálského jazyka* (*A Grammar of the Bengali Language*, 1778).¹⁰⁷ Její vytištění umožnil Charles Wilkins, který odlil v Huglí jako první příslušné znaky bengálského písma a zavedl tak v Bengálsku knihtisk (Halhed 1778, xxiii–xxiv; Shore 1807, 417). Předmluva ke zmíněné studii, ve které Nathaniel Brassey Halhed zmínil podobnosti mezi sanskrtem, perštinou, latinou a řečtinou (ale také arabštinou), antipovala zrození indoevropeistiky.¹⁰⁸

104) „The meagre remnants of Coptic antiquities afford no scope for comparison between that idiom and this primitive tongue: but there still exists sufficient grounds for conjecture that Egypt has but a disputable claim to its longboasted originality in language, in policy and in religion ... The Raja of Kishenagur, who is, by much the most learned and able antiquary which Bengal has produced within this century, has very lately affirmed, that he has in his own possession Shanscrit books which give an account of a communication formerly subsisting between India and Egypt; wherein the Egyptians are constantly described as disciples, not as instructors, and as seeking that liberal education and those sciences in Hindostan, which none of their own countrymen had sufficient knowledge to impart“ (Halhed 1778, iv–v).

105) O sanskrť Halhed napsal, že „is very copious and nervous, but the style of the best authors wonderfully concise. It far exceeds the Greek and Arabick in the regularity of its etymology, and like them has a prodigious number of derivatives from each primary root. The grammatical rules also are numerous and difficult, though there are not many anomalies“ (1776, xxiii). Některé Halhedovy argumenty o morfologické příbuznosti řečtiny, latiny a sanskrť převzal James Burnett, lord Monboddo (1714–99), skotský žák Jeana Jacquese Rousseaua, významný znalec sanskrť, přítel Williama Jonese a autor dvou šestisvazkových děl *O původu a pokroku jazyka* (*Of the origin and progress of language*, 1773–92) a *Starobylá metafyzika neboli věda o obecnostech* (*Antient metaphysics; or, the science of universals*, 1779–1799).

106) Warren Hastings později uvedl: „The means which were used some years ago to conciliate the pundits who were employed to compile the Code of Hindoo Laws for the use of this government and the liberal and beneficent purposes to which that work has since been applied, have totally removed their former objections to communicating a knowledge of sanskrit to strangers“ (Warren Hastings, *Minute to the Board of Revenue*, 9 December 1783, *India Office Records*, *Home Miscellaneous*, Vol. 207, 170–171; cit. Budil 2002, 233).

107) Vůbec první gramatiku bengálštiny vydal Manoel da Assumpcan v roce 1743 v Lisabonu.

108) „The grand source of Indian Literature, the parent of almost every dialect from the Persian Gulph to the China Seas, is the Shanscrit; a language of the most venerable and unfathomable antiquity; which although at present shut up in the libraries of Bramins, and appropriated solely to the records of their religion appears to have been current over most of the Oriental world; and traces of its original extent may still be discovered in almost every district of Asia. I have

I po svém návratu do Evropy zůstal Nathaniel Brassey Halhed věrný Warrenu Hastingsovi, který byl vystaven silným politickým tlakům. V listopadu 1783 Halhed požádal o znovupřijetí do služeb Východoindické společnosti, jejíž představitelé mu vyhověli. Po Hastingsově vynucené rezignaci jej doprovázel v roce 1785 zpět do Anglie, kde proslul jako jeho neohrožený obhájce a autor řady pamfletů (Halhed 1783, 9). Přidal se ke konzervativcům a v květnu 1791 byl zvolen za okrsek Lymington do parlamentu. S výjimkou překladu upanišad jeho indologické bádání poté na řadu let ustalo. Halhedovu politickou dráhu poškodil příklon k dobovému milénarismu, kterým si vysloužil pověst excentrika. Je otázkou, jakou úlohu sehrál v Halhedových postojích předchozí pobyt na Východě. Nathaniel Brassey Halhed se stal stoupencem náboženského vizionáře Richarda Brotherse,¹⁰⁹ na jehož obranu vystoupil přímo na půdě Dolní sněmovny.¹¹⁰ Z pochopitelných důvodů to byla jeho poslední parlamentní řeč, po níž se musel kvůli pochybnostem o svém duševním zdraví stáhnout z politického života. V následujících letech přežíval ve značné nouzi, z níž jej vysvobodilo opětovné zaměstnání ve Východoindické společnosti. Halhed poté přeložil sbírku záznamů snů maisúrského sultána Tipúa, části *Mahábháraty* a věnoval se esoterickým naukám (Budil 2002, 91). Zemřel v ústraní a téměř zapomenut 18. února 1830.

Pravděpodobně nejvýznamnějším západním znalcem orientálních jazyků v Indii kromě Alexandra Dowa a Nathaniela Brasseye Halheda byl před příchodem Williama Jonese do Kalkaty John Zephaniah Holwell (App 2010, 297–362).¹¹¹

been astonished to find the similitude of Shanscrit words with those of Persian and Arabic, and even of Latin and Greek“ (Halhed 1778, iii–iv).

- 109) Richard Brothers (1757–1824) sloužil v mládí v královském námořnictvu. Po odchodu do výslužby v roce 1791 prohlásil, že mu andělské hlasy prozradily pád nového Babylónu, jímž měl být Londýn. Brothersovi se naštěstí údajně podařilo Prozřetelnost od jejího záměru odradit. V únoru 1792 se začal Brothers vydávat za léčitele, který dokáže slepčům vrátit zrak, a v následujícím roce se v pamfletu *Odhalené vědění proroctví a času* (*A Revealed Knowledge of the Prophecies and Times*) označil za mesiáše z rodu Davidova, který přivede Židy zpátky do jejich domoviny. Brothers získal poměrně dost stoupenců. Roku 1795 byl zadržen a internován v ústavu pro choromyslné v Islingtonu. Jeho případ byl na Halhedův podnět projednáván v Dolní sněmovně. Když se nevyplnila Brothersova předpověď, že bude 19. listopadu 1795 prohlášen „židovským princem a vládcem světa“, ztratil řadu příznivců, z nichž mnozí přešli k „prorokyni“ Joanně Southcottové (1750–1814), která slíbila, že 18. října 1814 porodí mesiáše. Zbývající desetiletí svého života strávil Brothers v ústraní vymýšlením uniforem, vlajeck a paláců svého „nového Jeruzaléma“.
- 110) Nathaniel Brassey Halhed hájil Brotherse například v pamfletu *Výpočet počátku milénia a krátká odpověď na Pamflet doktora Horna* (*A Calculation on the commencement of the millennium and a short reply to Dr. Horne's Pamphlet*, 1795) a především v textu *Svědectví o autenticitě proroctví Richarda Brotherse a jeho mise povolání Židů* (*Testimony of the authenticity of the prophecies of Richard Brothers and his mission to recall the Jews*, 1795), který je záznamem jeho veřejného vystoupení. Halhed zde dal do přímé souvislosti blížící se zhroutení politického řádu v Evropě v důsledku Francouzské revoluce a Brothersovy milénaristické vize. Rovněž Halhed ztotožnil Londýn s novým Babylónem (1795, 31–34).
- 111) John Zephaniah Holwell, syn londýnského obchodníka s dřívím, se narodil 17. září 1711 v Dublinu. Pracoval v obchodní společnosti v Rotterdamu, ale poté vystudoval v Londýně medicínu a počátkem roku 1732 odešel do Indie. Naučil se řadu orientálních jazyků včetně arabštiny a v Kalkatě se věnoval jedenáct let lékařské praxi. V roce 1749 se ze zdravotních důvodů

Tento lékař a koloniální administrátor byl skutečným „Janem Křtitelem“ ohlašujícím příchod orientální renesance. Nábožensky zaměřený protestant, který postrádal teologickou disciplínu a sebekázeň jezuitů, ve svých spisech¹¹² spojoval hinduismus s křesťanstvím a učení o převtělování. Náboženská zkušenost Východu byla podle jeho názoru rovnocenná západní víře a na tomto základě lze podle jeho mínění vytvořit nové deistické náboženství. Dílo Johna Zephaniaha Holwella představovalo hlavní Voltairův zdroj o indické civilizaci a východisko pro vlivné osvícenské anticírkevní paradigma odvozující Starý zákon ze starší tradice Véd (App 2010, xiv).

Francis Wilford, který se narodil v roce 1761 v Hannoveru, přicestoval do Indie ve dvaceti letech jako důstojník Východoindické společnosti. Oženil se s místní ženou a prožil na subkontinentu čtyřicet let až do své smrti 1822 v Banárasu. Wilford se stal členem Královské asijské společnosti; znal se s Williamem Jonesem, Charlesem Wilkinsem, Henrym Thomasem Colebrookem a Horacem Haymanem Wilsonem. Plukovník Francis Wilford odešel roku 1794 do výslužby a působil jako tajemník koleje zaměřené na výuku sanskrtu (*Sanskrit College*), kterou o dva roky dříve otevřel v Banárasu (Váránasi) Jonathan Duncan. Francis Wilford, jenž se stal významným znalcem sanskrtu, studoval za pomoci indickým vzdělanců legendární geografii a historii a hledal ve staroindických textech důkazy o pravěkých kontaktech mezi Indií, Egyptem a Evropou. Byl přesvědčen, že našel hinduistickou verzi biblické pověsti o potopě světa, přičemž Chámovi potomci podle Wilforda osídlili Indii a Egypt, odkud je později vypudili do afrického vnitrozemí synové Šémovi. Hora Ararat se údajně nalézala v Himalájích. Francis Wilford ovlivnil mnohé romantické básníky, jako byl Coleridge, Shelley nebo Southey, ale jeho přílišná důvěřivost vůči občas nespolehlivým domorodým spolupracovníkům vedla k etymologickým spekulacím, které kritizoval například William Jones (Budil 2002, 113–114).

vrátil do Anglie, ale v srpnu 1751 jej nalezneme opět v Kalkatě. Po útěku guvernéra a řady dalších civilních a vojenských činníků z Kalkaty obléhané Bengálci se John Zephaniah Holwell ujal bezvýsledné obrany města. Byl jedním z Evropanů, kteří po dobytí Kalkaty přežili tragédii v „černé jámě kalkatské“, a jeho pojednání *India Tracts containing A Narrative of the deplorable Deaths of the English Gentlemen who were suffocated in the Black Hole in Fort William, at Calcutta, June 1756* (London: T. Becket and P. A. De Hondt, 1774) představovalo nejdůležitější svědectví o zmíněné události. Poté zaujímal různé funkce v místní správě a po odchodu Roberta Cliva v únoru 1760 a před příjezdem Henryho Vansittarta v červenci 1760 působil jako prozatímní guvernér. Následujícího roku se vrátil do Anglie. Zemřel v Pinneru poblíž Harrow 5. listopadu 1798.

- 112) *Interesting Historical Events relating to the Province of Bengale and the Empire of Hindostan with A Seasonable Hint and Perswasive to the Honourable The Court of Directors of the East India Company, as also The Mythology and Cosmogony, Fasts and Festivals of the Gentoo's, followers of the Shastah, and A Dissertation on the Metempsychosis, commonly, though erroneously, called the Pythagorean Doctrine*, Part I, London: T. Becket and P. A. De Hondt, 1765; Part II, London, T. Vernor, 1779; Part III, London: T. Becket and P. A. De Hondt, 1771; francouzský překlad prvního svazku byl vydán již v roce 1768; *Dissertations on the Origin, Nature and Pursuits, of Intelligent Beings, and on Divine Providence, Religion, and Religious Worship, in the Course of which, The Honour and Dignity of the Supreme Being is Vindicated*, London, Cruttwell, 1786.

Martin Bernal tvrdil v knize *Černá Athéna: Afroasijské kořeny klasické civilizace* (*Black Athena, The Afroasiatic Roots of Classical Civilisation*, 1987), že jedním z hlavních účelů konstrukce indoevropského společenství na přelomu osmnáctého a devatenáctého století bylo v souladu s nastupujícím západním rasismem a ideologií imperialismu zpochybnit tradiční ideu o původu klasického Řecka – a tedy západní civilizace obecně – z Egypta. Tato teze, která získala určitou oblibu v rámci postkoloniálních studií, je obtížně obhajitelná. Egypt si zachovával prestižní postavení v západní genealogické imaginaci i poté, kdy se tradiční etnologická a filologická soustava zakotvená v biblickém světonázoru měnila v moderní rasovou hierarchii. James Burnett, lord Monboddó, byl dlouho přesvědčen, že Egypt sehrál klíčovou úlohu na úsvitu lidských dějin. Pelasgové jakožto nejstarší obyvatelé Řecka byli egyptskými kolonisty a indická věda, náboženství a zvyklosti pocházejí ze země na Nilu. Teprve poté, kdy Charles Wilkins informoval Burnetta o existenci sanskrtu, lord Monboddó opustil hypotézu, že nejstarší jazyk vzešel od egyptských bohů. Kalkatští tvůrci nové orientalistiky vynaložili značné intelektuální úsilí na to, aby prokázali intenzivní starověké kontakty mezi Indií a Egyptem, případně i jejich genetický vztah, a to až do doby, než byl doložen neindoevropský charakter koptského jazyka a Jean-François Champollion ve spise *Précis du système hiéroglyphique* z roku 1824 rozluštil hieroglyfické písmo. James Parsons přejal od Charlese Wilkinse teorii o příbuznosti řečtiny a sanskrtu, který pokládal za čistou dochovanou formu původní řeči archaických Egyptanů. Rovněž Nathaniel Brassey Halhed tvrdil, že rádža v Kršnagáru vlastnil knihy dokládající dávné styky mezi Egyptem a Indií, a soudil, že Egyptané získali základy svých vědeckých znalostí od archaických Indů. Ani v devatenáctém století nebyla prestiž starého Egypta v evropských akademických kruzích z rasových důvodů zpochybňována. Rasoví teoretici Josiah Clark Nott a George Robin Gliddon v přehledu lidských ras z roku 1854 pokládali jak Řeky, tak Egyptany za rovnocenné zástupce bílé rasy (Budil 2002, 113–114).

Také velký rasový vizionář Arthur Gobineau napsal, že „celá praprvotní civilizace Západu jest obsažena ve dvou slavných jménech: Ninive a Memfis. Tyrus, Kartágo, Axoum a města Himyaritů jsou pouhými intelektuálními koloniemi těchto dvou královských míst“ (1942, 250). Staří Egyptané, kteří se výrazně odlišovali od Chamitů i Semitů, náleželi ke kavkazskému rasovému typu (podle vymezení Johanna Friedricha Blumenbacha) a archaická egyptština byla údajně příbuzná se sanskrtem. Arthur Gobineau tvrdil, že egyptskou civilizaci založili árijsťtí kolonisté přicházející z Indie (1942, 220). Egyptané se vyhnuli excesům, které byly příznačné pro rasově smíšené populace Předního východu: „Oproti krvežíznivému náboženství asyrskému stavěli velebný kult jistě daleko lidštější, ne-li ideálnější, jenž odklidiv za doby staré říše pod prvými nástupci Menesa negerský zvyk obřadných hromadných obětí lidských, nikdy už se nepokusil obnoviti tento zvyk“ (Gobineau 1942, 221–222). Egyptské kasty, méně stabilní a trvanlivé než indické, zachovaly původní rasové členění obyvatelstva déle než v Asýrii: „Ani za nejskvělejších dob

říše asyrské trůny v Babyloně a v Ninive nevidaly míjeti před očima králů ušlechtlejší profily, než jsou ty, jichž velebnosti se ještě obdivujeme na skulpturách v egyptském Beni-Hasanu“ (Gobineau 1942, 229), i když lidové vrstvy v kastovní hierarchii strádaly: „Poddaný obecný lid v Egyptě byl přenešťastný a jeho živobytí, sotva zákony zaručené, bylo stále vystaveno násilí vyšších tříd. Byl donucován k neustálé práci. Zemědělství pohlcovalo jeho pot a jeho zdraví; bydlel v bídných chatrčích, mřel námahami a nemocemi, aniž se kdo o něj staral a ze skvělých sklizní, z překrásných plodin, jež vypěstovával, nic mu nenáleželo. Sotva mu byl poskytnut díl, ani pro výživu nepostačitelný“ (Gobineau 1942, 228). Biblický exodus Židů proto představoval rasovou vzpouru reliktních příslušníků bílé rasy: „Je to významný příklad rozhodnutí, kterým duch národů úzce s plemenem bílým spjatých, se dove-de ubrániti sestupu až na nejnižší stupeň znectění“ (Gobineau 1942, 228). V okamžiku, kdy Egypt ztratil civilizační aspirace árijských zakladatelů a nedostávalo se mu svěží etnické příměsi zvenčí, podlehl rozkladnému rasovému míšení a začal stagnovat. Zatímco původně chamitské Asýrii dodali novou krev Semité, do árijského Egypta přišli Semité v pozdní fázi, kdy nebyl schopen přijímat nové podněty a vnitřně se revitalizovat. Nakonec Egypt klesl natolik, že se nedokázal bránit novobabylónské a perské invazi. Pokud by se podle Gobineaua v Egyptě udržel kastovní systém izolující jednotlivé rasové skupiny, Egypt by zůstal vznešenou civilizací těžící z kvalit árijské rasy (Gobineau 1942, 241–250).

Francouzský historik Raymond Schwab označil za nejvýznamnější indologický počín sklonku osmnáctého století vedle zveřejnění Anquetil-Duperronova vydání Avesty Wilkinsův překlad *Bhagavadgíty* (Budil 2002, 92; Arvidsson 2006, 23). Charles Wilkins se usadil v Bengálsku ve svých dvaceti letech roku 1770 jako tiskař a písař ve službách Východoindické společnosti. Záhy využil své schopnosti, píli a nepopíratelné básnické nadání. Naučil se persky a bengálsky a kvůli své tiskařské zručnosti získal přízvisko „indický Caxton“. Na přímluvu Warrena Hastingsse mu vedení Východoindické společnosti udělilo v prosinci 1783 placené volno, aby mohl studovat sanskrt. Samotný William Jones později uznal, že bez Wilkinsovy pomoci by se zmíněný jazyk nenaučil. Charles Wilkins původně překládal v duchu Hastingsova programu právnické texty, ale jeho ambice směřovaly k překladu *Mahábháraty*. V roce 1784 údajně Charles Wilkins dokončil překlad třetiny proslulého indického eposu, skladby sedmkrát delší než *Ilias* a *Odyseia* dohromady. V následujícím roce vyšel v Londýně Wilkinsův anglický překlad slavné filosofické básně *Bhagavadgíta*, která tvoří součást VI. zpěvu *Mahábháraty* (*Bhíšmaparvan*, „*Bhíšmova kniha*“).¹¹³ Warren Hastings uvedl v před-

113) Warren Hastings po svém návratu do Anglie napsal 22. září 1785 Simonu Thompsonovi, zaměstnanci Východoindické společnosti v Kalkatě: „Tell Wilkins that his *Gheeta* is printed, presented to the King, and published. Mr. Smith inspected the press, and zealously promoted my application for the patronage of the Court of Directors, by whose authority it was printed. I have yet but one copy, but I believe that some will be sent for his use. I don't know how the public will relish it. If it is abused, Wilkins has a good shelter by standing behind me“ (cit. Gleig 1841, III, 243).

mluvě, že *Bhagavadgíta* „přežije do doby, kdy již dávno britské impérium v Indii nebude existovat a kdy zdroje, které kdysi poskytovaly tolik bohatství a moci, upadnou do zapomnění.“¹¹⁴ Na britských ostrovech, ve Francii a Německu byla skladba přijata mimořádně vstřícně a sehrála výraznou úlohu při romantické recepci indického písemnictví. Již v roce 1787 přeložil *Bhagavadgítu* do francouzštiny J. P. Parraud. Německá verze od Wilhelma Schlegela vyšla v roce 1823. Jeho bratr Friedrich Schlegel nazval *Bhagavadgítu* „učebnicí hinduistického mysticismu“ (Budil 2002, 92). Podle Hastingsova svědectví zdravotní problémy přiměly Wilkinse, aby se v roce 1786 vrátil do Anglie, kde se usadil v Bath. O rok později vydal překlad sbírky *Hitópadeša*, který se rovněž setkal se značným ohlaselem. Vedení Východoindické společnosti svěřilo roku 1800 na doporučení Edwarda Parryho do Wilkinsovy péče vzácnou kolekci indických rukopisů. V roce 1808 Charles Wilkins uveřejnil gramatiku sanskrtu pro potřeby *East India College* v Haileybury, kde Alexander Hamilton zasvěcoval budoucí zaměstnance Východoindické společnosti do tajů zmíněného jazyka. Samotný Charles Wilkins vyučoval ve zmíněném učilišti třicet let od jeho zřízení roku 1805. Byl zvolen členem Francouzského institutu a Královské společnosti a 26. června 1805 mu Oxfordská univerzita udělila čestný doktorát. Nathaniela Brasseye Halheda přežil o šest let.

Zatímco Warren Hastings čelil v Anglii nezasloužené nepřízni osudu, William Jones plnil v Kalkatě soudcovské povinnosti a ve volných chvílích se oddával intelektuální činnosti. Poznamenal, že i v případě, že by zůstal v Indii půl století, stále by jej východní učenost překvapovala (Shore 1807, 307). Již první projev Williama Jonese na půdě Královské asijské společnosti prozradil skutečný entuziasmus pro Orient. Následovalo jedenáct dalších „prezidentských projevů“.¹¹⁵

Jonesův denní rozvrh během prázdnin v roce 1785 zahrnoval ranní vyřízení korespondence, četbu deseti kapitol z Bible a studium gramatiky sanskrtu a hindského práva a odpoledne seznamování se s indickou geografii. Večery věnoval William Jones římským dějinám, šachům¹¹⁶ a Ariostovi (Shore 1807, 304). Nezanedbával ani vlastní básnickou tvorbu a botaniku a se svými nadřízenými ve Východoindické společnosti konzultoval možnost přesadit některé indické plodiny do britských ostrovních kolonií v Karibiku (Shore 1807,

114) „It is not very long since the inhabitants of India were considered by many, as creatures scarce elevated above the degree of savage life; nor, I fear, is that prejudice yet wholly eradicated, though surely abated. Every instance which brings their real character home to observation will impress us with a more generous sense of feeling for their natural rights, and teach us to estimate them by the measure of our own. But such instances can only be obtained in their writings: and these will survive when the British dominion in India shall have long ceased to exist, and when the sources which it once yielded of wealth and power are lost to remembrance“ (cit. Wilkins 1867, 11).

115) Jonesovy přednášky byly souhrnně vydány ve sborníku *Discourses delivered before the Asiatic Society*, 1824.

116) V roce 1790 vyšla v druhém díle *Asiatick Researches* Jonesova studie *Indická hra šachu* (*The Indian Game of Chess*).

429–430). Adaptace na místní klima a prostředí nebyla zcela bezproblémová (Franklin 2011, 22–24). V dopisu Patricku Russelovi z března 1784 si William Jones stěžoval na potíže s trávením a nevyhnuly se mu ani jiné závažnější choroby. Podřídil se proto přísnému režimu a dietě; vstával před svítáním, po jízdě na koni se vykoupal a na lůžko se ukládal brzy (Shore 1807, 306). Na podzim roku 1787 poznamenal, že v Anglii nebyl nešťasten, ale že skutečné štěstí poznal až poté, kdy se usadil v Indii. Starost mu dělal pouze trvale špatný zdravotní stav jeho ženy Anny (Shore 1807, 373–374). O cestě do Evropy neuvažoval před rokem 1800, později postoj změnil a hodlal indický pobyt zkrátit (Shore 1807, 398).

William Jones napsal v roce 1784 *Pojednání o řeckých, italských a římských bozích* (*A Dissertation on the Gods of Greece, Italy, and Rome*), v níž srovnával bohy starověkého Řecka a Říma s indickými božstvy, jejichž podobnost podle jeho názoru odrážela jednotu archaického lidstva poté, kdy odpadlo od vyznávání jediného pravého Boha (Shore 1807, 319–320). Francouzský romantický básník François Auguste René de Chateaubriand později s odvoláním na kalkatskou školu tvrdil, že z prastaré mytologie, starší než Mojžíšovo učení, vzešla řecká, indická a severoamerická indiánská mytologická tradice.¹¹⁷ Samotný William Jones vyslovil názor, že Mojžíš čerpal prostřednictvím Egypťanů ze zdrojů archaické indické moudrosti. Na druhé straně byl William Jones vždy vzdálen tomu, aby hledal za každou cenu příbuznost či podobnost mezi hinduismem a křesťanstvím (Shore 1807, 448–452). William Jones byl fascinován souvislostí mezi Indií, Blízkým východem, Afrikou a Evropou prakticky ve všech sférách lidské činnosti. Během prvního vystoupení na půdě Královské asijské společnosti prohlásil, že indické, chaldejské, hebrejské, arabské a foinické (a tedy i řecké a římské) písmo má společné kořeny (Shore 1807, 468). Pokud jde o podobnost bohů či náboženských představ a filosofických škol, William Jones začlenil do jedné rodiny Itáliky, Řeky, Indy, Skythy, Hyperborejce, Germány a Čiňany, kteří všichni čerpali podle jeho mínění své vědění a moudrost z jedné prastaré studnice.¹¹⁸ Architek-

117) „*Les Mémoires de la Société de Calcutta confirment les vérités de la Genèse. Ils nous montrent la mythologie partagée en trois branches, dont l'une s'étendait aux Indes, l'autre en Grèce, et la troisième chez les sauvages de l'Amérique septentrionale; enfin cette mythologie venant se rattacher à une plus ancienne tradition, qui est celle même de Moïse. Les voyageurs modernes aux Indes trouvent partout des traces des faits rapportés dans l'Écriture; après en avoir longtemps contesté l'authenticité, on est obligé de la reconnaître*“ (Chateaubriand 1866, 37).

118) „*The deities adored in India, were worshipped under different names in Old Greece and Italy, and the same philosophical tenets which were illustrated by the Iōnick and Attick writers, with all the beauties of their melodious language, are professed in India. The six philosophical schools of the Indians, comprise all the metaphysics of the old Academy, the Stōa, and the Lyceum; nor can we hesitate to believe, that Pythagoras and Plato, derived their sublime theories from the same fountain with the sages of India. The Scythian and Hyberborean doctrines and mythology are discovered in every part of the Eastern regions, and that Wod or Oden, was the same with Budh of India, and Fo of China, seems indisputable*“ (cit. Shore 1807, 468–469).

tonické památky údajně dokazují, že Hindustán a Habeš byly kolonizovány před třemi a půl tisíci lety stejnou rasou (Shore 1897, 469).

William Jones prokázal diplomatické vlohy, když přirovnal Johna Macphersona, který v únoru 1785 nahradil ve funkci guvernéra Warrena Hastingsa, k Ciceronovi, jenž působil jako správce Kilikie, a i jinak svému nadřízenému lichotil (Shore 1807, 329). O povýšení na pozici nejvyššího soudce, která se uvolnila v důsledku Impeyova odvolání, nicméně vědomě neusiloval. Nechtěl se dostat do sporu s Robertem Chambersem, jemuž byla zmíněná funkce přislíbena a který ji také roku 1791 získal (Shore 1807, 398).

Muslimský učenec Alí Ibrahím Chán z Váránasí věnoval 1. března 1785 Williamu Jonesovi svazek Manuových zákonů (*Mánavadharmaśāstra*) zaznamenaných v sanskrtu. Michael J. Franklin se domnívá, že především tento dar, určený soudci, nikoliv básníkovi, obrátil Jonesovu pozornost k sanskrtu (2011, 34). Sám William Jones poznamenal v září 1785, že sanskrt (a arabštinu) studoval především z praktických důvodů, protože nechtěl být jakožto soudce závislý na místních panditech, které podezíral z toho, že překrucují místní právo podle své potřeby (Shore 1807, 330). Hlavní Jonesovou aspirací bylo navázat na Halhedovo nedokončené dílo, sestavit kompletní přehled hindského a islámského práva a stát se (podle vlastních slov) „Justiniánem Indie“.¹¹⁹

William Jones litoval, že Charles Wilkins, kterého pokládal za největšího znalce sanskrtu, odcestoval do Evropy (Shore 1807, 333–334). Rozhodl se strávit podzimní dovolenou 1785 v Kršnagáru poblíž Nadijské vysoké školy, nejproslulejšího střediska výuky sanskrtu v Bengálsku, které Jones nazval „svou třetí univerzitou“. Místní maharadža Šiva Čandra byl považován za významného učence. S jeho pomocí našel William Jones vhodného učitele v osobě Rámalokana, který se této role zhostil po jistém váhání za přísných rituálních podmínek za poplatek sto rupií měsíčně. Pravidla varny vyžadovala, aby lekce probíhaly v oddělené místnosti, jejíž podlaha z bílého mramoru byla rituálně očištěna vodou z Gangy. V Kršnagáru William Jones obýval společně se svojí manželkou jednopatrový dům s terasou a doškovou střechou na břehu řeky (Franklin 2011, 34–35). Rámalokana později doprovázel svého žáka do Kalkaty. Jones dělal v sanskrtu patrné pokroky a nejpozději na podzim 1787 byl schopen plynne konverzovat s bráhmny (Shore 1807, 372).

Ve čtvrtek 2. února 1786, šest měsíců poté, co začal studovat sanskrt, vystoupil William Jones potřetí před shromážděním členů Královské asijské společnosti. William Jones při této příležitosti označil sanskrt, řečtinu, latinu, góštinu, keltské dialekty a starou perštinu za homologické a geneticky spjaté jazyky,

119) „But my great object, at which I have long been labouring, is to give our country a complete digest of Hindu and Mussulman law. I have enabled myself, by excessive care, to read the oldest Sanscrit law-books with the help of a loose Persian paraphrase; and I have begun a translation of Menu into English; the best Arabian law-tract, I translated last year“ (cit. Shore 1807, 344).

kteřé vznikly ze společného prehistorického základu (*by common descent*).¹²⁰ Díky zmíněnému tvrzení, které zaznělo jako součást širší prezentace, je William Jones pokládán především v anglosaském světě za zakladatele moderní indoevropéistiky.¹²¹

V této souvislosti je žádoucí obezřetnost. V listopadu 1786 nazval Jones sanskrt „*krásnou sestrou latiny a řečtiny*“, jímž se údajně neobyčejně podobá (cit. Shore 1807, 358, 372). Zdůraznil, že arabština, kterou považoval za jeden z nejstarších jazyků světa, se liší od sanskrtu a je příbuzná s hebrejštinou, chaldejštinou a amharštinou (Shore 1807, 469, 473). William Jones identifikoval díky přehledu rómštiny, který zveřejnil Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1756–1804) ve studii *Historické zkoumání cikánů* (*Historischer Versuch über die Zigeuner*, 1783), řadu slov pocházejících ze sanskrtu a potvrdil tak Grellmannovu teorii o indickém původu Romů.¹²² Jones jako první správně ztotožnil muže, kterého Plútarchos ve svém vyprávění o Alexandru Makedonském nazval Sandrakottos¹²³

120) William Jones prohlásil: „*The Sanscrit language, whatever may be its antiquity, is of wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either; yet bearing to both of them a strong affinity, both in the roots of verbs and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong indeed that no philologer could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps no longer exists; there is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and the Celtick, though blended with a very different idiom, had the same origin with the Sanscrit; and the old Persian might be added to the same family, if this were the place for discussing any questions concerning the antiquities of Persia*“ (Jones 1799, I, 26).

121) Michael J. Franklin označil ve své biografii z roku 2011 Jonesovu tezi za „revoluční“ a William Jonesa nazval „Darwinem jazykovědy“, který údajně antipoval teorii evoluce (2011, 37). Jako první upozornil údajně na genetický vztah mezi sanskrtem a evropskými jazyky v roce 1767 francouzský jezuita otec Gaston-Laurent Coeurdoux (1691–1779) působící jako představený misie v Pottuččéri (Filippo Sasseti zmínil roku 1588 podobnosti mezi italskými a sanskrtskými číslovkami a některými dalšími slovy). Coeurdoux byl přesvědčen, že bráhmani byli Jefetovými potomky (Banerji 1989, 556). Friedrich Max Müller jej nazval „otcem srovnávací lingvistiky“. Francouzští jezuité působili v Indii od roku 1697, kdy Francii na základě smlouvy z Rijswicku připadlo město Pottuččéri. Jeden z nich, otec Calmette, uvedl v dopise z 24. ledna 1733, že mnozí členové řádu Tovaryšstva Ježíšova se nejen naučili sanskrt, ale byli schopni čist vědy (Müller 1866, 169–171). Otec Pons popsal v listu z 23. listopadu 1740 určeném otci Du Haldemu a uveřejněném v *Lettres édifiantes* (1781, vol. xiv, str. 65) dosti podrobně literaturu psanou v sanskrtu a hinduistickou filosofii a astronomii. Jak vyplývá ze sdělení abbého Barthélemyho z roku 1763, jezuité disponovali latinsky psanou gramatikou sanskrtu. Autorem přehledu mluvnice sanskrtu byl údajně Heinrich Roth (1620–1668) a především karmelitán Johann Philip Wesdin, známý pod jménem Paulinus, a Santo Bartholomaeo, který žil v Indii v letech 1776 až 1789 a jehož gramatika sanskrtu vyšla roku 1790 v Římě (Müller 1866, 172–173). Zrušením jezuitského řádu v roce 1773 zanikla významná organizace, která v první polovině osmnáctého století hrála dominantní úlohu při konstrukci obrazu indické kultury mezi západními vzdělanci.

122) Slovník rómštiny sestavil Grellmannův přítel Christian Wilhelm Büttner (1716–1801), který také jako první odvozoval původ Romů z indických nižších kast. Indii opustili údajně kolem roku 1400 v důsledku Tamerlánova vpádu (Malte-Brun 1827, VI, 252–253).

123) „*Sandrokottos, tehdy ještě mladík, viděl svého Alexandra a později prý často říkal, že by se byl býval Alexandros hnedle zmocnil vlády v Indii, poněvadž byl tehdejší král nenáviděn a v opouštění pro svou ničemnost a neurozenost*“ (Plutarchos 1967, II, 358).

se zakladatelem Maurjovské říše Čandraguptou, vládnoucím v letech 321 až 298 př. n. l. (Franklin 2011, 39). Tento přínos by jej oprávněně spojoval s moderní lingvistikou a historickými vědami.

Na druhé straně se William Jones ve stejné přednášce pronesené 2. února 1786 snažil prokázat příbuzenství mezi Indy, Peršany, Etiopany, Egyptany, Foiničany, Řeky, Etrusky, Skythy (neboli Góty), Kelty, Čínany, Japonci a Peruánci, kteří pravděpodobně všichni vzešli z jediné domoviny (Forbes 1813, III, 74). William Jones se domníval, že existovalo prastaré pokrevní pouto mezi obyvateli Egypta, Indie, Číny a Japonska. Původní národy žijící v Indii, Arábii a Tatarstánu (Střední Asii) pokládal za příslušníky tří rozdílných ras. Habešané, kteří jsou podle Williama Jonese arabského původu, převzali písmo od černých populací, které Řekové nazývali Troglodyty a jež byli příbuzní s Indy. Jones sdílel mínění některých autorů, že Afghánci jsou židovského původu (Shore 1807, 472–474). Šlo o spekulace náležející do tradičního biblického a klasického horizontu porozumění lidské odlišnosti a rozmanitosti.¹²⁴ Moderní srovnávací a historická jazykověda se zrodila až počátkem devatenáctého století v západních akademických institucích, kde byly poznatky přicházející ze zámoří podrobeny kritickému zkoumání. To byla zásluha autorů, jako byli například Friedrich Schlegel nebo Franz Bopp, i když William Jones bezpochyby významně přispěl k oddělení tradiční etnologie a lingvistiky (Budil 2002, 171–173; Franklin 2011, 38).

William Jones se věnoval rovněž poznávání tibetské mytologie a historie, kterou mu zprostředkoval ve svém spisu italský kapucínský misionář Francesco Orazio Olivieri della Penna, autor prvního tibetsko-latinského slovníku (1723), jenž působil s přestávkami v Tibetu v letech 1707 až 1745 (Shore 1807, 343–344). V listopadu 1786 vyslechli členové Královské asijské společnosti zprávu o průběhu inaugurace dalajlámy (Shore 1807, 357). William Jones četl se zaujetím pojednání od Charlese Vallanceye¹²⁵ o dějinách Irska a irském jazyce,

124) V *Pojednání o řeckých, italských a římských bozích* (*On the Gods of Greece, Italy and India*, 1784) William Jones napsal: „*They may even be of solid importance in an age, when some intelligent and virtuous persons are inclined to doubt the authenticity of the accounts, delivered by Moses, concerning the primitive world; since no modes or sources of reasoning can be unimportant, which have a tendency to remove such doubts. Either the first eleven chapters of Genesis, all due allowances being made for a figurative Eastern style, are true, or the whole fabrick of our national religion is false; a conclusion, which none of us, I trust, would wish to be drawn*“ (cit. Alun 1996, 173–174); Ray Harris uvedl: „*Jones was not a pioneer of any new approach to language studies, but an old-fashioned adherent to the humanistic view of linguistic knowledge as nothing more than a tool*“ (1993, vi).

125) Charles Vallancey (1721–1812), britský důstojník a generál (od 1803), který po roce 1770 působil služebně v Irsku, kde se zabýval místní historií a jazykem. Byl autorem řady spisů, které zahrnovaly *Collectanea de Rebus Hibernicis* (1770–1804), *Pojednání o irském jazyce* (*Essays on the Irish Language*, 1773), *Ospravedlnění starého irského království* (*Vindication of the Antient Kingdom of Ireland*, 1786) a *Staré dějiny Irska doložené ze sanskrtských knih* (*Antient History of Ireland proved from the Sanscrit Books*, 1797). Charles Vallancey byl později kritizován kvůli nepodloženým a fantastickým spekulacím, které nicméně odpovídaly

který srovnával se sanskrtem (Shore 1807, 370; Franklin 2011, 354). Jones se relativně méně zajímal o indickou filosofii. V září 1788 stručně poznamenal, že védánta připomíná platonismus (Shore 1807, 400).

V době přípravy procesu s Warrenem Hastingsem napsal William Jones v září 1787 z Krišnanagúru Thomasu Caldicottovi, že mu děkuje za zaslání záznamu Sheridanova projevu, ale že jej nebyl schopen přečíst celý: „*Za posledních přinejmenším šestnáct let jsem si zvykl vyžadovat důkazy pro všechna tvrzení ... Jestliže jsou Hastings a Impey vinni, necht' jsou potrestáni, ale neodsuzujeme je bez průkazného soudního líčení*“ (cit. Shore 1807, 373). V dopise, který zaslal William Jones v říjnu 1791 přímo Warrenu Hastingsovi, jej ubezpečil o své podpoře, vyjádřil přesvědčení, že bude zcela očištěn, a informoval o činnosti Královské asijské společnosti (Shore 1807, 434–435).

William Jones napsal doporučující dopis plukovníku Antoinu de Polierovi,¹²⁶ který při návratu do Evropy vezl jako dar univerzitě v Oxfordu rukopisy čtyř véd (Shore 1807, 376). Především pokračoval v původním záměru sestavit souborný a přehledný přehled hindského a indického práva, který by byl užitečným pomocníkem britské administrativě při sjednávání spravedlnosti.¹²⁷ Nový guvernér Charles Cornwallis Jonesovu snahu podporoval (Shore 1807, 389–392; Franklin 2011, 308–309). Na počátku roku 1789 William Jones editoval první svazek *Asiatic Researches*, odborného sborníku Královské asijské společnosti.¹²⁸

V roce 1789 William Jones zveřejnil svůj anglický překlad Kálidásovy hry *Šakuntala* ze sanskrtského originálu. Jones označil básníka a dramatika Kálidásu, o kterém se mylně domníval, že žil v prvním století před Kristem,¹²⁹ za „indického Shakespeara“ (Shore 1807, 420). Vítězný pochod *Šakuntaly* v západním

kontextu filologických věd osmnáctého století a jimž se nevyhnul ani William Jones. Vallancey se snažil prokázat, že irština náležela k nejstarším známým světovým jazykům a že vznikla jako směs keltského a foinického dialektu (Irsko bylo podle Vallanceye kolonizováno Foiničany, kteří údajně dopluli až do Severní Ameriky). Ohlas Vallanceyho díla byl značný a irský poslanec Henry Flood se rozhodl vyplácet *Trinity College* v Dublinu ročně vysokou částku pět tisíc liber na výzkum této problematiky. V prvním desetiletí devatenáctého století vlna „keltománie“ vrcholila v souvislosti s entuziasmem, který vyvolaly *Ossianovy zpěvy* (Nevin 1993).

126) Antoine-Louis Henri de Polier (1741–95), švýcarský důstojník, ženista a obchodník. Jeho předkové byli francouzští hugenoti. Bojoval ve službách Východoindické společnosti pod vedením Roberta Cliva. V roce 1788 opustil své dvě indické manželky a odcestoval do Evropy, kde se usadil ve Francii těsně před vypuknutím revoluce. Polier byl zabit 9. února 1795 v Avignonu během místních nepokojů.

127) V září 1790 napsal William Jones v dopise Josephu Priceovi: „*We have twenty millions ... of Indian subjects, whose laws I am now compiling and arranging, in hope of securing their property to themselves and their heirs. They are pleased with the work; but it makes me a very bad correspondent*“ (cit. Shore 1807, 422–423).

128) Před úmrtím Williama Jonese v dubnu 1794 vyšly tři svazky *Asiatic Researches* a čtvrtý byl připraven do tisku, do konce dekády bylo vydáno celkem sedm svazků (Shore 1807, 416–417).

129) Kálidása pravděpodobně působil v době vlády guptovského krále Čandagupty (380–415 po Kristu).

kulturním životě byl dostatečně popsán a komentován.¹³⁰ Málokteré orientální dílo bylo přijato v Evropě s takovým entuziasmem (Franklin 2011, 251–286). Na britských ostrovech se mezi lety 1790 až 1807 dočkal Jonesův překlad pěti vydání. Raymond Schwab nazval Šakuntalu „barokní perlou“ (1984, 61). Orientalista, znalec staré perštiny a sanskrtu James Darmesteter¹³¹ přirovnal Kálidásu k francouzskému baroknímu dramatikovi Pierru Carletu de Chamblainu de Marivauxovi (1688–1763). Alphonse de Lamartine poznamenal, že Šakuntala spojuje biblický pastoralismus, Aischylův patos a Racinovu něhu.

Přiblížil se závěr Jonesova indického pobytu. V říjnu 1791 William Jones poznamenal, že manželka, jejíž zdraví v Indii značně trpělo, odpluje do Evropy v lednu 1793, přičemž on ji bude záhy následovat, nejpozději v prvních měsících 1795 (Shore 1807, 441; Franklin 2011, 323). V Anglii hodlal žít z úspor jako soukromý učenec (Shore 1807, 429). Paní Jonesová opustila Indii v prosinci 1793. Počátkem následujícího roku William Jones dokončil svůj překlad Manuvových zákonů, obsahující soubor náboženských a občanských příkazů (Shore 1897, 438–439). Byla to tato legislativní práce, kvůli které Jones neustále odkládal návrat do vlasti. V pondělí 1. března 1794 napsal William Jones prezidentovi kontrolní rady Henrymu Dundasovi, že *Institutes of Hindu Law; or, The Ordinances of Menu* byly zveřejněny, a že proto žádá o královský souhlas s rezignací k následujícímu roku (Franklin 2011, 325). V neděli 20. dubna 1794 si Jones stěžoval Johnu Shorovi, který se vrátil do Indie, aby vystřídal ve funkci generálního guvernéra Charlese Cornwallise, na náhlé bolesti v jaterní oblasti. O sedm dní později byl William Jones mrtev (Shore 1897, 462–463; Franklin 2011, 327).

1.2.4 Pád Warrena Hastingsse

Hastingsova imperiální vize se dostala do rozporu s představami části vedení Východoindické společnosti i některých členů britské vlády (James 1997, 53). Válečné konflikty s asertivními Maráthy¹³² a vládci Maisúru Východoindickou společnost finančně vyčerpaly a Warren Hastings se ve své politice nevyhýbal machiavellistickým praktikám.¹³³ Z této skutečnosti těžili Hastingsovi nepřátelé

130) Viz například Figueira 1991.

131) James Darmesteter (1849–94) pocházel z lotrinské aškenázské rodiny, která se přestěhovala do Paříže. Studoval u Hauvette-Besnaulta, jednoho z posledních žáků Eugèna Burnoufa. V polovině osmdesátých let devatenáctého století navštívil Indii a Afghánistán. Od roku 1882 působil jako tajemník *Société asiatique*. V roce 1885 se stal profesorem na *Collège de France* a dva roky před svou smrtí byl jmenován ředitelem *École des Hautes Études*.

132) Důkladné líčení maráthské armády a války s Brity v roce 1775 od očitého svědka, viz Forbes 1813, 39–157. Forbes srovnával Maráthy s barbarskými Germány a v jejich vystoupení proti Mughalské říši viděl analogii událostí na sklonku existence Říše západořímské (1813, 40).

133) Koncem roku 1784 v britském parlamentu během debaty o Indii zaznělo: „*The first and principal object will be to take care to prevent the Government (i. e. Bengal) from being ambitious*“

v metropoli, především neúnavný Edmund Burke a Henry Dundas. Charles James Fox prohlásil, že „*žádný dobyvatel nemá právo být tyranem*“ (cit. Hammond 1903, 232). Henry Dundas se zaměřil především na madráského guvernéra Thomase Rumbolda, kterého obvinil ze zneužití úřadu k osobnímu obohacení.¹³⁴ Warren Hastings ustál projednávání zákona o prodloužení charty Východoindické společnosti (*Charter Act*) v roce 1781, protože jej zaštitil sbor ředitelů a valné shromáždění vlastníků (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 678). V červenci 1782 byl nicméně na Francisův a Burkův návrh odvolán Hastingsův spojenec nejvyšší soudce Elijah Impey (Malleon 1894, 356; Macaulay 1886, 118; Hastings 1909, 89).

Když se 27. prosince 1781 sešla Dolní sněmovna, poslanci se dozvěděli o kapitulaci britské armády vedené Charlesem Cornwallisem u Yorktownu (Taylor 1846, 143). Fox, Burke a Pitt vystoupili s tvrdou kritikou kabinetu. Vláda lorda Northa podala demisi 20. března 1782, čtyři dny poté, kdy jí poslanci vyslovili nedůvěru. Charles James Fox v parlamentu výsměšně prohlásil: „*Lord Chat-ham, pruský král nebo Alexandr Makedonský nikdy nezískali během jednoho tažení více, než kolik toho pozbyl lord North: Ztratil celý kontinent*“ (cit. Bisset 1798, 253). Byla to závažná porážka Jiřího III., který Northa podporoval (Hammond 1903, 48).¹³⁵ Nový ministerský předseda, významný vůdce whigů Charles Watson-Wentworth, druhý markýz z Rockinghamu, zemřel po čtrnácti týdnech vlády 1. července 1782 na úplavici. Nahradil jej William Petty-FitzMaurice, lord Shelburne, ve kterého Hastings vkládal značné naděje.¹³⁶ Marně. Shelburnův kabinet, rozvrácený vnitřními spory, byl pokládán za slabý.¹³⁷ Hastingsovi nepřátelé nezaháleli. Charles James Fox a Edmund Burke kritizovali lorda Shelburna kvůli jeho neochotě odvolat Warrena Hastingsse z funkce generálního guvernéra. V červenci 1782 vyzvali k Hastingsově rezignaci někteří vrcholní reprezentanti Východoindické společnosti. Lord Shelburne ve snaze uklidnit opozici navrhl (na doporučení Henryho Dundase) nahradit Warrena Hastingsse lordem Charlesem Cornwallisem (Gleig 1841, II, 490–497). Byla by to paradoxní výměna „vítěze z Indie“ „poraženým z Ameriky“.

Dolní sněmovna vyslovila Shelburnově vládě 22. února 1783 nedůvěru a ministerský předseda podal o dva dny později demisi. Král se obrátil s nabídkou

and bent on conquest. Propensities of that nature have already involved India in great expenses, and cost much bloodshed“ (cit. Gleig 1841, III, 225).

134) Sir Thomas Rumbold začínal jako číšník; jeho společenský vzestup odrážel možnosti, které již v osmnáctém století impérium nabízelo příslušníkům nižších tříd (Lovat-Fraser 1916, 9).

135) William Petty-FitzMaurice, lord Shelburne, dokonce požadoval, aby byl lord North veřejně souzen. Zmíněný návrh byl zamítnut (Gleig 1841, II, 491).

136) Warren Hastings napsal: „*Lord Shelburne, who has succeeded Lord Rockingham, in July 1782, is better informed in India affairs than almost any man in England, and his opinion of my conduct is as high as I can wish it: I am sure of his justice*“ (cit. Gleig 1841, II, 557).

137) Lord Shelburne byl pokládán za mimořádně schopného administrátora, ale kvůli údajným sklonům k intrikám si vysloužil přezdívku *Malagrida* (označení jezuity) nebo „jezuíta z Berkeley Square“ (Lovat-Fraser 1916, 9).

sestavit vládu na Williama Pitta mladšího, který ale odmítl. Pověření tak získal William Cavendish-Bentinck, vévoda z Portlandu. V dubnu 1783 se zrodil nový kabinet, ve kterém se sešli bývalí rivalové lord North a radikální whig Charles James Fox jako jeho vůdčí duch (Malleon 1894, 403; Gleig 1841, II, 514; Taylor 1846, 145–146). Král Jiří III., jenž Foxe nesnášel, Northovi jeho „zradu“ nikdy neodpustil (Taylor 1846, 144; Davies 1955, 610). Hastingsovi protivníci nicméně nabývali na politické síle.

Charles James Fox, který byl druhorozeným synem významného politika Henryho Foxe, lorda Hollanda, se narodil 24. ledna 1749 (Taylor 1846, 136–151; Trevelyan 1900; Hammond 1903; Wheeler 1907; Mitchell 1992). Údajně již v dětství neváhal dávat najevo své mimořádné schopnosti, což činil i postupně během studií ve Westminsteru, Etonu a Oxfordu. Vynikal v klasických jazycích, zejména v řečtině, a celý život se věnoval poezii (Taylor 1846, 137).¹³⁸ Fox vzhlížel k Francii jako civilizačnímu vzoru.¹³⁹ Jeho nechvalně proslulý životní styl byl často uváděn jako příklad úpadku veřejných mravů v Anglii v posledních dekádách osmnáctého století.¹⁴⁰ Fox vykonal poznávací cestu po Evropě a již ve dvaceti letech zasedl v lavicích Dolní sněmovny (Hammond 1903, 2). Charles James Fox se pokládal za Burkova žáka, kterého až do Francouzské revoluce velmi obdivoval (Bisset 1798, 211–215; Taylor 1846, 139). Stejně tak ale respektoval Brissota, Robespiera, Barrase a Bonaparta (Wheeler 1907, 56).

Fox se mohl stát státníkem, který by dominoval britské politické scéně závěru osmnáctého století. Na rozdíl od většiny svých současníků (včetně Edmunda Burka) si plně uvědomoval sílu moderního patriotismu či nacionalismu, kolektivní megalomachie, kterou chtěl uvést do souladu s požadavky moderní civilizace a svobody.¹⁴¹ Jeho vzestup ale ukončily osobní slabosti a především hvězdná kariéra Williama Pitta. Oba muži se střetli například v roce 1788 v době vážné nemoci Jiřího III., kdy Charles James Fox prohlašoval, že přirozeným regentem je králův syn princ Waleský (s nímž Foxe pojilo důvěrné přátelství), zatímco William Pitt mladší trval na tom, že regenta pověří parlament (Hammond 1903, 15–17).

138) James Mackintosh poznamenal o Foxovi: „*Like all men of genius, he delighted to take refuge in poetry from the vulgarity and irritation of business*“ (cit. Wheeler 1907, 75). Charles James Fox napsal v osmnácti letech z Itálie svému příteli Fitzpatrickovi: „*For God's sake, learn Italian as fast as you can to read Ariosto. There is more good poetry in Italian than in all other languages I understand put together. Make haste and read all these things that you may be fit to talk to Christians*“ (cit. Hammond 1903, 5).

139) „*His morals, his taste, his literature, all were French*“ (Wheeler 1907, 56).

140) Údajně pouze během pobytu v Neapoli dosáhly jeho dluhy výše šestnácti tisíc liber (Taylor 1846, 137). Charles James Fox byl znám svou notorickou závislostí na alkoholu a hazardních hrách, které jej (a především jeho otce) připravily o obrovské částky, v přepočtu až tři sta milionů dnešních českých korun.

141) „*His one Sybil was an imaginative patriotism. For him a national civilisation was sacred because it represented the genius and the will of the people who made it*“ (Hammond 1903, 29).

Z geopolitického hlediska bylo možná pro Velkou Británii štěstím, že expanzi revoluční a napoleonské Francie čelil konzervativce William Pitt mladší, a nikoliv radikální whig Charles James Fox, který otevřeně sympatizoval s ideály Francouzské revoluce. Na druhé straně mocenská rovnováha mezi Francií a Velkou Británií, která by pravděpodobně představovala v případě Foxova vedení a smírlivosti vůči Francii¹⁴² vyústění eurasijské revoluce a napoleonských válek, by zajistila stabilnější rozložení sil na kontinentu a v zámoří. Árijská ideologie byla následně symbolickým výrazem politické frustrace dlouho mocensky zastí-
něných německojazyčných oblastí toužících imitovat britskou světovládu, přičemž vojensky oslabená Francie nedokázala zmíněným nacionalistickým aspiracím účinně čelit. Ve světě, který by vzešel z kompromisu mezi Napoleonem Bonapartem a Charlesem Jamesem Foxem, by v politické ideologii zaštiťující a legitimizující globální řád převážil odkaz osvícenského univerzalizmu a liberalismu nad romantickým partikularismem poskytujícím platformu rasovému myšlení. Charles James Fox tušil, že války proti revoluční a bonapartistické Francii vytvoří neobyčejně příznivou půdu pro růst nacionalistických vášní, které prostoupí politickou kulturou Západu. Fox byl patriotem, ale obával se krajních podob, kterých může tato moderní víra nabýt (Hammond 1903, 268–269).

Charles James Fox předložil koncem roku 1783 návrh zákona o Východoindické společnosti (*East India Bill*), který připravil společně Edmundem Burkem a Arthurem Pigotem. Měl skoncovat s „despotismem“ Východoindické společnosti, která by byla podřízena radě sedmi ředitelů vybíraných parlamentem (James 1997, 54; Hammond 1903, 225–229). Edmund Burke obhajoval zákon tvrzením, že Východoindická společnost se chová v Indii jako pouhý kořistník a lupič a její zaměstnanci přeměnili zemi v „dojnou krávu“. ¹⁴³ Hastingsovi stoupenci podezírali Foxe a Burka z toho, že chtějí zajistit whigům trvalou politickou hegemonii na britském území v Indii (Gleig 1841, III, 274). ¹⁴⁴ Nejvýraznějším kritikem Foxova návrhu byl bezpochyby William Pitt mladší (Bisset 1798, 384–385).

Zákon o Východoindické společnosti schválila Dolní sněmovna 11. listopadu 1783 bez větších výhrad. Jiřímu III., který se vždy snažil o ovládnutí anglické

142) „In his buoyant hopes of the Revolution he delighted to fancy that France was following in the steps of England“ (Hammond 1903, 24).

143) „Our conquest there, after twenty years, is as crude as it was the first day ... Every rupee of profit made by an Englishman is lost for ever to India. With us are no retributory superstitions by which a foundation of charity compensates, through ages, to the poor, for the rapine and injustice of a day. With us are no pride erects stately monuments which repair the mischiefs which pride had produced, and which adorn a country out of its spoils. England has erected no churches, no hospitals, no palaces, no schools; England has built no bridges, made no high roads, cut no navigations, dug out no reservoirs. Every other conqueror of every other description has left some monument, either of state or beneficence, behind him. Were we to be driven out of India this day, nothing would remain to tell that it had been possessed, during the inglorious period of our dominion, by anything better than the ourang-outang or the tiger“ (cit. Pillans 1905, 106–107).

144) William Pitt prohlásil: „It is, I really think, the boldest and most unconstitutional measure ever attempted, transferring at one stroke, in spite of all charters and compacts, the immense patronage and influence of the East to Charles Fox, in or out of office“ (cit. Lovat-Fraser 1916, 14).

politické scény, se však 17. prosince 1783 podařilo za pomoci George Nugenta-Temple-Grenvilla, markýze z Buckinghamu, zabránit přijetí zmíněného zákona Horní sněmovnou.¹⁴⁵ Jiří III. toho ihned využil k odvolání Foxova a Northova kabinetu (Charles James Fox při této příležitosti přirovnal Jiřího III. k Tiberiovi). Král požádal o sestavení nové vlády tehdy čtyřiařicetiletého konzervativního politika Williama Pitta mladšího, který bez váhání přijal (Malleson 1894, 404). Fox a jeho přátelé disponovali v Dolní sněmovně pohodlnou většinou a sebevědomě prohlašovali, že vláda vydrží maximálně do konce vánočních svátků. William Pitt, jenž se opíral především o Henryho Dundase, navíc postrádal nejenom politické zkušenosti, ale také osobní charisma a jeho arogantní chování odpuzovalo (Lovat-Fraser 1916, 15). Podpora krále, Dundasova výřečnost a určitá Foxova nedůslednost způsobily, že se veřejnost postupně přiklonila k Pittovi. Charles James Fox vyvolal 8. března 1784 v parlamentu hlasování o nedůvěře kabinetu. Uspěl většinou jediného hlasu při poměru sto devadesáti jednoho proti sto devadesáti. Jeho strategie ale selhala. Jiří III. rozpustil Dolní sněmovnu 24. března 1784. Z následujících všeobecných voleb vyšel Pitt výrazně posílen. Whigové se do vlády nevrátili více než půl století. Nastala dlouhá éra dominance Williama Pitta mladšího, který nečekaně porazil Charlese Jamese Foxe.

Naděje, jež mohl Warren Hastings vkládat do nástupu toryů, se ukázaly jako liché (Malleson 1894, 430). Lord kancléř a strážce pečeti Edward Thurlow, který byl Hastingsovi nakloněn, marně přesvědčoval Williama Pitta, že by měl Hastingsse povýšit do šlechtického stavu (Davies 1955, 612). Warren Hastings proto zvažoval odjezd do Anglie, kde chtěl za příhodné politické konstelace posílit své postavení.

William Pitt zdaleka nesdílel Foxovu a Burkovu animozitu vůči Hastingsovi. Vzhledem k přetrvávajícímu tlaku a síle whigů pokládal nicméně za politicky prozíravé přijít s vlastními legislativními návrhy týkajícími se Indie a Warrena Hastingsse, který se stal hlavním objektem Burkových a Foxových výpadů, „obětovat“ (Gleig 1841, III, 175; Turnbull 1975, 193–194). William Pitt předložil 6. července 1784 Zákon o Indii (*India Act*), který se paradoxně příliš nelišil od Foxova návrhu a jenž prakticky podřídil vedení Východoindické společnosti britské vládě (Davies 1955, 612). Pro Hastingsse to bylo nepříjemné překvapení (Malleson 1894, 434). Po schválení Pittova zákona bylo Hastingsovi dáno na vědomí, že je „očekávána“ jeho rezignace (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 678–679).¹⁴⁶ Zaslal 11. prosince 1784 Williamu Pittovi obsáhlejší

145) Panovník vlastnoručně napsal dopis, že bude pokládat poslance, kteří podpoří zákon, za své osobní nepřátele (Taylor 1846, 147; Bisset 1798, 390–391; Lovat-Fraser 1916, 14).

146) William Pitt shrnul čtyři hlavní výtky vůči Warrenu Hastingsovi: „First, he had attempted to extend the British dominion in India, a system Pitt highly disapproved. Secondly, he had by his conduct forfeited the confidence of the native princes of India. Thirdly, he had, in various instances, disobeyed the orders of the Court of Directors; and fourthly, he had fixed

dopis, ve kterém se snažil ospravedlnit svoji politiku.¹⁴⁷ Jak však napsal své ženě o dva týdny později, o Pittově přístupu si již nedělal žádné iluze (Davies 1955, 614).

Warren Hastings předal 1. února 1785 své pravomoci a klíče od pokladnice a Fort William člena guvernérské rady siru Johnu Macphersonovi¹⁴⁸ a o pět dní později odplul na lodi *Berrington*¹⁴⁹ do Anglie, aby se zde přímo utkal se svými odpůrci (Macaulay 1886, 130–131). Až do této chvíle přežil celkem pět pokusů o své odvolání. V Plymouthu přistál 13. června 1785 a odjel za svou manželkou (která se vrátila do vlasti ze zdravotních důvodů již předchozího roku)¹⁵⁰ do lázní v Cheltenhamu (Malleson 1894, 440; Macaulay 1886, 132). V Londýně si pronajal dům na St. James's Place a později ve Wimpole Street (Gleig 1841, III, 251). Kromě toho se zabydlel v rezidenci Beaumont Lodge v Old Windsoru (Malleson 1894, 445).

Král Jiří III. a ředitelé Východoindické společnosti přijali Hastingse s respektem a vstřícností (Gleig 1841, III, 242). Schylovalo se ale k bouři. Týden poté, co se Warren Hastings vylodil v Plymouthu, vystoupil na půdě Dolní sněmovny Edmund Burke s jedním ze svých mnoha výpadů (Malleson 1894, 445; Macaulay 1886, 132). Ukázalo se, že Warren Hastings, který žil od mládí v Indii, kde se stal téměř diktátorem, se neorientoval v soudobém britském politickém životě (Gleig 1841, III, 220–221). Thomas Babington Macaulay poznamenal, že byl zaskočen obdobně, jako by byl Hannibal u Waterloo nebo Themistoklés u Trafalgaru (Macaulay 1886, 133). Warren Hastings jednoduše nedokázal uvěřit, že by za své služby Východoindické společnosti a zásluhy o její vzestup v Indii mohl být postaven před soud (Malleson 1894, 492). Zvolil si neobratného advokáta v osobě majora Johna Scotta (Gleig 1841, II, 470). Promarnil mimořádně silné postavení, kdy král a většina vlády a vedení Východoindické společnosti stáli na jeho straně. Ani mnozí představitelé opozice nebyli příliš nakloněni myšlence kriminalizace a odvolání (*impeachmentu*) generálního guvernéra a spíše očekávali, že se mu dostane zasloužených poct (Macaulay 1886, 136–137).

Mezitím Philip Francis (který se stal poslancem) a Edmund Burke s podporou řady dalších zákonodárců hovořili v Dolní sněmovně o Hastingsových „zločinech“ spáchaných v Indii. Edmund Burke je dnes mezi vzdělanou veřejností pravděpodobně nejznámějším britským politikem druhé poloviny osmnáctého

enormous salaries to offices in Bengal, and wasted the public money to gratify the servants of the Company who were attached to him“ (Gleig 1841, III, 178).

147) Text Hastingsova listu viz Davies 1955, 615–622.

148) Ve funkci generálního guvernéra jej do konce století následovali John Macpherson (1785–86), markýz Charles Cornwallis (1786–92), John Shore, lord Teignmouth (1793–1797) a Richard Colley Wellesley, hrabě z Morningtonu (1798–1805).

149) Lodní lístek si objednal již 14. listopadu 1784 (Davies 1955, 613).

150) Hastingsova choť opustila Kalkatu 10. ledna 1784 (Malleson 1894, 415).

století, který zastínil i Williama Pitta otce a syna. Vděčí tomu především své kritice Francouzské revoluce v knize *Úvahy o revoluci ve Francii* (1997), která z něj učinila myslitele, jenž se na rozdíl od kontinentálních teokratických a absolutistických vizionářů typu Josepha de Maistra nebo Louise de Bonalda pokusil spojit tradiční konzervatismus s liberalismem nastupujícího věku. Paradoxně ho proto dnes oceňují spíše potomci jeho politických oponentů. Jak napsal John Morley, „toryové jej oslavovali jako spasitele, zatímco whigové nenáviděli kvůli rozbití své strany“ (Morley 1900, 1). Benjamin Disraeli prohlásil, že Edmund Burke „obnovil morální existenci“ whigů jako politického subjektu (Pillans 1905, 14). Burkově vystoupení proti Warrenu Hastingsovi bylo věnováno s odstupem času spíše méně pozornosti.

Edmund Burke se narodil počátkem ledna 1729¹⁵¹ v Dublinu jako syn právníka. Jeho otec byl anglikán, ale matka katolička. Edmund Burke proto patřil k „novým lidem“, neurozeným příslušníkům střední třídy, kteří zaznamenali na britských ostrovech ve druhé polovině osmnáctého století výrazný společenský vzestup. Na rozdíl od řady svých vrstevníků se nestal radikálem, ale „filosofickým rádcem a organizátorem aristokratického liberalismu“ (Kirk 2000, 33). Politicky se hlásil k whigům, kteří v údobí mezi sedmiletou válkou a Francouzskou revolucí „vystupovali proti direktivní monarchistické moci, prosazovali vnitřní správní reformy a často zpochybňovali dobrodružné akce Anglie v zahraničí“ (Kirk 2000, 33). Na jedné straně se zaštiťovali odkazem roku 1688 a vystupovali proti despotismu, na straně druhé nedůvěřovali masové demokracii a všeobecnému volebnímu právu. Jejich vize vlády vzdělané a kosmopolitní aristokratické elity byla v zásadě utopickou ideologií, která se nedokázala stát v devatenáctém století nosnou a přitažlivou historickou silou a skutečnou alternativou vůči nacionalismu a socialismu. Lze říci, že whigové uvízli v historickém dilematu, který se západní civilizaci nepodařilo vyřešit až do svého soumraku v jednadvacátém století: Jak smířit meritokracii, která ústí do amorálního sociálního darwinismu, a demokracii, jež vede do amorálního hédonismu a konzumerismu, aniž by se rezignovalo na hmotné výdobytky tvůrčích sil modernity? Edmund Burke byl přesvědčen, že „ctnost člověka se díky předsudku stává zvykem a přestává být pouhou řadou nespojitých činů. Pomocí správných předsudků se povinnosti stávají součástí naší přirozenosti“ (Kirk 2000, 37). To bylo stanovisko myslitele, který nedůvěřoval Rousseauovi, hájil svobodu jedince a věřil v pevný morální řád a historickou úlohu elit. Jeho současníci v něm viděli stoupence aristokratické vlády, odpůrce parlamentní reformy a nepřítel uplatnění nových filosofických idejí v politice (Bisset 1798, 122).

151) Přesné datum narození nelze údajně s určitostí stanovit; v literatuře se objevuje 1. nebo 12. ledna (Morley 1900, 1–2; Bisset 1798, 13); podrobný životopis Edmunda Burka viz Bisset 1798; Prior 1891; Macknight 1858; Robertson, 1869; glorifikující biografie viz Pillans 1905; politická filosofie Edmunda Burka viz Mac Cunn 1913.

Pro náš výklad je Edmund Burke důležitý, protože náležel k nejbystřejším pozorovatelům a komentátorům dvou klíčových událostí eurasijské revoluce: Počátku britské hegemonie v Indii a Francouzské revoluce. Edmund Burke studoval v letech 1743 až 1748 na Trinity College v Dublinu (Bisset 1798, 15–18; Morley 1900, 5); po roce 1750 přesídlil do Londýna,¹⁵² kde se na Middle Temple stal posluchačem práv (Bisset 1798, 23; Morley 1900, 8). Studia však nedokončil a vydal se na nezávislou, ale riskantní dráhu literáta. V roce 1756 uveřejnil první knihu *Obhajoba přirozené společnosti* (*A Vindication of Natural Society*), po níž následovalo *Filosofické zkoumání o původu našich idejí vznešena a krásna* (*A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, 1757), které inspirovalo Lessinga a oslovilo řadu dalších kontinentálních autorů (Morley 1900, 12–18). Edmund Burke získal pověst originálního myslitele (Taylor 1846, 9–10). V klubech v Gerard Street v Soho, Fleet Street a Piazza of Covent Garden v Londýně se Burke stýkal s literárním kritikem Samuelem Johnsonem, hercem Davidem Garrickem, malířem Joshuou Reynoldsem, historikem Edwardem Gibbonem a ekonomem Adamem Smithem (Bisset 1798, 39–40; Burke 1997, 8; Morley 1900, 104–120). Pokusil se sepsat dějiny Anglie, ale nepokročil dále než k vládě krále Jana.¹⁵³ V roce 1759 Burke vstoupil do politického života. Působil jako asistent Williama Gerarda Hamiltona, tajemníka lorda Halifaxe, místodržitele v Irsku (Bisset 1798, 50–51). Tato země sehrála v Burkově životě vedle Ameriky a Indie zásadní úlohu. Jak poznamenal John Morley, Irsko bylo v polovině osmnáctého století pro Anglii tím, čím by byla Amerika, pokud by v ní kromě bílých osadníků žil dvojnásobek svobodných černochů. Zatímco revoluce roku 1688 přinesla Anglii „svobodu“, pro Irsko znamenala „otroctví“. Irsko byla dobytá země, v níž byla od časů Viléma Oranžského téměř veškerá půda zabavena a předána anglosaským cizincům. Místní obyvatelstvo bylo ožebračeno nebo postaveno mimo zákon. Anglická hospodářská politika vůči Irsku byla obdobná jako vůči Americe před vyhlášením nezávislosti, to znamená, že v zájmu Manchesteru a Bristolu byla irská výroba likvidována a ostrov sloužil jako odbytiště anglického zboží: *Crescit Roma Albae ruinis* (Morley 1900, 22–23). Irové například nesměli zpracovávat surovou ovčí vlnu, která byla vyvážena do anglických podniků (Bisset 1798, 306). Původní obyvatelé Irska nenáviděli anglosaské kolonisty, kteří vznášeli vůči Londýnu naprosto stejné výhrady jako severoameričtí osadníci. Philip Dormer Stanhope, lord Chesterfield, poznamenal v roce 1764, že chudí Irové žijí hůře než černí otroci. Edmund Burke strávil v Irsku dva roky a tato zkušenost poznamenala jeho politické postoje až do konce života, s Hamiltonem se nicméně rozešel ve zlém (Morley 1900, 24–27).

152) Podle některých pramenů se Edmund Burke ucházel neúspěšně v roce 1749 o profesuru morální filosofie na univerzitě v Glasgowě (Bisset 1798, 21–23).

153) *Stručné dějiny Anglie* (*Abridgment of the History of England*; Morley 1900, 20).

V roce 1765 se Burke stal tajemníkem předsedy vlády Charlese Watsona-Wentwortha, druhého markýze z Rockinghamu (Burke 1997, 8; Taylor 1846, 10; Morley 1900, 27–28). Thomas Petham-Holles, vévoda z Newcastleu, který zastával v Rockinghamově vládě úřad lorda strážce pečeti, protestoval proti Burkově jmenování a označil jej za irského papežence a jezuitského špeha. Markýz z Rockinghamu si ale zachoval nadhled (Morley 1900, 29). Vláda se udržela u moci rok a dvacet dní. Edmund Burke byl zvolen 26. prosince 1765 do Dolní sněmovny za Wendover (Bisset 1798, 72).¹⁵⁴ Záhy získal pověst jednoho z největších řečníků své doby (Bisset 1798, 95; Kirk 2000, 35). Jak napsal Samuel Johnson, „*zde stál génius, který by zvládl cokoli – mohl být biskupem, guvernérem, básníkem, filosofem, advokátem, profesorem, vojákem – a ve všech profesích by vysoce vynikl*“ (cit. Kirk 2000, 35).

V této době se Edmund Burke mohl v Londýně setkat tváří v tvář s Warrenem Hastingsem, který se na několik let vrátil z Indie na britské ostrovy. Oba mladí muži měli svoji kariéru, která z nich učinila nesmiřitelné soupeře, téměř celou před sebou. Kde jsou dnes v Evropě Burkové a Hastingsové, muži, kteří stáli u zrodu západní světovlády? Současný Edmund Burke zastává asistentské místo na provinční anglické univerzitě a soudobý Warren Hastings se trápí v lokální pobočce metropolitní banky. Politický a ekonomický systém hedonistického konzumerismu a vyprázdněného mravního a kognitivního nihilismu již nepotřebuje „budovatele impéria“. V čele kontinentu stojí osoby, kterým by v Burkově a Hastingsově éře bylo vyhrazeno místo subalterních úředníků bez možnosti samostatného rozhodování.

Léta 1760 až 1776, to znamená mezi nástupem Jiřího III. na trůn a Deklarací nezávislosti severoamerických osad, bylo na britských ostrovech paradoxně ve znamení nejistoty a vnitřního napětí, které se odrazilo v politickém ovzduší země (Morley 1900, 38). Přitom v roce 1759, jak napsal ve stejnojmenné knize Frank McLynn, se „*Británie stala pánem světa*“ (2005). Zdálo se, že si to svět ještě neuvědomil. Fridrich II. Veliký prohlásil, že by byl raději malým německým suverénem než anglickým panovníkem, omezeným parlamentem a opozicí. Josef II. označil Velkou Británii za upadající mocnost. Kateřina II. poznamenala, že pouze válka může obnovit zaslou slávu Anglie. Dokonce i Horace Walpole propadl pesimismu a předvídal příchod hluboké krize. Tehdy se poprvé objevily analogie mezi rozkladem římského a britského impéria. Jiní autoři srovnávali soudobý Londýn a Florencii na sklonku renesance (Morley 1900, 38–39). Příklad Gustava III., který se pokusil ve Švédsku zavést po roce 1772 královskou autokracii, inspiroval v Anglii mnohé monarchisty v okolí Jiřího III. Ve druhé polovině šedesátých let Edmund Burke vystupoval proti snaze Jiřího III. posílit královskou moc na úkor parlamentu (Burke 1997, 10). Vydal spis *Připomínky k nedávné publikaci nazvané „Současný stav národa“* (*Observations on a Late*

154) Po třech letech byl v listopadu 1768 Burke znovuzvolen (Bisset 1798, 90).

Publication Intituled „The Present State of the Nation“), což byla odpověď na pesimistický pamflet George Grenvilla,¹⁵⁵ a *Myšlenky o příčinách dnešní nespokojenosti* (*Thoughts on the Cause of the Present Discontents*).

V roce 1769 Edmund Burke zakoupil v Buckinghamshire poblíž Beaconsfieldu za třiadvacet tisíc liber rozsáhlé sídlo s pozemky. Tento krok vyvolal četné dohady, kde Burke dokázal sehnat dostatek finančních prostředků, a obvinění (bezpochyby oprávněné), že spekoval na burze s akciemi Východoindické společnosti (Morley 1900, 32–33).¹⁵⁶ V létě 1772 se Edmund Burke se vypravil do Francie, kde se setkal například s Marií Antoinettou, již platonicky obdivoval (Bisset 1798, 157). Od počátku sedmdesátých let osmnáctého století se Edmund Burke angažoval v záležitosti severoamerických kolonií, jejichž požadavky a svobody hájil proti vládě lorda Northa (Morley 1900, 76–77; Burke 1997, 10–11; Pillans 1905, 31–68; Bisset 1798, 102–103, 175–177, 269–284).¹⁵⁷ V průběhu celého konfliktu v Severní Americe vyzýval k jednání a smíru (Taylor 1846, 14). Ve své parlamentní řeči pronesené 6. února 1778 se Edmund Burke zabýval otázkou využití indiánů v probíhající válce. Krutost původních obyvatel Nového světa překonávalo podle jeho mínění vše, co bylo kdy zaznamenáno o starověkých či soudobých barbarech a divoších. Ještě nedávno se indiánské kmeny sídlící v blízkosti britských a francouzských kolonií silou vyrovnaly civilizovaným státům, a bylo proto rozumné s nimi udržovat přátelské vztahy. Nyní se jejich počet a vojenský potenciál snížil. Dokáží znepokojovat a masakrovat evropské osadníky pouze v pohraničních oblastech. Jako spojenci ve zbrani jsou nespolehliví. Červenokabátníky doprovázejí výlučně s vyhlídkou na kořist a plnění a jejich barbarské chování rozevírá propast mezi Brity a americkými kolonisty. Stejně nežádoucí je povzbuzovat na Jihu černé otroky, aby povstali proti bílým pánům, kteří se vzbouřili proti Jiřímu III. (Bisset 1798, 298–299).

Edmund Burke byl zvolen do parlamentu za Bristol 3. listopadu 1774 (Taylor 1846, 13). Toto křeslo ztratil roku 1780, když bristolské podnikatele znechutila jeho obhajoba irských obchodních zájmů (Morley 1900, 73–76). Nicméně téhož roku jej jako svého zastupitele vyslali do Dolní sněmovny voliči v Maltonu v Yorkshire (Taylor 1846, 14). Podezření, že Burke straní irským „papežencům“, přetrvávalo. V červnu 1780, když v Londýně vypukly protikatolické vášně,¹⁵⁸ museli vojáci chránit Burkův dům v Charles Street v centru města (Morley 1900, 85–86).

155) George Grenville na základě řady statistických údajů tvrdil, že Velká Británie zaostává ekonomicky za Francií a že pouze bohatství Ameriky vyrovnává disparitu mezi oběma zeměmi (Grenville 1768; Bisset 1798, 96–101).

156) Bisset tvrdil, že markýz z Rockinghamu půjčil Burkovi deset tisíc liber a nikdy nepožadoval zmíněnou částku zpět (1798, 112–113).

157) Viz například *Řeč o americkém zdanění* (*Speech on American Taxation*, 19. dubna 1774); *Řeč o usmíření s Amerikou* (*Speech on Conciliation with America*, 22. března 1775); *Dopis bristolským šerifům* (*Letter to the Sheriffs of Bristol*, 1777).

158) Tzv. Lord George Gordon Riots.

V roce 1782 byl po demisi lorda Northa, který odstoupil 20. března po dvacítilé vládě, pověřen sestavením nového kabinetu markýz z Rockinghamu. William Pitt mladší (který pronesl v jednadvaceti letech svůj první projev ve sněmovně 19. února 1781) jeho nabídku odmítl, Richard Brinsley Butler Sheridan ji přijal. Charles James Fox se stal ministrem zahraničí. Edmund Burke dostal na starost úřad pokladníka ozbrojených sil a jeho bratr Richard se stal ministrem financí (Morley 1900, 93–94). Zatímco markýz z Rockinghamu byl formálně hlavou vlády, Burke a Fox v ní měli hlavní slovo (Bisset 1798, 304). Oba muži sehráli v únoru 1782 důležitou úlohu při odvolání Johna Montagua, lorda Sandwiche, z úřadu lorda admirality kvůli údajné nekompetentnosti (Bisset 1798, 317–318). Tento krok byl občas zmiňován jako důkaz toho, že Edmund Burke se navzdory svému vysokému intelektu nedokázal povznést nad osobní animozitu. Jeho ostré výpady proti vedení námořnictva, vznášející do jeho řad rozkol, a to v době, kdy britské válečné lodi čelily na světových mořích spojeným flotilám Francie, Španělska a Nizozemí, nebyly pokládány za projev zodpovědné politiky (Bisset 1798, 318, 364–369).

Po nečekané Rockinghamově smrti 1. července 1782 byl jmenován ministerským předsedou lord Shelburne. Edmund Burke a Charles James Fox, kteří očekávali, že se této pozice ujme William Cavendish-Bentinck, vévoda z Portlandu, podali na protest demisi (Bisset 1798, 372). Do Shelburnovy vlády vstoupil William Pitt mladší, který ostře kritizoval konflikt v Severní Americe.¹⁵⁹ V lednu následujícího roku se válčící strany konečně dohodly na uzavření míru. Charles James Fox se překvapivě spojil s lordem Northem a navzdory odporu Jiřího III. inicioval v únoru 1783 hlasování v Dolní sněmovně, která vyslovila nedůvěru kabinetu lorda Shelburna. V nové Foxově a Northově vládě, kterou jako ministerský předseda zařadil William Cavendish-Bentinck, vévoda z Portlandu, se opět našlo místo i pro Edmunda Burka (Bisset 1798, 378; Taylor 1846, 15). V prosinci 1783, kdy byl sestavením kabinetu pověřen William Pitt, Burke definitivně opustil vládní funkci. Již nikdy žádnou nezískal. Whigové prohráli poziční válku proti alianci toryů a krále. V dubnu 1784 byl Edmund Burke jmenován lordem rektorem univerzity v Glasgově (Bisset 1798, 405–406; Taylor 1846, 16). Byla to spíše cena útěchy.

V lednu 1785 promluvil Edmund Burke na půdě parlamentu o dlužích árkádského navába Muhammada Alího (Bisset 1798, 408). Řada zaměstnanců Východoindické společnosti bohatla ze spekulativních úroků, které vynášely dlužní úpisy a směnky panovníka, jenž byl notoricky znám rozchazovačným způsobem života (Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 650–651). Edmund Burke využil této skutečnosti k opětovné kritice Warrena Hastingsse. Když se 24. ledna 1786 sešla sněmovna, John Scott veřejně oznámil Burkovi, že Warren Hastings

159) William Pitt starší, lord Chatham, byl v minulosti Shelburnovým spojencem. William Pitt mladší označil válku v Americe za „*a most accursed, wicked, barbarous, cruel, unnatural, unjust, and diabolic war*“ (Lovat-Fraser 1916, 6–7).

se před několika měsíci vrátil z Indie a že očekává jeho výzvu. Edmund Burke reagoval replikou odpovědi vévody z Parmy francouzskému králi Jindřichu IV., který jej vyzval k rozhodující bitvě, v níž by vyřešili svůj spor: „*Vím velmi dobře, co mám dělat, a nedopustím, aby mé kroky řídil nepřítel*“ (cit. Bisset 1798, 412).

Mezi 17. únorem a 4. dubnem 1786 Edmund Burke vznesl proti Hastingsovi celkem jedenáct obvinění (Malleson 1894, 449–450). Již Thomas Babington Macaulay ukázal, že je obtížné odhalit skutečné motivy Burkova zarputilého a nesmířitelného nepřátelství (1886, 140). V mnohém navázal na spory, které měl v Indii s Warrenem Hastingsem jeho rival Philip Francis (Malleson 1894, 450). Obžalobě Warrena Hastingsse věnoval roky života, během kterých intenzivně studoval indickou problematiku, i když podle svých kritiků zůstal při nejlepším poučeným amatérem bez znalosti širších souvislostí (Malleson 1894, 446). Chtěl Edmund Burke sehrát vůči Indii (kterou nikdy nenavštívil) obdobnou úlohu jako v případě Nového světa ochránce indiánů Bartolomé de Las Casas? Viděl ve Warrenu Hastingsovi brutálního „conquistadora“, kterého je třeba exemplárně potrestat? Nebo byl jeho vzorem spíše Marcus Tullius Cicero, který úspěšně obžaloval správce Sicílie Verra? Burkovo vystoupení bylo v souladu s jeho pozdější kritikou Francouzské revoluce: Podle Edmunda Burka Warren Hastings brutálně vyvrátil místní tradiční náboženský a politický řád, sedimentovanou moudrost Indie, obdobně jako francouzští revolucionáři zničili bourbonskou monarchii (Morley 1900, 128–129).

Důvody Burkova „hněvu“ mohly být na druhé straně prozaické a motivovány konkrétními osobními a politickými důvody. Edmund Burke byl spoluautorem legislativních iniciativ týkajících se Indie, při jejichž zamítnutí sehrál Warren Hastings a jeho spojenci významnou úlohu (Gleig 1841, III, 274). Edmund Burke byl blízkým přítelem admirála Hughu Pigota, člena parlamentu a bratra madráského guvernéra lorda George Pigota, který byl kvůli obvinění z korupce v srpnu 1776 členy své guvernérské rady uvězněn (Lyll 1894, 148). Warren Hastings Pigotovo zatčení schválil (Gleig 1841, II, 282). I když se sbor ředitelů za Pigota postavil a rozhodl o jeho znovunastolení do úřadu, bylo již pozdě, George Pigot v květnu 1777 ve vězení zemřel (Strnad, Filipický, Holman a Vavroušková 2003, 653–654). Warren Hastings měl rovněž spory s Burkovým příbuzným a Macartneyovým stoupencem Williamem Burkem, který zastupoval Východoindickou společnost na dvoře rádzi maráthského království Taňčávúru a jenž koncem osmdesátých let rozšířil v Kalkatě tištěný pamflet obsahující přehled obvinění vznesených vůči Warrenu Hastingsovi (Lyll 1894, 148; Trotter 1905, 187; Macknight 1858, II, 180). William Burke utrpěl v roce 1769 na burze těžkou finanční ztrátu a odejel do Indie ji odčinit. Edmund Burke jej doporučil Philipu Francisovi (Morley 1900, 33).

Začátkem června 1786 se Edmund Burke pokusil v parlamentu prokázat, že válka vedená s Ruhélý byla neoprávněná.¹⁶⁰ Byla to jeho nejsilnější karta, pro-

160) Podrobnosti obvinění, viz Strachey 1892.

tože málokdo pochyboval o tom, že Warren Hastings v tomto případě pochybil. Neuspěl. Dolní sněmovna zamítla Burkovo nařčení sto devatenácti hlasy proti šedesáti sedmi. Zdálo se, že je věc uzavřena a že Warren Hastings bude za své zásluhy povýšen do šlechtického stavu (měl se stát lordem Daylesfordem) a zaujme místo v Horní sněmovně (Macaulay 1886, 147–148).

K zásadnímu obratu došlo 13. června 1786, kdy Charles James Fox a Philip Francis obvinili Warrena Hastingsse z vydírání Čaity Sinha, rádži ve Váránasí. O slovo požádal sám ministerský předseda William Pitt mladší, který ve své řeči obhajoval Hastingsův přístup, pokáral Philipa Francise a nakonec – ke všeobecnému překvapení – podpořil Hastingsovy oponenty (Malleson 1894, 457; Macaulay 1886, 148–149; Lyall 1894, 193; Turnbull 1975, 205).¹⁶¹ Pro Foxův návrh poté hlasovalo sto devatenáct poslanců, proti bylo sedmdesát devět. Tím byla zahájena procedura odvolání Warrena Hastingsse z úřadu generálního guvernéra. Thomas Babington Macaulay vysvětloval nečekaný Pittův krok osobní intervencí Henryho Dundase, nového předsedy kontrolní komise. William Pitt údajně vzápětí sdělil přítomnému Williamu Wilberforceovi, členu své vlády, že svědomí mu nedovoluje nadále stát při generálním guvernérovi (Macaulay 1886, 151–152; Lyall 1894, 194). Hastingsovi přátelé měli pro Pittovu „proradnost“ prozaičtější vysvětlení. William Pitt se údajně obával silného a kompetentního rivala, který by na sebe strhl řízení koloniální politiky, případně získal ještě větší vliv (Malleson 1894, 459; Macaulay 1886, 152; Davies 1955, 614–615). Vydat jej jeho kritikům připadalo Pittovi jako vhodné řešení.

Kromě Burka, Foxe a Francise se do kampaně na straně Hastingsových zálobců zapojil v únoru 1787 dramatik Richard Brinsley Butler Sheridan (Trotter 1905, 204; Macaulay 1886, 153–154; Lyall 1894, 195). Poslanci schválili 3. dubna 1787 devatenáctičlennou vyšetřovací komisi, v níž nechyběli Burke, Fox a Sheridan. Francis se nestal členem kvůli námitkám řady poslanců (Malleson 1894, 466; Gleig 1841, III, 314–316). Tažení proti Hastingsovi se projevovalo i v různých pomluvách a fámách. Například 2. ledna 1786 obdržel Warren Hastings prostřednictvím Richarda Johnsona, rezidenta Východoindické společnosti v Hajdarábadu, od Nizáma Alího velký diamant, který chtěl indický vládce věnovat králi Jiřímu III. Warren Hastings předal drahokam s doprovodným listem Thomasu Townshendovi, lordu Sydneyovi, který jej odevzdal králi. Vzápětí se rozšířila „zaručená“ zpráva, že diamant byl Hastingsovým úplatkem, kterým si chtěl koupit přízeň panovníka (Gleig 1841, III, 350–351). Podle jiné fámy bylo Hastingsovo bohatství, které ukořistil v Indii, tak ohromné, že si musel najmout několik obchodních lodí, aby jej tajně převezlo do Amsterdamu. Francouzská vláda dokonce projevila vážný zájem o jeho odkoupení (Gleig 1841, III, 351–352).

161) William Pitt prohlásil, že „*the whole of Mr. Hastings's conduct showed that he intended to punish Cheyt Sing with too much severity; this intention was criminal, and for this criminal intention he should, though with extreme reluctance, vote for the impeachment of Mr. Hastings*“ (cit. Gleig 1841, III, 294). Hastingsovo vlastní vyličení zmíněné události, viz Gleig 1841, III, 295–297.

Oficiálně bylo veřejné přelíčení proti Warrenu Hastingsovi zahájeno 13. února 1788 v zasedacím sále Westminsteru za hojně účasti zástupců obou sněmoven, královny, prince Waleského, členů královské rodiny, diplomatů, generálů a příslušníků vyšších vrstev (Macaulay 1886, 157–159). Nechyběl historik Edward Gibbon, malíř Joshua Reynolds, filantropka a spisovatelka Elizabeth Montaguová nebo slavná herečka Sarah Siddonsová (Malleson 1894, 467–468). Ve středu veškerého dění byl subtilní malý muž v tmavě červeném obleku barvy máku (Malleson 1894, 468).

Za hlavního žalobce byl poté, kdy poslanci zamítli kvůli obavě z podjatosti nominaci Philipa Francise, vybrán Edmund Burke. Dva dny všichni naslouchali jednotlivým bodům obžaloby a Hastingsovým odpovědím. Třetího dne povstal Edmund Burke. Během jeho vyhrčeně emotivního projevu se v sále ozvaly vzlyky a pláč. Bylo to téměř divadelní představení a Burke si vysloužil srovnání s Ciceronem (Burke 1997, 11; Bisset 1798, 197–207).¹⁶² Přirovnání je to spravedlivé, i když zároveň musíme dodat, že Burke byl obdobně jako jeho velký římský předchůdce natolik stržen a uchvácen vlastní rétorikou, že nedospěl ke stoické vyrovnanosti a pesimistické moudrosti Tacitově. Byl mnohem blíže demagogům revolučního Konventu, než by byl ochoten přiznat. Francouzským revolucionářům na podzim 1790 vytýkal, že oddělili svobodu od spravedlnosti. Sám se ale ve vztahu k Warrenu Hastingsovi dopustil stejného prohřešku.

Edmund Burke svoji řeč zakončil: „*A proto bylo mi všeobecnou důvěrou Velké Británie svěřeno, abych obžaloval Warrena Hastingse z velkého zločinu a nedovoleného jednání. Žaluji na něho jménem Dolní sněmovny, jejíž důvěru zradil. Žaluji na něho jménem anglického národa, jehož čest poskvrnil. Žaluji na něho jménem Indie, jejíž práva šlapal nohama a jejíž půdu proměnil v pustiny. Naposled jménem lidské přirozenosti samé, jménem obou pohlaví, jménem všeho stáří, jménem všech stavů žaluji na společného nepřítele a utlačovatele všech*“ (cit. Graf 1939, 160–161; Macaulay 1886, 163).¹⁶³ V dalších projevech Edmund Burke obviňoval Warrena Hastingse z „*nesmírných zločinů, vyhlašování venkova a zničení nejuzne-*

162) Když se Samuela Johnsona zeptali, zda se Edmund Burke podobá Ciceronovi, odpověděl, že nikoliv, nýbrž výhradně Edmundu Burkovi (Bisset 1798, 207).

163) Edmund Burke prohlásil: „*But the crimes we charge are not the causes and effects of common human frailty, such as we know, and feel, and can allow for, but they are crimes which have their rise in the wicked dispositions of men; they are crimes which have their rise in avarice, rapacity, pride, cruelty, ferocity, malignity of temper, haughtiness, insolence, – in short, everything that manifests a heart blackened to the very blackest – a heart dyed deep in blackness – a heart gangrened to the core ... I charge him with having taken away the lands of orphans, with having alienated the fortunes of widows, with having wasted the country and destroyed the inhabitants, after cruelly harassing and distressing them. I charge him with having tortured their persons and dishonoured their religion through his wicked agents, who were at the bottom and root of his villainy. I charge him in the name of the Commons of England ... I impeach Warren Hastings in the name of the people of all India, whose laws, rights, and liberties he has subverted. I impeach him in the name of the people of India, whose country he has destroyed. I impeach him in the name of human nature, which he has cruelly injured and oppressed in both sexes*“ (cit. Gleig 1841, III, 345).

šenějších asijských rodin“ (Gleig 1841, III, 346). Míře jeho zkorumpovanosti se vyrovnala pouze velikost jeho zločinů: „*Nikdy nepřijal úplatek, aniž by se zároveň nedopustil krutosti. Nikdy nepojedl, aniž by současně nevyvolal hladomor*“ (Gleig 1841, III, 347). Burke přirovnal Hastingsse k supovi, který se živí mrtvolami, či pekelnému pavoukovi usazenému v pavučině zla. Vše dobré, co mohl získat díky svému pověření, se v jeho rukách proměnilo v jed. Warren Hastings se podle Burkových slov domohl slávy podvodem, pocty získal pod falešnými záminkami, je autorem absurdních textů, který nedokáže dát dohromady dvě smysluplné věty. Hastings si přivlastnil pravomoci, které náleží pouze králi, i když sám byl nízkého původu, odchován jako příslušník spodiny, je to zloděj, tyran, bandita a podvodník. Pouze ti, kteří byli koupeni jeho zlatem, jej mohou obhajovat (Gleig 1841, III, 348–349). Je téměř neuvěřitelné, jak daleko byl Edmund Burke, tento patron a světec moralizujícího konzervatismu, ochoten ve svých výpadech zajít. Rozhodně nepůsobil jako „ztělesnění ducha umírněnosti“, jak byl často označován (Babbitt 2003, 87).

Warren Hastings byl obviněn ve dvaceti bodech obžaloby (Lyll 1894, 199). Do června 1788 se však podařilo otevřít pouze dva z nich (Macaulay 1886, 164–165). Zájem veřejnosti postupně opadal. V následujícím roce králova nemoc otevřela široce diskutovanou otázku regentství prince Waleského a v květnu 1789 se v Paříži sešly Generální stavy (Malleson 1894, 474; Taylor 1846, 18). Líčení nadále pokračovalo, ale v průběhu roku 1789 mu poslanci věnovali pouhých sedmáct dní a v následujícím roce dva týdny (Malleson 1894, 474–476). Případ Warrena Hastingsse byl polozapomenut. Atmosféra se měnila. Revoluční války v Evropě přinesly místnímu obyvatelstvu utrpení, nároky a daňová zatížení, v jejichž světle se Hastingsova politika v Indii jevila jako benevolentní. Alfred Comyn Lyall poznamenal, že Napoleon jednal ve Španělsku s mnohem větší proradností a násilím než lord Wellesley v indickém Avadhu. Pokud by se Hastings vrátil v roce 1795, a nikoliv roku 1785, nikdo – ani Edmund Burke – by nepožadoval jeho odsouzení (Lyll 1894, 170). Hranice pohoršení se od roku 1792 výrazně posunuly. Edmund Burke byl dokonce sněmovnou pokárán za silná slova, kterých během jednoho ze svých proslovů použil (Macaulay 1886, 168–169). To by se dříve nestalo. Moralizující patos žalobců odpuzoval a podněcoval ironické poznámky. Horace Walpole prohlásil, že podle Sheridana by měli být do Westminsteru přivlečeni a souzeni rovněž Kateřina Veliká a Josef II., kteří právě vedou krajně nespravedlivou a krvavou válku proti Turkům (Lyll 1894, 204–205).

Zatímco Charles James Fox se přiklonil k Francouzské revoluci, v níž viděl výraz boje proti anachronickému despotismu a francouzskou variantu událostí roku 1688, Edmund Burke se stal od počátku jedním z jejích nejzapřisáhlejších kritiků (Bisset 1798, 461–476; Malleson 1894, 476; Morley 1900, 142; Pillans 1905, 143–174; Taylor 1846, 150). V první polovině roku 1790 Burke napsal *Úvahy o revoluci ve Francii* (*Reflections on the Revolution in France*) a o šest let

později protestoval ve čtyřech *Listech o kralovražedném míru* (*Letters on a Regicide Peace*) proti uzavření míru s revolučním režimem. Burke se obával, že by úsilí o reformy inspirované francouzským příkladem mohlo způsobit v britské společnosti chaos. Sympatizoval s vrcholnými představiteli *ancien régime* a byl přesvědčen, že by ve Francii vybudovali systém aristokratického liberalismu podle anglického vzoru (Hammond 1903, 243). Burkovy poněkud rozvláčné *Úvahy o revoluci ve Francii* představovaly obranu tradiční aristokracie žijící z rozsáhlého pozemkového vlastnictví, která tvořila až doposud britskou vládnoucí třídu. Krveprolití a počínající teror zvýšily zájem o Burkovo dílo; během šesti měsíců se prodalo nevídaných devatenáct tisíc výtisků (Steinberg 2011, 22). Edmund Burke se stal zakladatelem „nového konzervativismu“, poněkud ornamentální snahy smířit dílčí výsady a hodnoty *ancien régime* s výzvou modernity. Friedrich von Gentz, pozdější Metternichův tajemník, přeložil *Úvahy o francouzské revoluci* v roce 1792 do němčiny.¹⁶⁴

Edmund Burke věřil v civilizační sílu *ancien régime* a nedůvěřoval politické a intelektuální kreativitě partikulárních etnických skupin, které se v romantickém zápalu začaly prohlašovat za národy. Z tohoto důvodu by měl bezpochyby pochopení pro Metternicha. Relativně cizorodý civilizační řád vnucený obyvatelům střední Evropy přesahoval vše, co by místní „probuzené národy“ dokázaly spontánně a pouze vlastními silami vytvořit (Hammond 1903, 273). Edmund Burke si uvědomoval morální dimenzi revoluce, kterou považoval za zásadní historický předěl. Pokud má Evropa úspěšně bojovat s novým režimem, musí tak učinit nezištně a idealisticky bez vedlejších egoistických úmyslů (Hammond 1903, 241–242). Tato Burkova výzva se ovšem natolik rozcházela s lidskou povahou, že mohla být jen obtížně vyslyšena. Revoluční imperialismus a bonapartismus byl sice poražen, ale stal se součástí kolektivní mentality moderního Západu.

Mezi hlavními Hastingsovými žalobci došlo k rozkolu; Burke a Fox spolu prakticky přestali komunikovat (Bisset 1798, 524–525; Malleson 1894, 480; Taylor 1846, 19; Morley 1900, 178–179). Když se Edmund Burke zastával Marie Antoinetty, Philip Francis odvětil, že nebyla lepší než Messalina (Morley 1900, 158). Charles James Fox zdůrazňoval slabost a morální a finanční vyčerpanost francouzských vládnoucích vrstev před vypuknutím revoluce. Anarchii podle jeho názoru nevyvolali radikální revolucionáři, protože anarchie zavládla ve Francii již před svoláním Generálních stavů. Fox podle vlastních slov neporozuměl Rousseauovi, ale francouzský předrevoluční režim pokládal za neslučitelný s whigovským politickým světonázorem (Hammond 1903, 244–245).

164) Friedrich von Gentz zprvu Francouzskou revoluci přivítal, protože ji pokládal za „první praktický triumf filosofie, první případ v dějinách lidstva, kdy je vláda vytvářena na základě racionálně uspořádaného systému“ (Steinberg 2011, 22). Poté změnil názor a v úvodu svého překladu Burkova textu uvedl, že Francouzská revoluce nastolila nový typ krajně netolerantního státu, ve kterém bude platit „jedna říše, jeden lid, jedna víra a jeden jazyk“ (Steinberg 2011, 23).

Proces s Warrenem Hastingsem přerušily v roce 1790 volby. Burke přiznal v dopise Francisovi, že by se nejraději z celé nešťastné záležitosti se ctí stáhl (Lyll 1894, 206). Jeho výpady ztrácely na přesvědčivosti (Turnbull 1975, 214). Warren Hastings sám prohlásil, že jeho záležitost byla předložena k posouzení jedné generaci, aby o ní rozhodovala jiná (Macaulay 1886, 170). V květnu 1791 si veřejně stěžoval na neustálé průtahy a připomněl, že mu je již šedesát let (Malleon 1894, 477–478). V Hastingsův prospěch promluvil roku 1794 markýz Cornwallis, který se vrátil z osmiletého působení ve funkci generálního guvernéra v Indii (Malleon 1894, 480; Lyll 1894, 215; Hastings 1909, 6; Turnbull 1975, 212). Warren Hastings byl 23. dubna 1795 zproštěn na základě hlasování dvaceti devíti členů Sněmovny lordů všech obvinění. Proces, který probíhal od února 1788 do dubna 1795, zabral celkem sto čtyřicet osm soudních sezení (Malleon 1894, 481–483; Gleig 1841, III, 340; Strnad, Filipský, Holman a Vavroušková 2003, 679).

Veřejnost nyní stála převážně na Hastingsově straně. U mnohých pozorovatelů vzbuzoval soucit, jiní se domnívali, že se stal nevinnou obětí perzekuce či „honu na čarodějnice“ ze strany ambiciózních krasořečníků, za jejichž pokryteckým moralizováním se skrývala touha po moci a politické kariéře.¹⁶⁵ Z Indie se vraceli zaměstnanci Východoindické společnosti a britští obchodníci, kteří hovořili o Hastingsovi s obdivem a respektem. Přicházela četná svědectví, že se Warren Hastings těšil u domorodého obyvatelstva oblibě (Malleon 1894, 493–499).

Hastingsovi obhájci argumentovali, že západní správa nemůže změnit bytostně despotickou povahu východní autokracie: „*Génius britské svobody by pro ně představoval démona teroru.*“¹⁶⁶ Rezistence Východu vůči západním liberálním institucím¹⁶⁷ nevysvětlovali britští autoři na úsvitu Francouzské revoluce prostřednictvím rasového esencialismu. Asijská stagnace a rigidita byla spojována čistě s povahou místních institucí.¹⁶⁸ Teprve o sedmdesát let později napsal Arthur

165) „*The exaggerated charges of Burke against Hastings have left a stain not only on the character of the man who founded our Empire, but the nation whose minister he was. To the eloquence of Burke was first due the impression that our Indian dominion was founded by enormous crimes*“ (Hastings 1909, 7–8). Znamý orientalista Horace Hayman Wilson poznamenal na počátku devatenáctého století, že „*Burke's oratory was a tissue of falsehood, that nothing had occurred to justify his exaggeration, to to pardon his unnatural appetite for disgusting details, or to excuse his prejudiced disposition to listen only to ex parte evidence, and an imprudent readiness to credit the exaggerated language of complaint. The investigation was not instituted to ascertain truth, but to fix criminality upon Hastings*“ (cit. Malleon 1894, 486–487).

166) „*The genius of British freedom would to them be a demon of terror*“ (A Review of the Principal Charges against Warren Hastings Esquire, Late Governor General of Bengal, 1788, 61).

167) „*We have now the experience of ages to demonstrate, that any attempts to introduce European maxims and manners among the Asiatic nations*“ (A Review of the Principal Charges against Warren Hastings Esquire, Late Governor General of Bengal, 1788, 57).

168) „*Nature, and long-established habits stronger than nature, fix unsurmountable obstacles in the way. Immutability appears to be characteristic of Asia, and its forms, like the laws of the*

Gobineau: „*Tam, kde germánský prvek nikdy nepronikl, tam není žádné civilizace po našem způsobu*“ (1942, I, 83–84). Warren Hastings, pokud chtěl obstát, se musel přizpůsobit místním poměrům a zvyklostem.¹⁶⁹ Zazněly teze, které bychom dnes označili bez zaváhání za kulturně relativistické: „*Shakespeara nelze poměřovat Aristotelovými pravidly a Aristotelova filosofie není převoditelná na Baconovu.*“¹⁷⁰ Naproti tomu Sheridan, Hastingsův nepřítel, zdůrazňoval, že o tom, co je dobro a zlo, nerozhodují místní zeměpisné podmínky (Bisset 1798, 417). Mnozí pozorovatelé argumentovali, že politická hra, do níž byl Warren Hastings vtažen v Indii, se v zásadě nijak nelišila od mocenské rivality panující v Evropě.¹⁷¹ Zklamáný Edmund Burke, který až do konce věřil, že Hastingsova vláda v Indii byla založena na absolutním bezpráví,¹⁷² se již v roce 1794 stáhl z politického života a zemřel 8. července 1797.¹⁷³

Charles James Fox, jehož politickou dráhu zastínil William Pitt mladší,¹⁷⁴ vyjednával prostřednictvím Talleyranda s Dantonem, kterého považoval za umírnějšího než girondisty typu Brissota vyzývající k celosvětové revoluci a expanzi (Hammond 1903, 259–260, 272).¹⁷⁵ V lednu 1793 Fox vystupoval proti vyhlášení války revoluční Francii a v roce 1800 se snažil získat Rusko pro mírová jednání. Politiku spojenců vůči Francii odsoudil například na veřejném shromáždění v *Shakespeare Tavern* 10. října 1800. Po uzavření míru v Amiensu Fox navštívil Paříž, kde byl vřele přijat Bonapartem, tehdy prvním konzulem (Taylor 1846, 150; Wheeler 1907, 96–97). Když se opět rozhořela válka, Fox se na protest uchýlil na venkovské sídlo do St. Anne's Hill (Taylor 1846, 150). Po smrti Williama Pitta v lednu 1806 sestavil lord William Wyndham Grenville (syn lorda George Grenvilla) tzv. „vládu všech talentů“,¹⁷⁶ v níž se sešli (s výjimkou George Canninga) představitelé prakticky všech hlavních

Medes and Persians, are incapable of change. The manners of the Persians and Indians of this day originate from the same spirit, and exhibit the same appearance, that prevailed among their ancestors at a period too remote for historical research. With an astonishing attachment to their own usages and customs, they have an inveterate and invincible aversion to those of the Europeans“, 1788, 58).

169) *A Review of the Principal Charges against Warren Hastings Esquire, Late Governor General of Bengal*, 1788, 59.

170) *A Review of the Principal Charges against Warren Hastings Esquire, Late Governor General of Bengal*, 1788, 64.

171) *A Review of the Principal Charges against Warren Hastings Esquire, Late Governor General of Bengal*, 1788, 85–87.

172) Viz například Malleon 1894, 487–488.

173) Fox navrhoval, aby byl Burke slavnostně pochován po boků velikánů ve Westminsteru. Podle jedné legendy si sám Edmund Burke přál, aby jej pohřbili na tajném místě, protože se obával, že po vítězství revoluce v Anglii jeho ostatky jakobíni vykopou a zneuctí. Jeho tělo bylo uloženo v kostele v Beaconsfieldu (Burke 1997, 13).

174) Charles James Fox poznamenal o Williamu Pittovi mladším, že si nedokázal poradit s vývojem na kontinentu obdobně jako jeho otec, „*jehož velikost vyplývala pouze ze slabosti Francie*“ (cit. Wheeler 1907, 69).

175) Alphonse Aulard napsal, že Brissot „*municipalisait L'Europe*“ (cit. Hammond 1903, 272).

176) *Ministry of all the talents*.

proudů britského politického života. Charles James Fox získal post ministra zahraničí. Podařilo se mu prosadit ve vládě zrušení obchodu s otroky (Taylor 1846, 151).¹⁷⁷ Pokládal to za důstojné završení své čtyřicetileté politické dráhy (Wheeler 1907, 64). Navzdory vzestupu abolicionistického hnutí¹⁷⁸ na britských ostrovech ve druhé polovině osmnáctého století nešlo o snadný úkol. William Pitt mladší pokládal obchod s otroky za přínos pro hospodářství impéria, a to navzdory skutečnosti, že nejznámější abolicionista William Wilberforce byl členem jeho kabinetu.¹⁷⁹ William Legge, hrabě Dartmouth, hájil otrokářství navzdory svým filantropickým sklonům a podpoře evangelizace severoamerických indiánů. Proslulý metodistický kazatel George Whitefield prosadil v roce 1751 obnovení otroctví v Georgii, kde bylo postaveno mimo zákon počátkem osmnáctého století. Londýnský biskup prohlásil, že „*přijetí Evangelia ani v nejmenším nemění vlastnické vztahy*“, čímž popřel tradiční vztah křesťanství k otroctví (Hammond 1903, 233). Fox neuspěl ve svém záměru dosáhnout míru s Francií a neprosadil ani zrovnoprávnění katolíků (Hammond 1903, 201–203). Charles James Fox zemřel několik měsíců po svém velkém rivalovi Pittovi 13. září 1806.

Warren Hastings byl sice osvobozen, ale finančně zruinován (Gleig 1841, III, 340–341, 358–360). Nepřivezl si z Východu žádné „pohádkové bohatství“. Hastingsův dluh činil sedmdesát pět tisíc liber (Turnbull 1975, 215). Další ztráty utrpěl vinou nizozemské obchodní společnosti, která spravovala majetek jeho ženy (Malleson 1894, 483). William Pitt mladší a Henry Dundas, který byl členem kontrolního výboru Východoindické společnosti, zabránili na zasedání 29. května 1795, aby mu byly proplaceny soudní výlohy. Nakonec bylo k březnu 1796 rozhodnuto, že Hastings obdrží roční důchod ve výši čtyř tisíců liber (Malleson 1894, 503–504; Macaulay 1886, 175–176; Lyall 1894, 224). Stáhl se do ústraní do Beaumont Lodge v Londýně a poté do bývalého rodinného sídla Daylesfordu nedaleko Worcesteru, které se mu podařilo znovu zakoupit v srpnu 1788 (Malleson 1894, 493, 504). Zde přijímal hosty a žil poklidným venkovským životem. Občas navštěvoval v Newicku v Sussexu Eliju Impeye (Trotter 1905, 210).

Warren Hastings nemohl doufat, že se jeho postavení změní k lepšímu, dokud bude u moci William Pitt (Malleson 1894, 501; Gleig 1841, III, 342; Lyall 1894, 225–226). V červnu 1799 se obrátil prostřednictvím přítele Stephena Lushingtona bez velkého úspěchu na sbor ředitelů Východoindické společnosti s prosbou o finanční pomoc (Malleson 1894, 514; Gleig 1841, III, 406–413; Turnbull 1975, 216). Začátkem roku 1805 se ucházel bezvýsledně – ve stejné době

177) Zákon o obchodu s otroky (*Slave Trade Act*) byl schválen parlamentem až po Foxově smrti 25. března 1807.

178) Především Granville Sharp, Zachary Macaulay nebo Thomas Clarkson.

179) Během Pittovy vlády se počet černých otroků převážených na britských lodích zvýšil z 25 000 na 57 000 (Hammond 1903, 238).

jako Philip Francis¹⁸⁰ – znovu o místo generálního guvernéra v Indii (Lyll 1894, 228; Turnbull 1975, 219). Dalšími kandidáty byli Robert Stewart, lord Castle-reagh, a Robert Hobart, lord Buckinghamshire. William Pitt, který stál znovu v čele vlády, vybral lorda Cornwallise, jenž ale zemřel krátce po návratu do Indie v říjnu 1805 (Gleig 1841, III, 422).

Když Pitt v lednu 1806 zesnul, táhlo Warrenu Hastingsovi, který se nikdy do Indie nevrátil, na sedmdesát let. Pittovi nástupci „zdědili veškeré jeho předsudky bez Pittova génia“ (Malleson 1894, 505). Warren Hastings požádal během soukromé audience regenta prince waleského o udělení šlechtického titulu (na který měl podle svého mínění nárok). Princ jej vlídně vyslechl a předal celou věc k posouzení vládě, která Hastingsův požadavek zamítla (Gleig 1841, III, 427–430; Malleson 1894, 506–507; Turnbull 1975, 220). Během projednávání prodloužení Charty Východoindické společnosti v dubnu 1813 byl Warren Hastings pozván do Dolní sněmovny, kde jej přivítal vřelý potlesk (Malleson 1894, 521–522; Turnbull 1975, 222). Po tříapůlhodinové rozpravě poslanci během Hastingsova odchodu povstali a vzdali mu poctu.¹⁸¹ S obdobnou úctou a respektem se setkal rovněž na půdě Sněmovny lordů. Dočkal se i jiných dokladů oficiální přízně. Oxfordská univerzita mu udělila čestný titul doktora práv (Malleson 1894, 524; Gleig 1841, III, 460–469; Lyll 1894, 230–231). V květnu 1814 se Warren Hastings stal členem královské rady. Princ regent jej 18. června 1814 představil v Guidhallu ruskému carovi a pruskému králi (Gleig 1841, III, 472–473; Turnbull 1975, 223–224).

Henry Dundas, vikomt Melville, blízký spolupracovník Williama Pitta, se hrál významnou úlohu při obžalobě a perzekuci Warrena Hastingsse. Jako hlavní královský prokurátor a několikanásobný ministr se těšil v rodném Skotsku značné vážnosti, o které svědčí mohutný sloup s Dundasovou sochou na St. Andrew Square v Edinburghu nebo přezdívka „Jindřich Devátý“ (Lovat-Fraser 1916, viii). Dundasova popularita plynula i ze skutečnosti, že se v srpnu 1784 zasloužil o navrácení všech statků zabavených po jakobitské revoltě v roce 1745 původním majitelům. V souladu s Pittovým Zákonem o Indii byl Henry Dundas jmenován 3. září 1784 předsedou kontrolní rady, která měla dohlížet na činnost Východoindické společnosti a jejichž zasedání se často osobně účastnil William

180) Když padlo jméno Philipa Francise jako možného nového generálního guvernéra po smrti lorda Charlese Cornwallise, lord Henry Brougham prohlásil, že vláda „*could no more have obtained the East India Company's consent to the appointment of Francis than they could have transported the Himalaya mountains to Leadenhall Street*“ (Hastings 1909, 100; Turnbull 1975, 142). Philip Francis se ze zklamání z neúspěchu (po jmenování lorda Minty) nezotavil a zemřel 25. března 1807.

181) Thomas Babington Macaulay napsal v říjnu 1841 do *Edinburgh Review*: „*Our feeling towards him (Hastings) is not exactly that of the House of Commons which impeached him in 1787; neither is it that of the House of Commons which uncovered and stood up to receive him in 1813*“ (cit. Raymond Schwab, 1984, 34). Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron se během Hastingsova procesu obviněného zastal a na příkladu srovnání jeho osudu s tragickým údělem francouzského guvernéra Dupleixe ukázal, jaký nevděk stíhá doma budovatele impéria.

Pitt. Záhy po ustavení rady si Thomas Townshend, lord Sydney, stěžoval, že je v ní příliš mnoho Skotů. Řada mladých skotských aristokratů, jejichž rodiny byly postiženy po jakobitských povstáních v letech 1715 a 1745, hledala uplatnění ve službách Východoindické společnosti (Lovat-Fraser 1916, 18–21). Henry Dundas, rodák z Edinburghu, je neváhal zaměstnávat v hojném počtu. Jak napsal lord Rosebery, Henry Dundas poskotštil Indii a orientalizoval Skotsko.¹⁸² V dubnu 1793, kdy parlament diskutoval o prodloužení monopolního postavení Východoindické společnosti, požadovali podnikatelé z Liverpoolu, Glasgowa a dalších obchodních center jeho zrušení. Henry Dundas sehrál důležitou úlohu při obhajobě privilegií společnosti. V roce 1797 Dundas přesvědčil kolegy ve vládě, že anexe Kapska upevní obchodní vztahy s Indií a Čínou (Lovat-Fraser 1916, 66–67).¹⁸³

Krátce po obnovení nepřátelství s Francií byl Henry Dundas, vikomt Melville, jmenován 15. května 1803 v druhé Pittově vládě lordem admirality. Britské námořnictvo mělo v té době k dispozici jednaosmdesát bojeschopných válečných lodí, což Dundasovi připadalo jako krajně nedostatečné. Během dvou let dosáhl díky mimořádnému nasazení navýšení o sto šedesát osm plavidel. V březnu 1805 byl Henry Dundas obviněn ze zpronevěry finančních prostředků ve výši dvaceti tisíc liber. Opozice, která využila příležitosti k útoku na Pittův kabinet, rozpoutala mohutnou kampaň vedenou Samuelem Whitbreadem. Veřejnost se obrátila proti Skotům působícím v Londýně a dalších anglických městech. Publikum aplaudovalo satirické hře Richarda Cumberlanda *Kolo fortuny* (*The Wheel of Fortune*). Henry Dundas byl vyzván k rezignaci. William Pitt nedbal naléhání spolupracovníků, například Williama Wilberforce, aby se Dundase zbavil, a zůstal vůči němu loajální (Lovat-Fraser 1916, 80–87). Dundase se zastal rovněž spisovatel Walter Scott. Dolní sněmovna nicméně rozhodla 8. dubna 1805 většinou jediného hlasu vydat Dundase k obžalobě. Následujícího dne Henry Dundas odstoupil z funkce lorda admirality (Lovat-Fraser 1916, 89–91). Celou záležitost pozorně sledoval i Napoleon Bonaparte.¹⁸⁴ V pondělí 21. října 1805 porazilo anglické loďstvo, reorganizované a posílené Dundasem, v bitvě u Trafalgaru spojenou španělsko-francouzskou flotilu. Velká Británie ukázala, kdo je skutečným vládcem na světových mořích. Předčasná smrt Williama Pitta v šestačtyřiceti letech 26. ledna 1806 byla údajně způsobena nejenom otřesem z porážek spojenců u Ulmu a Slavkova, ale rovněž krizí vyvolanou Dundasovým

182) Známy karikaturista James Gillray publikoval v březnu 1787 kresbu *Kontrolní rada neboli požeňnání skotského diktátora* (*The Board of Control or the Blessings of a Scotch Dictator*, Lovat-Fraser 1916, 20).

183) V roce 1802 Velká Británie vrátila kolonii Nizozemí; o čtyři roky později se jí ale zmocnila natrvalo.

184) Napoleon napsal 2. května 1805 Barbé Marboisovi: „Faites faire un petit pamphlet sur l'affaire Melville pour montrer l'immoralité de M. Pitt et du gouvernement Anglais. Un écrit bien frappé la rendra évidente à tout le monde, et l'immoralité des chefs n'est point indifférente pour leur crédit“ (cit. Lovat-Fraser 1916, 96).

obviněním (Lovat-Fraser 1916, 98). Proces odvolání (*impeachment*) Henryho Dundase byl zahájen 29. dubna 1806 ve Westminsteru ve stejném sále jako o více než dvacet let dříve líčení s Warrenem Hastingsem (na kterém se Henry Dundas podílel). Oproti procesu s Warrenem Hastingsem bylo tentokrát jednání dosti krátké. Členové Horní sněmovny zprostili 12. června 1806 Dundase obžaloby ve všech bodech. Byla to těžká politická porážka whigů, kteří neskrývali své rozhořčení. V Edinburghu naopak oslavovali výrok jako velké vítězství Skotska. Henry Dundas byl v dubnu 1807 znovu jmenován do soukromé královské rady a obnovil svůj značný politický vliv. Zesnul v květnu 1811 (Lovat-Fraser 1916, 100–111).

Na podzim 1814 navštívil Warrena Hastingsa v Daylesfordu mladý poručík námořnictva Chipping Norton, velitel fregaty *Undaunted*, která se proslavila převozem Napoleona Bonaparta do exilu na Elbu. Warrena Hastingsa popsal jako malého muže s tmavou sametovou čepicí sedícího u krbu v knihovně. Když se Norton zmínil o své plavbě v Perském zálivu, Warren Hastings prohlásil: „*To je nejdůležitější místo v Asii a pravděpodobně jedno z nejvýznamnějších ve světě. Kdybych byl carovým ministrem, nemrhal bych silami, abych se k Istanbulu dostal přes Evropu, ale obsadil bych Persii. Odtud bych mohl ohrožovat jak Indii, tak Malou Asii. Do Konstantinopole bych vstoupil zadními vrátky*“ (1909, 201–202). Warren Hastings, skutečný zakladatel britského panství v Indii,¹⁸⁵ zemřel 22. srpna 1818 ve věku osmdesáti šesti let (Macaulay 1886, 181). V údobí mezi jeho odchodem do ústraní a úmrtím proběhla celá slavná historie vzestupu a pádu Napoleona Bonaparta, tvůrce jiného, méně trvanlivého impéria. Mezi lety 1774 až 1947 stálo v čele britského panství v Indii osmačtyřicet generálních guvernérů a místokráľů. Sedmačtyřicet z nich získalo za své zásluhy tituly hraběte, barona, vikomta či markýze. Opomenut byl pouze jediný z nich, a to Warren Hastings (Turnbull 1975, 229).

1.2.5 Utilitaristická Indie

„The true cure of darkness, is the introduction of light.“

Charles Grant

V Indii učinili ve druhé polovině osmnáctého století západní vzdělanci zkušenost, která v určitém smyslu anticipovala konfrontaci západních intelektuálů s totalitní ideologií ve dvacátém století. Pocházeli z civilizace, v níž egoistické materiální zájmy stále více a bezostyšně ovládaly veřejný prostor. Duchovní rozměr lidské existence byl marginalizován. Šířila se skepse, nihilismus a cynismus, které nebyly schopny dozrát do vyrovnané moudrosti stoicismu. Indie nabízela

185) „*Lord Clive acquired for England her empire in the East; Mr. Hastings saved it*“ (Gleig 1841, III, 529).

sofistikovaný a působivý religiózní systém kladoucí důraz právě na ony aspekty, které Západ v době osvícenství zanedbal. Toto kulturní setkání zrodilo ducha orientální renesance. Za „světlo z Východu“ bylo třeba platit a cenou by byla rezignace na novodobý humanismus, který byl produktem směsi osvětské sekularizace a křesťanské tradice. Britská společnost jako celek „indické pokuse“ zavrhl a při správě Indie nadále postupovala cestou umírněné modernizace a lhostejné tolerance zahalené do arogantního paternalismu. V historicky brzké době se ukázalo, že britská hegemonie v Indii byla nahodilým výsledkem příznivé a pomíjivé geopolitické konstelace. Francie (která měla rovněž svoji „indickou minulost“) byla příliš uchválena vlastním mýtem Revoluce, než aby se zajímala o exotickou látku. Jedině Německo a do jisté míry Spojené státy americké (na něž se v této souvislosti často zapomíná), pro které byla Indie zhruba stejně dostupná jako legendární Atlantida, umožnily selektivním podnětům orientální renesance proniknout do symbolické tkáně své národní identity.

Na základě Pittova Zákona o Indii (*India Act*) z roku 1784 neměli představitelé Východoindické společnosti rozšiřovat své teritoriální panství. Vzhledem k politickému chaosu vládnoucímu na poloostrově byla taková politika nerealistická. Místní britští administrátoři se expanzionismu nevzdali a během několika následujících desetiletí podmanili celý subkontinent. Neexistoval ale žádný dlouhodobý plán „dobytí Indie“. Spíše řada krátkodobých taktických rozhodnutí a improvizací s nezamyšleně dalekosáhlými důsledky. „*Záchvaty roztržitosti*“, jak později poznamenal John Robert Seeley.

Britové uzavírali subsidiární dohody s místními vládci, kteří se zavázali hradit náklady spojené s pobytem „ochranných“ vojenských oddílů, odevzdat odpovědnost za zahraniční politiku do rukou Východoindické společnosti a nezaměstnávat jiné Evropany. V úterý 28. května 1793 byl v době působení guvernéra Charlese Cornwallise přijat zákon o trvalé úpravě pozemkové daně (*Permanent Settlement*), který učinil z výběrčích daní (*zamíndárů*) trvalé vlastníky zemědělské půdy, vytvářejících vlivnou společenskou vrstvu závislou na britské správě. Když v roce 1795 zemřel v Púně Mádhav Ráo, otevřela se otázka nástupnictví ve funkci péšvy, prvního ministra Maráthské konfederace. Zmíněný prestižní titul získal Bádží Ráo II., který ale musel čelit aspiracím mocných soupeřů, mezi něž náležel čitpávanský bráhman Nána Phadnis, gvalíjarský vládce Daulat Ráo Šindé a indaurský rádža Jašvant Ráo Hólkar. Hólkarovo vojsko vyplnilo Púnu a péšva Bádží Ráo II. se uchýlil do Basaínu (Vasaí) na území Východoindické společnosti, kde uzavřel 31. prosince 1802 subsidiární smlouvu. Britské jednotky jej poté 13. května 1803 znovu nastolily do jeho úřadu v Púně. Daulat Ráo Šindé se spojil s bérárským panovníkem Raghudžím Bhónslém II. a vyzval Východoindickou společnost k boji. Válka vypukla 3. srpna 1803. Generál Arthur Wellesley, bratr generálního guvernéra a budoucí vévoda z Wellingtonu, porazil 23. září 1803 v bitvě u Asaí severně od Aurangábádu početnější maráthskou armádu. Britové se do konce roku zmocnili Ágry a Dillí. Daulat Ráo Šindé podepsal 30. prosince

1803 v Surdží Ardžangáonu mírovou dohodu, která z něj prakticky učinila vazala Východoindické společnosti (James 1997, 70–71).

Indaurský rádža Jašvant Ráo Hólkar byl posledním významným maráthským vládcem, který vzdoroval britské hegemonii. Společně s ráždžpútskými a sikhskými předáky vytvořil širokou protibritskou koalici a v březnu 1804 vpadl na území poplatná Britům. Východoindická společnost trpěla v této době finančními potížemi. Zadlužení se v letech 1797 až 1806 zvýšilo ze sedmnácti na jednatřicet milionů liber šterlinků. Britové rovněž zaznamenali dílčí vojenské neúspěchy, například v průsmyku Mukundara a při obléhání pevnosti v Bharatpuru. Východoindické společnosti hrozil finanční krach. Musela zasáhnout vláda. William Pitt odvolal v červenci 1805 z funkce stávajícího generálního guvernéra Richarda Colleye Wellesleyho, hrabě z Morningtonu, který byl v úřadu od května 1798, a na jeho místo dosadil opět Charlese Cornwallise. Sedmašedesátiletý veterán z války za americkou nezávislost ale 5. října 1805 zesnul. Prozatímním guvernérem byl proto jmenován sir George Hilario Barlow, kterého koncem roku 1806 vystřídal sir Gilbert Kynynmond Elliot (hrabě Minto). Mezitím v Indii získali Britové opět iniciativu a 21. listopadu 1805 uzavřeli v Mustá fápuru s maráthskými představiteli kompromisní mírovou smlouvu, k níž se 24. prosince téhož roku připojil i Jašvant Ráo Hólkar. V listopadu 1812 byl úřad generálního guvernéra svěřen Francisi Edwardu Rawdonovi, prvnímu markýzi z Hastingsu a druhému hraběti Moirovi. Do Kalkaty dorazil v říjnu následujícího roku. Byl to devětapadesátiletý veterán americké války za nezávislost a bývalý poslanec, od něhož si představitelé Východoindické společnosti slibovali ráznější a energičtější správu.

Právě tehdy se Britové poprvé a naposledy utkali s jediným protivníkem na subkontinentu, jehož válečnickou nadřazenost byli ochotni uznat: Gurkhy. Tato divoká himalájská populace, která přijala hinduismus, si vybudovala své panství v obtížně přístupných horských údolích na rozhraní indického a čínského civilizačního vlivu (Hernon 2003, 469). Svě jméno Gurkhové odvozovali od názvu městského státu Gorkha ležícího na severozápadě. Brian Houghton Hodgson o nich napsal, že nepoznal v Indii lepší bojovníky (Hernon 2003, 471). V roce 1742 nastoupil na trůn v Gorkhce Prithví Nárájan Šáh, který si za pomoci malé, ale výkonné armády postavené podle západního vzoru podmanil rozsáhlé oblasti káthmánského údolí, roku 1768 se prohlásil nepálským králem a za sídlo si zvolil Káthmándú. Jeho následovníci pokračovali v expanzi. V Paňdžábu je zastavil sikhský vůdce Randžít Singh¹⁸⁶ a z Tibetu vypudili Gurkhy Číňané. Na počátku

186) Randžít Singh se narodil v roce 1780. V mládí úspěšně bojoval proti Afgháncům. Roku 1801 se prohlásil za mahárádžu Paňdžábu a o rok později se zmocnil Amritsaru. V roce 1803 se vypravil v převleku do britského vojenského ležení, aby se seznámil se západním válečným uměním. Vybudoval mocnou třicetitisícovou armádu se sto devadesáti dvěma děly cvičenou francouzskými, italskými, britskými, německými, americkými a ruskými instruktory. Do roku 1819 se zmocnil celého Kašmíru. Sesazený afghánský emír Šáh Šudža mu za svoji záchranu věnoval proslulý stopětikarátový diamant Koh-i-noor, objevený ve dvanáctém století, který

devatenáctého století chtěla Východoindická společnost umístit do Káthmándú svého rezidenta, ale Gurkhové rezolutně odmítli. Nepálský panovník byl ještě chlapcem. Státní záležitosti řídil ministerský předseda Thápa Brímsén, zatímco armádě velel Umur Síng. Gurkhští bojovníci pronikli v roce 1813 do nitra Avadhu a Biháru. Představitelé Východoindické společnosti protestovali, ale Thápa Brímsén byl přesvědčen, že Britové nebudou schopni v horském terénu účinně zasáhnout. Markýz z Hastingsu odvolal vyjednavče a v listopadu 1814 vyhlásil formálně válečný stav (Hernon 2003, 472).

Mnozí reprezentanti britské správy celou záležitost zpočátku pokládali za bezvýznamnou pohraniční potyčku. Hastings měl k dispozici dvaadvacet tisíc mužů, které rozdělil do čtyř sborů. Mezi britskými veliteli vynikal především generál Robert Rollo Gillespie, který byl ve svých osmačtyřiceti letech skutečnou legendou. Sloužil na Jamajce a účastnil se bojů na Saint Domingue. Po uzavření míru v Amiensu odjel do Indie. Vyznamenal se během vzpoury sipáhů ve Vellore. Největší proslulost získal v roce 1811, kdy bojoval pod vedením generála Samuela Auchmutyho na Jávě proti Nizozemcům. Poté, když sultán Palembangu na Sumatře nechal zmasakrovat Evropany na svém území, Gillespie jej s malým oddílem sesadil. S patnácti sty muži zaútočil na třicetitisícovou domorodou armádu a zvítězil. Při tažení proti Gurkhům mu bylo svěřeno tři a půl tisíce mužů, kteří měli překonat nejobtížnější úsek (Hernon 2003, 474–476).

Gurkhové se stáhli do horských pevností. Při útoku na jednu z nich byl Gillespie 31. října 1814 zabit. Britové se uchýlili k dělostřeleckému ostřelování, díky kterému se jim podařilo odpor Gurkhů v opevněných zlomit. Gurkhové vyzbrojení legendární bodnou zbraní *kukri* nicméně představovali v osobních střetech nebezpečné protivníky. Britské ztráty hrozivě narůstaly. Generál Bennett Marley se dokonce 10. února 1815 nervově zhroutil a opustil své vojáky. Markýz z Hastingsu se obával, že britské neúspěchy vážně podlomí prestiž v Indii s neblahými důsledky. Britská hegemonie byla do značné míry založena na psychologickém účinku vojenské nadřazenosti. V podhůří Himalájí o ni mohli přijít. Koncem ledna 1815 postupovalo proti dvanácti tisícům Gurkhů čtyřicet tisíc vojáků Východoindické společnosti, v jejichž čele stál zkušený generál David Ochterlony. Mnohé horské kmeny nespokojené s nepálskou nadvládou se přidávaly na stranu Britů. V květnu 1815 přistoupil Umur Síng na příměří. Podle dohody, která byla podepsána 29. listopadu 1815 a ratifikována 19. prosince 1815 v Kalkatě, Nepál přenechal Východoindické společnosti část území (západně od řeky Kalí). V Káthmándú se usadil britský rezident. Nepálská vláda odmítla dohodu potvrdit a konflikt pokračoval až do března následujícího roku. Gurkhové poté zahájili úspěšnou kariéru v britských ozbrojených silách. Stali se působivým exotickým doplňkem britských válečných dobrodružství po celém světě. Stáli po

kdysi zdobil trůn Velkých Mughalů. Roku 1823 porazil afghánské vojsko a ovládal území až k Chajbarskému průsmyku. Randžit Singh zemřel v červnu 1837. Henry Princep jej přirovnal k Petru I. (Hernon 2003, 542–546).

boku červenokabátníků během tažení proti Maráthům a sikhům a zachovali věrnost Britům v kritických chvílích povstání sipáhů. Bojovali během první světové války na flanderských pláních, v pouštích Mezopotámie a v zákopech Gallipoli a postupovali s Allenbym na Jeruzalém. Spoléhal se na ně i Lawrence z Arábie. Za druhé světové války bylo možno je spatřit v Tobruku, El Alameinu, Monte Cassinu, dnešní Malajsii a Řecku. V roce 1982 se účastnili britské operace na Falklandách (Hernon 2003, 492–493).

Postupný rozklad maráthských knížectví způsobil loupeživé vpády tzv. pin-dariů, příslušníků nepravidelných jízdních oddílů, kteří dříve působili ve službách maráthských vládců. Pěšvovi ozbrojenci vypálili 5. listopadu 1817 sídlo britského rezidenta v Púně. Maráthské vojsko, které současně nedaleko od města přepadlo oddíly Východoindické společnosti, utrpělo navzdory devítinásobné převaze drtivou porážku a stáhlo se k jihu. V Evropě skončily napoleonské války a Východoindická společnost mohla na povstalce udeřit s plnou silou. Markýz z Hastingsu shromáždil devadesát jeden tisíc mužů pravidelných a čtyřiaadvacet tisíc nepravidelných jednotek. Pokoření a vyčerpání Maráthové po řadě neúspěchů kapitulovali. Bádží Ráo II. se v polovině roku 1818 vzdal úřadu pěšvy (který byl zrušen) a odešel do ústraní. Konfederace Maráthů představovala poslední mocnost, která byla s to zvrátit nástup britské hegemonie v Indii. Její pád znamenal zrod skutečného britského impéria na indické půdě. Markýz z Hastingsu, který dovršil dílo svého jmenovce, vedl četné spory s řediteli Východoindické společnosti, jež vyústily do jeho rezignace v roce 1821. Poté působil až do své smrti o pět let později jako guvernér Malty (Hernon 2003, 489).

Britové si dobře uvědomovali, že udržení indického panství vyžaduje zabezpečení pohraničních území, přes která v minulosti vpádali do Indie nájezdníci. Od poloviny osmnáctého století vládla v Barmě konbaungská dynastie vyznačující se expanzionistickou zahraniční politikou, jejíž obětí bylo zpočátku především království Siam. Vzniklo druhé největší impérium v barmských dějinách. V letech 1817 až 1821 Barmánci, kteří ohrožovali teritorium britské Indie, pronikali do oblasti Ásámu a Manípuru (David 2007, 157). Představitelé Východoindické společnosti pojali podezření, že se barmský vojevůdce Maha Bandula připravuje k útoku na Kalkatu. Barmánci se zmocnili ostrova Šapuri, na což generální guvernér lord William Pitt Amherst reagoval zasláním nóty. Následně byli dva britští důstojníci ze škuneru *Sophia* uneseni. Amherst vyhlásil 5. března 1824 barmskému království válku. Srážky nicméně probíhaly již několik týdnů. V květnu 1824 se v Port Cornwallis shromáždil expediční sbor čítající třiašedesát lodí (mezi nimiž se nacházel vůbec první parník *Diana* použitý britskými ozbrojenými silami) a jedenáct a půl tisíce britských a indických vojáků pod vedením veterána napoleonských válek podplukovníka Archibalda Campbella (Hernon 2003, 250–252). V úterý 11. května 1824 se Britové bez vážnějších problémů zmocnili Rangúnu. Britské jednotky, které střežily přístup k bengálskému přístavu Čattagrámu, ale utrpěly porážky od početnějšího a odhodlaného protivníka.

Campbellovi muži čelili začátkem června v Rangúnu útoku, který se jim podařilo s pomocí ničivé dělostřelecké palby odrazit. Barmánci se nyní vyhýbali otevřeným střetům a snažili se nepřítele vyčerpat. Ve čtvrtek 8. července 1824 přešel Archibald Campbell do úspěšné protiofenzívy, během níž Barmánci ztratili osm set mrtvých, zatímco Britové pouze čtyři padlé (Hernon 2003, 255).

Maha Bandula v čele šedesátitisícové armády překonal obtížný horský terén a v listopadu 1824 se přiblížil k Rangúnu. Za úsvitu 8. listopadu 1824 zahájili Britové ničivou dělostřeleckou palbu. Zahynulo pět tisíc Barmánců a zbytek ve zmatku ustoupil. Maha Bandula své muže zformoval k novému útoku, ale byl opět odražen. Do počátku roku 1825 britské jednotky vytlačily Barmánce z celého Ásámu. Campbell táhl se svým sborem na tradiční hlavní město Barmy Inwu (Avu) v Mandalay. Mahu Bandulu usmrtila 1. dubna 1825 zbloudilá raketa (Hernon 2003, 263). Britové a sipáhíové trpěli nemocemi, bažinatým zarostlým terénem a deštivým nepříznivým počasím a až do listopadu se jejich postup prakticky zastavil. Přistoupili proto na příměří uzavřené 17. října 1825. Nyní proti sobě u Pjaje na řece Iravádí stálo přibližně šedesát tisíc ozbrojených Barmánců a šest tisíc vojáků Východoindické společnosti. Zpočátku přálo válečné štěstí Barmáncům, ale v prvních prosincových dnech Archibald Campbell v rozhodující bitvě zvítězil. V pondělí 26. prosince 1825 požádal vyslanec barského krále o podmínky uzavření míru. Campbell Barmáncům nedůvěřoval a pokračoval v postupu. Král proto urychleně ratifikoval smlouvu 24. února 1826. Britové nasadili během války přes čtyřicet tisíc mužů. Ztratili patnáct tisíc, z toho tři tisíce sto patnáct Evropanů, z nichž pouhých sto padesát zahynulo v boji (David 2007, 157). V roce 1852 následovala druhá barská válka, během níž britské jednotky obsadily Rangún. Britové ovládli do 20. prosince 1853 celou nížinnou Barmu a posléze anektovali provincii Pegu (David 2007, 158–170). Po třetí barské válce probíhající v letech 1885 až 1886 Velká Británie starobylé barské království definitivně učinila součástí svého impéria (Hernon 2003, 272–274). Z celého barského koloniálního dobrodružství nám zůstala známá Kiplingova báseň:

*Do moře se děvče dívá u pagody birmanské,
a jak sedí si tak líně, na polibky myslí mé.
Třes jen, větře, listím palmy, chrámový ty zvonku, hrej:
„Vojáčku, můj Englishmane, vrať se mi do Mandalay!“
Vrať se mi do Mandalay,
k indické se flotě dej,
neslyšíš, jak veslo pleská od Rangoonu k Mandalay?
Ach, na cestě k Mandalay
létavých je rybek;
přes moře když svítá z Číny, bouří to vždy nádherněj*

(Kipling 2007, 47)

Za hlavní hrozbu pro Britskou Indii bylo po roce 1813 (kdy byla uzavřena v Gulistánu smlouva mezi perským šáhem a ruským carem) pokládáno Rusko, které expandovalo na Kavkaz a do Střední Asie. „Nordická Habeš“, jak zmíněnou zemi nazval Wilhelm Leibniz, vedla v letech 1828 až 1829 válku s Persií a v následujícím roce s Tureckem a zdálo se, že nezadržitelně směřuje k jižním mořím. Velká Británie zvítězila nad napoleonskou Francií¹⁸⁷ a Indický oceán se stal skutečným „britským jezerem“. Ohrožení britského panství v Indii proto mohlo přijít především ze severu. Britové se obávali, že ruská invaze do Indie proběhne přes Persii, afghánský Herát nebo údolím řeky Amudarja (James 1997, 79–81). Podplukovník George de Lacy Evans, účastník tažení na Pyrenejském poloostrově a bitev u New Orleansu a Waterloo, nastínil v knize *O uskutečnitelnosti invaze do britské Indie a obchodních a finančních vyhlídkách a zdrojích impéria* (*On the Practicability of an Invasion of British India; and on the Commercial and Financial Prospects of the Empire*, 1829) možný průběh ruského vpádu na subkontinent. Podplukovník byl přesvědčen, že ve prospěch ruské hegemonie hovoří nejen vojenský potenciál, ale rovněž makroekonomická data a demografický vývoj.

George de Lacy Evans odhadoval, že Rusko mělo v roce 1818 ve zbrani až jeden milión mužů a jeho výdaje dosáhly šesti miliónů liber, přičemž námořnictvo zahrnující pětadvacet válečných lodí potřebovalo další jeden milión (1829, iii). Britská armáda čítala ve stejném roce sto třináct tisíc vojáků s náklady dosahujícími jedenáct a půl miliónu liber. Francouzi disponovali třemi sty tisíci ozbrojenci, kteří vyžadovali rozpočet osmi miliónů liber (Lacy Evans 1829, iii–iv). Lacy Evans vyzdvihl hospodářskou sílu Ruska spočívající například v relativně nízkém státním dluhu a značném zemědělském přebytku.¹⁸⁸ Příjmy převyšovaly výdaje v Rusku o patnáct miliónů liber, ve Francii o dvacet pět miliónů liber a ve Velké Británii o dvacet dva miliónů (Lacy Evans 1829, ix). V Rusku žilo ve dvacátých letech devatenáctého století osmapadesát miliónů obyvatel, zatímco počátkem osmnáctého století to bylo pouhých dvanáct miliónů (Lacy Evans 1829, xxxix). Tento impozantní růst byl dán především územní expanzí. Rusko je zkrátka mocnost na vzestupu.¹⁸⁹

Ruská vláda údajně zvažovala invazi do Indie již v roce 1791, kdy došlo k diplomatické roztržce s Velkou Británií. Plán, který princ nasavský předložil Ka-

187) Během jednání u Tylže Napoleon Bonaparte údajně navrhoval ruskému caru Alexandru I. shromáždit v Astrachani ozbrojenou expedici čítající šedesát tisíc mužů, kteří by přes Persii vpadli do Indie (James 1997, 83–84; viz rovněž Lacy Evans 1829, 7–10).

188) Adrien Balbi vypočítal, že po napoleonských válkách bylo na britských ostrovech chováno 1 900 000 koní, ve Francii 2 500 000 koní a v evropské části Ruska 12 000 000 koní (Lacy Evans 1829, xxiii).

189) Rusko získá díky svým černomořským přístavům nadvládu na mořích: „No other nation, supposing all restrictions were abolished, would ever be able to compete with them, on account of the easy rate of which the Russians could build, fit, and sail their vessels the empire producing within itself every necessary article for both building and equipment at an extraordinarily low price, and in the greatest abundance“ (Lacy Evans 1829, lii).

teřině II., vypracoval M. D. St. Genie. Předpokládal, že ozbrojené síly sestoupí podél Volhy ke Kaspickému moři a poté údolím řeky Amudarja přes Bucharu a Balch k Indu (Lacy Evans 1829, 15–18). Údajně již po roce 1821 Rusové plánovali okupaci Chívy, bývalého hlavního města říše Chorézm, která by se stala přirozenou základnou pro expanzi na jih. Během napoleonských válek se Chívy zmocnili kozáci, ale poté ji opět vyklidili. Součástí ruské říše se Chíva stala v roce 1873. Kdo by čelil deseti až patnácti tisícům Rusů doprovázených třiceti tisíci domorodými ozbrojenci, pokud by prošli afghánskými průsmyky do severní Indie? Britové vzdorující místní revoltě by se ocitli ve značných potížích (Lacy Evans 1829, 95–96). Proto byl George de Lacy Evans přesvědčen, že obdobně jako Římané zaútočili na jádro Hannibalovy moci v severní Africe, musí svést Velká Británie boj s Ruskem o Indii v Evropě (Lacy Evans 1829, 101). Na obzoru se rýsoval příznak krymské války.

Východoindická společnost se v rámci „Velké hry“ (tento termín vymyslel kapitán Arthur Conolly, který byl v roce 1842 zavražděn v Buchaře) pokoušela čelit ruskému expanzionismu vytvořením strategického předpolí zahrnujícího Persii, Afghánistán, sikhský stát v Paňdžábu a Sindh. „Ruský příznak“, který představoval více produkt paranoidní geopolitické fantazie než strážlivé racionální analýzy, přiměl Brity k riskantním akcím. V roce 1821 přijel do Indie šestnáctiletý Alexander Burnes. Záhy hovořil plyně persky, arabsky a hindsky. Ve službách britské politické správy podnikl v roce 1831 průzkumnou cestu na dvůr sikhského vládce Paňdžábu Randžíta Singha, kterému předal šest ušlechtilých koní jako dar od krále Viléma IV. Alexander Burnes učinil dojem na generálního guvernéra lorda Williama Bentincka, který jej pověřil rozsáhlejší expedicí přes Kábul a Bucharu k břehům Kaspického moře a zpět do Indie přes Persii. Burnes, který si vysloužil typickou viktoriánskou přezdívku „Buchará Burnes“ („*Bokhara Burnes*“), byl přesvědčen, že Rusko a Velká Británie si rozdělí Asii. V neprozkoumaných afghánských horách se setkal s muslimským kmenem, který začlenil Alexandra Makedonského mezi své proroky. Jiný cestovatel John Wood navštívil válečnický klan, jehož příslušníci se pokládali za potomky makedonského dobyvatele a jeho mužů. Tyto historky inspirovaly později Ruyarda Kiplinga k jeho novele *Muž, který chtěl být králem*. V Anglii vydal Alexander Burnes *Cesty do Buchary (Travels into Bokhara, 1835)*, získal značnou publicitu a byl přijat čtrnáctiletou princeznou Viktorií (James 1997, 82–83; David 2007, 15). Po návratu roku 1836 do Indie jej nový generální guvernér George Eden Auckland, bývalý člen Greyovy a Melbourneovy vlády, vyzval, aby se vydal do Kábulu. Britského ministra zahraničí lorda Palmerstona znepokojovalo Rusko, které přesvědčilo Persii, aby své územní ztráty ve prospěch carské říše kompenzovalo obsazením afghánské provincie Herát. Koncem třicátých let parníky a cesta přes Sinaj zkrátily cestu z Londýna do Kalkaty na tři měsíce, ale stále to bylo hodně. Telegrafní spojení mezi Velkou Británií a Indií bylo zavedeno až v roce 1870. Britští administrátoři v Indii tak nemohli svá rozhodnutí často vůbec konzultovat s kabinetem.

Kábulský emír Dóst Muhammad, který čelil nejen perskému vpádu, ale také ambicióznímu Randžítu Singhovi, přijal Alexandra Burnese vřele ve svém sídle v září 1837. Usoudil, že by mu Britové mohli být užiteční. V Kábulu se rovněž objevil ruský vyslanec Ivan Viktorovič Vitkevič.¹⁹⁰ Dóst Muhammad se dotázal Alexandra Burnese, zda má ruského emisara uvěznit či vypovědět. Angličan odpověděl, že nejvhodnější by bylo jej vyslechnout. Vitkovič nabídl emírovi finanční podporu pro boj s Randžítem Singhem. Burnes musel následně Dosta Muhammada důrazně varovat před aliancí s Ruskem, nemohl ale přislíbit britskou pomoc proti sikhům. Poté kábulský emír udělil okázale ruskému vyslanci 21. v dubnu 1838 audienci, zatímco Burnes opustil bez úspěchu Kábul (David 2007, 18).

Generální guvernér George Eden Auckland se rozhodl navzdory varování poradců, například Clauda Wadeho, sesadit Dosta Muhammada a nahradit jej bývalým emírem Šáhem Šudžou, který žil od roku 1812 pod britskou „ochranou“. Aucklandův postoj sdílel tajemník politického oddělení v Kalkatě sir William Hay Macnaghten, jenž vedl v červnu a červenci jednání s Šudžou a sikhským vládcem Paňdžábu Randžítem Singhem, který se měl do operace zapojit. Marně Alexander Burnes protestoval a prohlašoval, že Dóst Muhammad je potenciálně loajálním britským spojencem. Rovněž bývalý guvernér v Bombaji Mountstuart Elphinstone pokládal záměr za příliš riskantní a především zbytečný.

V říjnu 1838 se invazní jednotky shromáždily ve Firozpúru. Do čela byl postaven generál sir John Keane, velitel bombajské armády. Jádrem Keanova deseti-tisícového sboru tvořili červenokabátníci, příslušníci pravidelné královské pěchoty, doprovázeni řadou pomocných indických oddílů. Byli vyzbrojeni tradičními předovkami s křesadlovým zámkem zvanými z blíže neznámých důvodů *Brown Bess*. Tato zbraň byla používána od roku 1722 a afghánské tažení bylo jedním z jejích posledních bojových nasazení. Puška *Brown Bess* byla svědkem sedmi-leté války, bojů za americkou nezávislost a napoleonských bitev. Představovala artefakt symbolizující nástup britské globální hegemonie. Měla nicméně krátký dostřel kolem sto osmdesáti metrů, vystřelila dvakrát až třikrát za minutu a byla nepřesná, těžká (přibližně pět a půl kilogramu) a neskladná. Přesto našla zmíněná zbraň vášnivé zastánce, například vévodu z Wellingtonu, který

190) Ivan Viktorovič Vitkevič (Witkiewicz, 1808–39) se narodil na Litvě v polské aristokratické rodině. Již v patnácti letech byl zatčen za účast v polské tajné organizaci a odsouzen ke službě v ruské armádě v hodnosti vojína. Vitkevič se díky mimořádnému jazykovému nadání naučil francouzsky, anglicky, německy, persky, arabsky, turecky, tatarské dialekty a jazyk pašto. V roce 1829 se v Orsku náhodně setkal s cestovatelem Alexandrem Humboldtem, na jehož doporučení byl povýšen na důstojníka. Byl pověřován různými zpravodajskými úkoly ve Střední Asii. V letech 1835 až 1836 pobýval v Buchaře. Do Kábulu dorazil roku 1837 z Orenburgu. Počátkem roku 1839 se vrátil do Petrohradu, kde podal podrobnou zprávu. Za neznámých okolností byl nalezen v květnu 1839 ve svém petrohradském bytě zastřelen. Podle oficiální zprávy spáchal sebevraždu.

v ní viděl téměř „kalašnikov závěru raného novověku“. Předovka *Brown Bess* sloužila relativně dobře na západních bojištích proti sevřeným řadám protivníka, ale v afghánských horách měli místní bojovníci vybavení vesměs archaickými zbraněmi zvanými *jezails* s dlouhou hlavní a delším dostřelem výhodu. Někteří autoři proto označují afghánské střelce vzdorující britské invazi za „Búry počátku viktoriánské éry“ (David 2007, 26).

V neděli 10. března 1839 vstoupily britské ozbrojené síly v čele s Willoughbym Cottonem s početným doprovodem do Bolanského průsmyku, brány jižního Afghánistánu. Následovaly je Keanovy bombajské oddíly a Šudžovy sbory. Randžit Singh se z tažení kvůli nemoci omluvil. Obě britské armády se spojily a 9. dubna vytáhly proti Kandaháru, který bez odporu obsadily 25. dubna 1839. Afghánci nicméně neprojevovali při pohledu na Šáha Šudžu příliš velké nadšení. Britští vojáci strávili v Kandaháru dva měsíce. Teprve 29. června 1839 se kolony červenokabátníků a sipáhů s množstvím civilistů vydaly na pochod k mohutně opevněné Ghazně, kterou střezily tři tisíce mužů vedení Dóstovým synem Hajdarem Chánem. John Keane rozhodl vzít pevnost za podpory dělostřelectva ztečí. Oproti očekávání se Ghazny 21. července 1839 během prvního výpadu zmocnil. Britové ztratili asi dvě stě mužů, Afghánci přibližně tisíc (David 2007, 32).

Pád údajně „nedobytné“ Ghazny znamenal těžkou ránu Dóstovu režimu, jehož představitelé začali vzápětí jednat o míru. Padl návrh, že Dóst odstoupí v Šudžův prospěch výměnou za úřad vezíra. Šudža odmítl (David 2007, 33). Britské pluky se blížily ke Kábulu. Afghánský odpor se rozplýval. Dóst Muhammad, který si uvědomil bezvýchodnost situace, opustil se svými věrnými hlavní město. V prosinci 1839 se Britům vzdal a byl převezen do indického exilu. Ve středu 7. srpna 1839 vstoupil generál Keane a Šáh Šudža do ztichlých kábulských ulic. Prakticky nikdo staronového vládce nevítal. Britové nicméně měli pocit, že potvrdili příslušnost Afghánistánu do své sféry vlivu. Na jaře téhož roku řekl ministerský předseda lord Melbourne mladé královně Viktorii, že probíhá „velká válka“, jež určí, kdo bude pánem Východu, zda Rusko či Velká Británie (David 2007, 35).

Britské okupační jednotky, které hodlaly setrvat v zemi, dokud nebude Šudžův režim stabilizován, se usadily v pevnosti Bala Hissar ležící necelé dva kilometry od severovýchodního okraje města. Navzdory Dóstově kapitulaci však mnozí domorodci vedení emírovým synem Akbarem Chánem pokračovali v odporu a přepadali karavany a pocestné mezi Kandahárem a Ghaznou. Generála Willoughbyho Cottona vystřídal ve velení téměř šedesátiletý William George Keith Elphinstone, bratranec bombajského guvernéra, který velel triatřicátému pěšímu pluku v bitvě u Waterloo. Další bojové zkušenosti ale postrádal, trpěl zdravotními problémy a mise se ujal pouze neochotně (David 2007, 42–43). William Elphinstone byl nicméně po příjezdu do Kábulu 30. dubna 1841 znepokojen nedostatečnými obrannými opatřeními a snažil se o sjednání nápravy.

V srpnu 1841 padla v Londýně Melbournova whigovská vláda a nový předseda vlády konzervativec Robert Peel požadoval na armádě úspory. Výsledkem bylo početní oslabení britských ozbrojených sil v Afghánistánu. V úterý 2. listopadu 1841 vypukly v Kábulu pouliční nepokoje. Alexander Burnes byl ve své rezidenci obležen davem. William Elphinstone a William Hay Macnaghten, kteří události podcenili, odmítli poslat do města vojenské oddíly a Šáh Šudža se nemohl na žádnou účinnou akci. Burnes, který se pokusil ze sídla probít, usmrtil nejméně šest útočníků, ale nakonec byl přemožen a zabit. Nyní čtyři a půl tisíce vojáků (z nichž pouze šest set devadesát bylo Evropanů) ve vojenském ležení zjistily, že čelí skutečnému masovému povstání a obklíčení. Červenokabátníci se 23. listopadu 1841 pokusili zaútočit na postavení rebelů u vesnice Behmaru, ale byli se značnými ztrátami odrazeni.

William Hay Macnaghten se 11. prosince 1841 dohodl s Akbarem Chánem na návratu Dósta Muhammada z exilu do čela státu výměnou za bezpečný odchod Britů ze země. Afghánci rovněž přislíbili, že neuzavřou spojenectví s žádnou jinou mocností. Zároveň se Macnaghten pokoušel povstalce uplatit a rozdělit. Společně s třemi důstojníky se britský představitel setkal v poledne 23. prosince 1841 poblíž britského velitelství s Akbarem Chánem, kterého doprovázelo množství ozbrojenců. Afghánci zřejmě původně chtěli Macnaghtena zajmout, ale když kladl odpor, Akbar Chán jej střelil dvakrát do hrudi. Macnaghtenovu useknutou hlavu poté nosili kábulskými ulicemi a tělo pověsili na řeznický hák (David 2007, 53–54).

Ačkoliv někteří britští důstojníci požadovali ozbrojený zásah, generál William George Keith Elphinstone trval na pokračování v jednání. Za úplatu sto čtyřiceti pěti tisíc liber bylo dovoleno, aby téměř pět tisíc sipáhů a červenokabátníků a dvanáct tisíc civilistů včetně žen a dětí opustilo 6. ledna 1842 Kábul a zamířilo do Džalálábadu, kde se nacházela britská posádka. Sníh a mráz v horských soutěskách a neustálé nepřátelské přepady dokonaly dílo zkázy. Ve čtvrtek 13. ledna 1842 zahlédla hlídka na střeše nejvyšší budovy v Džalálábadu osamělou postavu na koni. Byl to třicetiletý vojenský lékař William Brydon, jediný Evropan, kterému se podařilo uniknout smrti nebo zajetí (David 2007, 66–67). Šáh Šudža byl usmrčen 5. dubna 1842 ve svém kábulském sídle. William George Keith Elphinstone zemřel 23. dubna 1842 v zajetí na následky zranění, nemoci a celkového vyčerpání.

Generální guvernér George Eden Auckland, který již v říjnu 1841 rezignoval, vyloučil zahájení rozsáhlé odvetné operace za účelem znovudobytí Afghánistánu. Velká Británie vedla první opiovou válku v Číně a potřebovala vojáky v jiné části světa. Aucklandův nástupce Edward Law, lord Ellenborough, dorazil do Kalkaty v březnu 1842. Iniciativy se ujal zkušený generál George Pollock, který koncem ledna 1842 převzal velení nad jednotkami v sikhském Pěšavaru. Zkonsoolidoval síly, začátkem dubna 1842 překonal Chajbarský průsmyk a 16. dubna 1842 dospěl do Džalálábadu, jehož obránci několik dní předtím uštědřili obléhají-

cím Afgháncům těžkou porážku. Zatímco britská posádka v Ghazně kapitulovala (a byla zmasakrována), generál William Nott se udržel se svými muži v Kandaháru. Nyní oba sbory vytáhly na Kábul. Lord Ellenborough jim sice přikázal stáhnout se z afghánského teritoria, ale nebránil v uskutečnění odchodu přes hlavní město (David 2007, 70–71). George Pollock dosáhl Kábulu 15. září 1842. O dva dny později se k němu připojily jednotky generála Williama Notta, které rozdrtily Afghánce u Ghazny. Bylo osvobozeno sto pět britských rukojmí. Po této demonstraci síly (a vypálení části Kábulu) se vojsko Východoindické společnosti vrátilo koncem prosince 1842 na britské území. Britové propustili z kalkatské internace Dósta Muhammada, který usedl na afghánský trůn. Nový emír zůstal až do svého úmrtí v roce 1863 britským spojencem. Rusové byli zaměstnáni nepokoji na Kavkaze a na vměšování do afghánských záležitostí nepomýšleli. Britská prestiž v Asii nicméně událostmi v Afghánistánu značně utrpěla.

Sindh byl bývalou provincií Mughalské říše rozkládající se při dolním toku Indu severozápadně od Britské Indie. Místní obyvatelé byli převážně muslimové. Britové využili území Sindhu v roce 1839 během invaze do Afghánistánu. Východoindická společnost se snažila strategicky kontrolovat Sindh prostřednictvím sítě subsidiárních smluv uzavíraných s místními pohlaváry. Hajdarábádští nizámové, kteří vládli Dolnímu Sindhu, přijali 11. března 1839 britský protektorát. Situace v oblasti se stala zejména po smrti sikhského vůdce Randžíta Singha v roce 1839 neklidnou. Britská porážka v Afghánistánu přesvědčila generálního guvernéra lorda Ellenborougha, že pro stabilizaci rozbořeného regionu a zajištění bezpečnosti Indie je žádoucí uskutečnit anexi celého Sindhu (David 2007, 75).

Zmíněným úkolem byl na podzim 1842 pověřen vrchní velitel ozbrojených sil Východoindické společnosti generál Charles Napier, šedesátiletý veterán napoleonských válek. Charles Napier byl bývalým radikálním poslancem Dolní sněmovny a bratrancem politika Charlese Jamese Foxe. Jako pilný čtenář Bible se pokládal za nástroj Prozřetelnosti, jenž má zbavit obyvatelstvo Sindhu zkažených vládců. Rád se přirovnával k Oliveru Cromwellovi, jinému „božímu bojovníkovi“. Během tažení činila jeho puritánská askeze značný dojem na prosté vojáky (David 2007, 75).

„Zkažení“ emírové byli svolní ke značným ústupkům, ale „nástroj Prozřetelnosti“ byl nadále nespokojen. Překročil s třemi tisíci muži hranice Sindhu a 17. února 1843 svedl u Miani nedaleko Hajdarábádu vítěznou bitvu s trojnásobnou přesilou Balučů. O tři dny později vstoupily jednotky Východoindické společnosti do Hajdarábádu, kde Napier oznámil sesazení dvou emírů a anexi jejich území. Sindhové pokračovali v odporu, ale byli 24. března 1843 poraženi u Dabó nedaleko Hajdarábádu (David 2007, 76–78). Charles Napier byl v srpnu 1843 jmenován prvním guvernérem nově zřízené provincie Sindh.

Okupace Sindhu vedla k ostré výměně názorů na půdě britského parlamentu. Peelova vláda zakázala další teritoriální expanzi Východoindické společnosti. James Outram, bývalý britský rezident v Hajdarábádu, obvinil Charlese Napiera

z vyvolání zbytečné a nákladné války, která Sindh destabilizovala. Anthony Ashley Cooper, lord Ashley a hrabě ze Shaftesbury, navrhl v Dolní sněmovně přijetí usnesení, podle něhož zábor Sindhu představoval „skvrnu na britské cti“. Návrh, který podpořil rovněž Benjamin Disraeli a jeho přátelé z hnutí Mladá Anglie, byl zamítnut. Ellenborough byl obětován a v dubnu 1844 odvolán. V pozadí tažení do Sindhu byly důležité ekonomické zájmy. Anexe zmíněné oblasti umožnila Východoindické společnosti získat monopol na obchod s indickým opiem, které se přes Karáči dováželo ve značném množství do Číny (David 2007, 78).

Ellenboroughovým nástupcem se stal vikomt Henry Hardinge, konzervativní politik, zkušený voják a účastník Wellingtonova tažení na Pyrenejském poloostrově. V bitvě u Ligny 16. června 1815 přišel o ruku, a zmeškal proto bitvu u Waterloo, která proběhla o dva dny později. Poté působil jako poslanec za Durham a ministr války (David 2007, 78; Hernon 2003, 550). Hardinge se usadil v Kalkatě v září 1844. Robert Peel na něho naléhal, aby se vyhýbal válečným konfliktům, a sám reformně naladěný Hardinge snil o výstavbě škol, nemocnic, univerzity a železnice (David 2007, 79).

Po smrti velkého sikhského vládce Randžíta Singha propukl v Paňdžábu chaos (David 2007, 81). Místní sikhové byli stoupenci náboženského učení, které na přelomu patnáctého a šestnáctého století hlásal mezi paňdžábskými Džaty (které někteří autoři dávají do spojitosti s evropskými Romy) Guru Nának. Sikhismus odmítl hinduistický kastovní systém a polyteismus a inspiroval se monoteismem a sociálním učením islámu. Na sklonku sedmnáctého století se sikhové pod vlivem perzekuce ze strany muslimů přeměnili v rovnostářský vojenský řád, jehož příslušníci měli zapovězeno se holit a stříhat vlasy, nosili dýku a železný náramek a ke jménu si přidali přízvisko „Singh“ (Lev).

Henry Hardinge byl zprvu přesvědčen, že v britském zájmu je obnovení silného a stabilního sikhského státu sloužícího jako nárazníková zóna chránící Britskou Indii. Poté si uvědomil, že návrat do minulosti není možný. Na hranicích se začaly shromažďovat početné jednotky Východoindické společnosti. Disciplinovaní a dobře vyzbrojení sikhové po katastrofě v Afghánistánu ztratili z červenokabátníků respekt. Šířily se zvěsti, že až šedesát tisíc sikhských bojovníků se chystá překročit hranice. Skutečně 10. prosince 1845 sikhská jízda překonala řeku Satludž a došlo k ozbrojeným srážkám. O tři dny později Hardinge vypověděl paňdžábským sikhům válku.

Velitelem britských jednotek byl šestašedesátiletý generál Hugh Gough, který se osvědčil v napoleonských válkách a v Číně. Věřil, že přednost červenokabátníků spočívá především v rychlém a brutálním útoku na bodáky. Byla to do jisté míry pravda, pokud ovšem protivník nedisponoval palebnou silou, která by se vyrovnala britské, což byl bohužel právě případ sikhské armády. Mnozí nahlíželi na Goughovo pověření s rozpaky. Ve čtvrtek 18. prosince 1845 se jedenáct tisíc červenokabátníků a sipáhíů s čtyřiceti dvěma děly utkalo u Mudki nedaleko Firózpúru s osmi tisíci sikhskými jezdci a dvěma tisíci pěšáky disponující-

mi dvaadvaceti děly. Bitva začala ostrou dělostřeleckou přestřelkou, po které se sikhská jízda pokusila obklíčit obě křídla tradičně seskupených britských linií. Hugh Gough dal pokyn dragounům a lehké jízdě, aby zasáhla. Sikhové, kteří využívali dovedněji než Britové přírodní krytí, způsobovali přesnou střelbou protivníkovi těžké ztráty. Nyní přešlo do útoku dvanáct britských pěších pluků, v nichž většinu tvořili sipáhíové, kteří se v jednu kritickou chvíli málem dali na útěk. Muži ztráceli na bojišti zahaleném v dýmu dělostřelecké palby orientaci a bitva se za soumraku měnila v nepřehledný krvavý chaos. Nakonec se prosadila početní převaha britské pěchoty. Sikhové ustoupili k Firozpúru. Britové zaznamenali dvě stě patnáct mrtvých a šest set padesát sedm zraněných (David 2007, 89–94; Hernon 2003, 551–553). Sikhové dostáli pověsti nejvýkonnějších vojáků v Indii (s výjimkou jednotek Východoindické společnosti) a Hugh Gough nerozptýlil hlasy, které zpochybňovaly jeho kompetentnost.

Henry Hardinge, který nechoval v Henryho Gougha velkou důvěru, se osobně připojil k armádě v poli. Mezi oběma muži vzápětí vypukly spory. V neděli 21. prosince 1845 zaútočilo osmnáct tisíc britských vojáků na sikhské opevnění ve vesnici Firózšáhu. Následující bitva náležela k nejkrvavějším v dějinách britské armády. Sikhové měli dělostřeleckou převahu a britské řady otřesené intenzivní palbou zakolísaly. Z dvaceti tří důstojníků šedesátého druhého pěšího pluku padlo sedmnáct. Navzdory značným ztrátám červenokabátníci a sipáhíové pokračovali v postupu a zneškodnili sikhské dělostřelce. Následoval střet muže proti muži. Sikhové, jejichž mrtví a zranění pokrývali celé bojiště, nehodlali ustoupit. Když padla noc, Britové ovládali pouze část Firózšáhu. Nikdo si nebyl jist, kdo vlastně zvítězil. Za úsvitu oddíly Východoindické společnosti obnovily útok a během tří hodin obsadily zbývající sikhské pozice. Vzápětí se rozšířily zprávy o blížící se početné armádě Sikhů, která se skutečně po poledni objevila. Britové vytvořili obranné čtverce a rozeřádali děla. Britští dragouni uskutečnili překvapivý výpad, poté se ale dali na útěk k Firózpuru a zanechali pěchotu osudu. Vojáci byli vyčerpáni a docházela jim munice. Sikhský vojevůdce Tedž Singh usoudil, že dezerce britské jízdy je lstí, která má umožnit napadnout Sikhy z týlu. V okamžiku téměř jistého vítězství dal rozkaz k ústupu. Byl proto později podezírán ze zrady. Jak prohlásil Henry Havelock, který později proslul za povstání sipáhíů: Britskou „*Indii zachránil zážrak*“ (David 2007, 95–105; Hernon 2003, 560). Henry Hardinge si dobře uvědomoval, že armáda Východoindické společnosti unikla u Firózšáhu jen náhodou zničení. Napsal osobní dopis ministerskému předsedovi Robertu Peelovi, aby odvolal Henryho Gougha z velení. Peel žádosti vyhověl, ale než dorazilo rozhodnutí do Indie, bylo po válce.

Generál Harry Smith, který byl v osmapadesáti letech jedním z nejzkušenějších britských důstojníků v Indii,¹⁹¹ měl za úkol s dvanácti tisíci muži a osmadvaceti

191) Sir Henry George Wakelyn Smith, první baronet z Aliwalu (1787–1860), syn chirurga. Od roku 1805 působil v armádě. Bojoval v Jižní Americe (bitva u Montevidea, 1807), na Pyrenejském poloostrově a jižní Francii (bitva u Toulouse, 1814), v roce 1814 přihlížel vypálení Kapitolu ve

děly zabránit asi dvacetitisícové sikhské armádě vedené Rundžúrem Singhem, aby přerušila u Lundhiany britské zásobovací trasy. Oba sbory se čelně střetly 28. ledna 1846 u vesnice Aliwal na řece Satludži. Byl to rozhodující zkouška britské a sikhské válečné vůle. Jeden z britských důstojníků později napsal, že kopiníci šestnáctého pluku ztratili více mužů než u Waterloo. Pozvolna byli udatně bojující sikhové zatlačováni k vodnímu toku a jejich ústup se v závěru změnil v útěk. Na bojišti zůstaly ležet dva tisíce sikhů a asi osm set Britů. Britové triumfovali v bitvě, která byla označena za rozhodující obrat ve válce. Vévoda z Wellingtonu ve Sněmovně lordů prohlásil, že nikdy nečetl vyličení žádné bitvy, v níž by se velící důstojník ukázal být kompetentnějším (David 2007, 105; Hernon 2003, 562–567).

Sikhové, kteří v počtu třiceti tisíc mužů tábořili u Sabhraonu, pozorovali těla svých padlých druhů, která připlouvala po Satludži. Záhy se k jejich ležení přiblížila dvacetitisícová britská armáda. Ráno 10. února 1846 začala těžká britská děla ostřelovat sikhské pozice. Sikhská artilerie odpověděla. V Indii nebyla údajně nikdy slyšet silnější kanonáda, k níž se přidala palba z mušket. Když se po dvou hodinách generál Henry Gough dozvěděl, že mužům docházejí náboje, prohlásil: „*Díky Bohu, budeme moci útočit na bodáky!*“ Britské řady se spořádaně pohnuly dopředu. Jeden sikhský dělostřelec později vzpomínal, že britští vojáci se objevovali před sikhskými pozicemi bez křiku a výstřelů jako děsiví démoni zkázy. Bengálská lehká jízda zničila poslední vzdorující sikhskou artilérii. Sikhové dlouho odmítali připustit porážku. Nakonec se snažili uprchnout po pontonovém mostě, který neunesl jejich váhu. Tisíce mužů našly smrt v rozvodněné řece. Britská děla rychle přemístěná na břeh střílela do toku, dokud se veškerá voda nezbarvila do ruda. Zranění sikhové byli na místě dobíjeni. Milost se neudělovala. Britští velitelé si přáli totální zničení sikhských ozbrojených sil. Jejich tužba byla vyslyšena. V bitvě, která byla později nazvána „indickým Waterloo“, zahynulo tři sta dvacet červenokabátníků a sipáhiů a dva tisíce šedesát tři utrpělo zranění. Padlo deset tisíc sikhů. Nyní nebylo, o čem dlouho smlouvat: 9. března 1846 byla v Láhauru podepsána mírová dohoda. Ve městě se usídlil Henry Lawrence jako britský rezident. Britové anektovali úrodnou nížinu Paňdžábu. Sikhové zaplatili Východoindické společnosti válečné reparace ve výši milionu a půl liber a zavázali se, že nebudou udržovat ve zbrani více než dvacet tisíc pěšáků a dvanáct tisíc jezdců. Královna Viktorie získala diamant Koh-i-noor (David 2007, 106–111; Hernon 2003, 567–574).

Napětí v britsko-sikhských přetrvávalo. Mnozí sikhové se domnívali, že byli poraženi pouze v důsledku zrady svých vůdců. Guvernér Henry Hardinge, kterého tížily značné dluhy Východoindické společnosti, se rozhodl omezit počet vojáků v Indii na padesát tisíc mužů. Toto gesto, které by bezpochyby ocenili

Washingtonu britským expedičním sborem, v letech 1834 až 1836 se v Jižní Africe účastnil bojů s bantuskými kmeny. Po pobytu v Indii vykonával od roku 1847 do roku 1853 v Kapsku funkci guvernéra. Byl autorem známé autobiografie.

pacifisté, nebylo vzhledem k okolnostem příliš prozíravé. Vikomt Henry Hardinge nicméně odplul do vlasti přesvědčen, že „mír pro naše časy byl zajištěn“. Kdykoliv v dějinách někdo uvěřil něčemu podobnému, mýlil se. Hardinge nahradil po návratu do Anglie 28. září 1852 vévodu Wellingtona v pozici vrchního velitele britských ozbrojených sil. V této funkci řídil britskou armádu v nelehkém období krymské války.

Úřad generálního guvernéra Britské Indie zastával v letech 1848 až 1856 pětatřicetiletý James Andrew Broun Ramsay, markýz z Dalhousie a lord Ramsay. Tento stoupenec Benthamova utilitarismu absolvoval Harrow a Oxford. Získal podporu a přízeň Wellingtona a Peela. I když se hlásil k toryům, působil ve whigovské vládě Johna Russella. Záhy po příjezdu do Kalkaty čelil závažné krizi. V dubnu 1848 byli v Multánu, bohatém obchodním městě s osmdesáti tisíci obyvateli, zavražděni dva britští reprezentanti Patrick Vans Agnew a William Anderson. Sir Frederick Currie, který zastupoval Dalhousieho před jeho příchodem, přikázal sikhskému válečníku Šeru Singhovi, aby vzpouru potlačil. Objevil se nečekaný protagonista. Devětadvacetiletý poručík a básník Herbert Benjamin Edwardes, znalec hindštiny, urdštiny a perštiny, který měl v oblasti na starosti výběr daní, shromáždil tři tisíce domorodých válečníků. I když neměl žádné bojové zkušenosti, porazil v několika srážkách rebely a dorazil k Multánu. Zde vyčkal na příchod pravidelných britských jednotek v čele s generálem Williamem Whishem. „*Od časů Clivových nikdo nevykonal více,*“ napsal poněkud nadneseně Henry Lawrence (cit. Hernon 2003, 580). Šere Sing se nicméně se svojí armádou přidal 14. září 1848 k povstalcům, kteří nyní disponovali dvaceti tisíci ozbrojenci. William Whish byl nucen upustit od obléhání Multánu. Šere Sing vyzval hinduisty, muslimy a sikhly ke svaté válce proti Evropanům. Obyvatelé Pěšavaru a Láhauru zaútočili na britské rezidentury. Generál Hugh Gough převzal (k nelibosti svých mnohých kritiků) 21. listopadu 1848 velení britských ozbrojených sil shromážděných na hranicích Paňdžábu. Následujícího dne nařídil jízdu a části pěchoty, aby napadly sikhské síly u Ramnagaru na řece Čanáb. Britové ztratili jednadvacet mužů a jejich útok byl odražen (Hernon 2003, 584–585). Počátkem prosince se sikhové od Čanábu stáhli do vnitrozemí. Mezitím generál William Whish obnovil obléhání Multánu, kterého se po ničivém bombardování a krvavých bojích 2. ledna 1849 zmocnil (Hernon 2003, 587–592).

Generál Hugh Gough se ve druhém týdnu ledna 1849 přiblížil v čele dvanácti tisíců červenokabátníků a sipáhiů k Rasulu na levém břehu řeky Džihlam (Make-donci a Řeky nazvané *Alexandra Bucephalous*). V sobotu 13. ledna 1849 narazil u vesnice Čeliánvála na sikhské ležení, ve kterém se nacházelo třicet až čtyřicet tisíc mužů s dvaadesáti děly. Byla to nepřehledná zvlněná krajina částečně porostlá džunglí, naprosto nevhodná pro frontální útok. Hugh Gough si to uvědomoval a rozhodl se protivníka obejít zprava. K jeho překvapení se před ním objevila celá sikhská armáda připravená k boji. Nastalo právě poledne. Generál

rozkázal zřídit tábor. Očekával, že ke střetu dojde druhého dne. Britové však byli náhle napadeni sikhskou jízdou a dělostřelbou. Hugh Gough se proto navzdory zdráhavosti důstojníků a vyčerpání vojáků rozhodl svést bitvu ihned.

Střed britské formace tvořili kromě dvacátého pátého a čtyřicátého pátého pluku sipáhiů červenokabátníci dvacátého čtvrtého pluku, proslulého slavnými porážkami. Pluk vznikl v roce 1689. V roce 1741 během války o Jenkinsovo ucho se účastnil britského fiaska u Cartageny de Indias. V průběhu sedmileté války se pluk vzdal 28. června 1756 na Minorce Francouzům. O dva roky později se podílel na britském neúspěchu u Saint Cast. Později vojáci dvacátého čtvrtého pluku kapitulovali v roce 1777 u Saratogy a zůstali v americkém zajetí až do roku 1783. V roce 1810 byla větší část pluku zadržena francouzskými válečnými loděmi na moři. Pravděpodobně nejslavnějším střetem, kterého se příslušníci dvacátého čtvrtého pluku účastnili, byla bitva u jihoafrické Isandlwany, v níž více než dvacet tisíc zulských válečníků zničilo 22. ledna 1879 britský tábor a pobilo tisíc tři sta dvacet devět vojáků, mezi nimi dvaapadesát důstojníků (více, než kolik jich padlo u Waterloo), osm set šest červenokabátníků a bílých natalských dobrovolníků a téměř pět set natalských domorodých bojovníků. Byla to největší porážka v britských koloniálních dějinách (Budil 2006, 111–141).

Tisíc šedesát pět vojáků a jednatřicet důstojníků dvacátého čtvrtého pluku přijelo do Indie teprve před šesti měsíci. Bylo to jejich první bojové nasazení. Na pravém křídle se nacházela divize vedená sirem Walterem Gilbertem, vlevo byl umístěn sbor v čele s generálem Colinem Campbellem. Ve tři hodiny odpoledne začala bitva. Dvacátý čtvrtý pluk postupoval přímo proti baterii dvaceti sikhských děl, jejichž obsluha ve žlutých turbanech ani nemusela pořádně mířit. Vojáci dostali rozkaz nestřílet, ale nasadit bajonety. Byl to v zásadě sebevražedný útok. Přesto muži zdecimovaní dělostřeleckými granáty pronikli až k sikhským řadám a zmocnili se děl. Červenokabátníci byli poté napadeni z obou stran a spořádaně se stáhli přes stovky ležících těl svých druhů. Dvacátý čtvrtý pluk ztratil během akce pět set patnáct mužů, z toho dvě stě třicet osm padlo. Mezitím Gilbertovy oddíly utrpěly v husté džungli těžké ztráty, na levém křídle se naopak Britům dařilo. Za soumraku sikhové opustili bojiště. Pravděpodobně nejkrvavější bitva, jakou kdy Východoindická společnost svedla na indické půdě, skončila. Zahynulo přes osm set červenokabátníků a sipáhiů a osm tisíc sikhů (Hernon 2003, 593–599).

Britská veřejnost včetně královny Viktorie byla zděšena utrpenými ztrátami. Dalhousie pokládal generála Hugh Gougha za ztělesnění vojenského anachronismu, muže, který stále žije ve světě bodákových útoků. V Londýně bylo okamžitě rozhodnuto, že Hugh Gougha nahradí v čele armády Charles James Napier, který koncem března 1849 opustil Anglii. Sikhové se v počtu asi šedesáti tisíc mužů s devětapadesáti děly opevnili u Gudžarátu. Hugh Gough, který věděl, že jako vrchní velitel nemá již co ztratit, 21. února 1849 zaútočil. Šťěstí mu tentokrát přálo. Prokázala se převaha britského polního dělostřelectva a rozhodný

nástup britské pěchoty dokonal sikhskou porážku. Afghánský oddíl tisíce pěti set jezdců, který vyslal Dóst Muhammad na pomoc sikhům (výměnou za navrácení území, jichž se kdysi zmocnil Randžít Singh), uprchl zpět za hranice. Afghánský emír vzápětí zahájil jednání s Východoindickou společností. Šere Singh požádal 6. března 1849 o příměří. Paňdžáb se 2. dubna 1849 stal britskou provincií. Tímto aktem Angličané definitivně ovládli celé území Indie. Poslední slovo patřilo Hughu Goughovi: „*O co se Alexandr pokusil, britská armáda uskutečnila*“ (Hernon 2003, 600–605).

Čtyřicátá a padesátá léta devatenáctého století byla v Indii ve znamení reform, které vycházely z vládnoucího ducha utilitarismu a odrážely nástup průmyslové revoluce na britských ostrovech, z níž těžila i zámořská území. Generální guvernér zřídil v Indii jednotný systém efektivních poštovních služeb. Lord Ramsay prosazoval tzv. doktrínu odúmrti (*Doctrine of Lapse*), podle níž území státu závislého na Východoindické společnosti, jehož vládce zemřel bez legitimních dědiců, propadl ve prospěch Britů. Tímto způsobem se součástí britského panství v Indii staly postupně knížecí státy Satára, Džhánsí a Nágpur. Na obzoru se rýsovala hrozivá mračna. Schylovalo se k nejtěžší zkoušce britské koloniální vůle od americké války za nezávislost: Povstání sipáhů.

Joseph de Maistre napsal, že bylo velkým štěstím, že se Indie zmocnili Britové, a nikoliv Francouzi, protože revoluční ateismus a antiklerikalismus by nikdy nedokázal ocenit indického náboženského génia (Schlegel 1846, 7–8). William Jones ale podle jeho mínění neměl mezi Brity důstojného nástupce. Savojský exulant nebyl úplně spravedlivý. Duch filologického, religionistického a historického bádání ovlivňoval intelektuální a duchovní klima v Britské Indii ještě řadu let. Pokud William Jones, Charles Wilkins, Henry Thomas Colebrooke a Horace Hayman Wilson ztělesnili hvězdnou hodinu britské orientalistiky, pak se tato slavná éra nacházela po předčasném Jonesově úmrtí teprve ve své půli. V roce 1792 založil Jonathan Duncan v Banárasu (Váránasí) učiliště Východoindické společnosti zaměřené na výuku sanskrtu. Vzdělávací ústav *College of Fort William* v Kalkatě zahájil činnost 10. července 1800.¹⁹² Prvním profesorem sanskrtu a hindského práva byl ve zmíněné instituci jmenován Henry Thomas Colebrooke.

Zmíněný orientalista dorazil do Kalkaty v dubnu 1783, šest měsíců před Williamem Jonesem. Přijetí teprve sedmnáctiletého písaře bylo pochopitelně mnohem méně okázalé. Přesto byl Colebrooke naplněn vysokým očekáváním, protože jeho otec sir George Colebrooke byl bývalým ředitelem Východoindické společnosti. Mladík vyčítal Warrenu Hastingsovi, že mu nezajistil odpovídající

192) Tříletá výuka pro zaměstnance Východoindické společnosti zahrnovala kurzy tří klasických jazyků (arabštiny, perštiny a sanskrtu), šesti moderních jazyků (hindštiny, bengálštiny, telugštiny, maráthštiny, tamilštiny a kannadštiny) a tradičního indického práva. Jako základní učební text sloužila *Gramatika sanskrtu* (*Grammar of the Sungscrit language*) z roku 1804, jejímž autorem byl baptistický misionář William Carey (Budil 2002, 102; Kopf 1969).

uplatnění. Kritizoval rovněž údajnou uvolněnost guvernérových mravů (Franklin 2011, 208). Nebyl to nejlepší začátek muže, který se později stal v pravém slova smyslu dovrшителем díla a poslání Williama Jonese.¹⁹³

Henry Thomas Colebrooke, který se narodil 15. června 1765, byl nejmladším ze sedmi dětí. Nikdy nechodil do školy, vzdělával se doma. Možná právě proto ovládal v patnácti letech řečtinu, latinu, francouzštinu a němčinu a vyznal se ve vyšší matematice. Mezi dvanáctým až šestnáctým rokem žil s rodinou ve Francii (Colebrooke 1839, 1). V Kalkatě bydlel zpočátku v domě svého bratra Edwarda Colebrooka. Nejistota, která vládla ve Východoindické společnosti po odchodu Warrena Hastingse do Anglie, na něho rovněž těžce dolehla. Uvažoval o změně povolání či návratu do vlasti.¹⁹⁴ Po třech letech nezázivného pobytu v Kalkatě byl jmenován asistentem výběrčího daní. Jeho svědectví z indického venkova zpochybňuje pozdější obraz dané epochy jako zlatého věku britského multikulturního orientalismu, který byl ukončen nástupem kulturně arogantních utilitaristů a nábožensky zaslepených evangelikálů do vedení Východoindické společnosti. Podle Colebrooka se Evropané, kteří nesměli vlastnit půdu, domorodců stranili a pohrdali jimi jako nižší barevnou rasou.¹⁹⁵ Kritizoval Warrena Hastingse a hospodářskou politiku Východoindické společnosti a schvaloval žalobu Edmunda Burka. Učil se arabsky a persky. Více než sanskrt, staré písemnictví, náboženství, metafyzika, dějiny či tradice jej zajímaly praktické aspekty místní správy, obchodu a zemědělství. Byl přesvědčen, že cukr pěstovaný v Bengálsku by byl levnější než dovážený do Evropy ze Západní Indie. Protestoval proti Dundasovým návrhům na úpravu Charty Východoindické společnosti v roce 1793, jejichž cílem bylo údajně zruinovat domácí indickou výrobu. Domníval se, že Východoindická společnost by se měla vzdát monopolu a umožnit i jiným obchodním subjektům vstoupit na indický trh.

Teprve touha přečíst si indické texty věnované algebře a astronomii přiměla Colebrooka ponořit se do studia sanskrtu (Colebrooke 1839, 13–21). Zaslal Královské asijské společnosti do *Asiatic Researches* své pojednání o *satī*,¹⁹⁶ přičemž v duchu tehdejších zásad tvrdil, že by se Východoindická společnost neměla vmě-

193) Henryho bratranec Robert Hyde Colebrooke přijel do Kalkaty již v roce 1778 jako kadet bengálského dělostřelectva. Pod vedením botanika kapitána Roberta Kyda se účastnil průzkumu Andamanských a Orknejských ostrovů. Později uveřejnil slovník andamanských dialektů a publikoval geografické, antropologické a astronomické příspěvky v *Asiatick Researches*. Jeho kresby v knize *Dvanáct míst Maisúrského království* (*Twelve Views of Places in the Kingdom of Mysore*, 1793–1794) zachytily epizody Cornwallisova tažení začátkem devadesátých let osmnáctého století proti sultánu Tipú Alímu (Franklin 2011, 209).

194) V jednom dopise si posteskl, že „Indie již není ve skutečnosti zlatým dolem, každý je zde znechucen a kdo může, snaží se co nejdříve odejít“ („The truth is, India is no longer a mine of gold; every one is disgusted, and all whose affairs permit abandon it as fast as possible“, cit. Colebrooke 1839, 4).

195) „Nevermixing with natives, an European is ignorant of their real character, which he therefore despises“ (Colebrooke 1839, 8).

196) *O povinnostech věrně hinduistické vdovy* (*On the Duties of a Faithful Hindu Widow*).

šovat do vykonávání tohoto „prastarého“ hinduistického obyčeje. Byl to poslední příspěvek, který William Jones prezentoval na půdě společnosti před svým předčasným úmrtím (Franklin 2011, 326–327). Henry Thomas Colebrooke se na podzim 1794 nabídl, že se ujme nezavršeného Jonesova díla a dokončí soubor překladů hinduistického práva (Colebrooke 1839, 22). Původně odhadoval, že mu práce bude trvat šest měsíců, nakonec ale potřeboval dva roky. Během studia se Colebrooke zaměřil na srovnání sanskrtu a keltských a severských dialektů.¹⁹⁷ Konečně 3. ledna 1797 oznámil, že je souhrn indického práva (*A Digest of Hindu Law on Contracts and Successions, with a Commentary by Jagannát'ha Tercapanchánara, translated from the original Sanscrit*) hotov. Začátkem února 1797 jej generální guvernér John Shore, blízký přítel Williama Jonese a autor jeho obsáhlé biografie, představil své radě a následujícího roku byl text vytištěn v Londýně.¹⁹⁸ Colebrooke nahradil starší Halhedův překlad z roku 1775¹⁹⁹ a doplnil Jonesův přehled.²⁰⁰ Kromě toho se zabýval buddhismem a hinduistickou astronomií (Colebrooke 1839, 39–43).

V roce 1801 byl Henry Thomas Colebrooke jmenován profesorem sanskrtu a hindského práva na *College of Fort William* a postaven do čela Odvolacího soudu v Kalkatě (*High Court of Appeal*). V roce 1805 Colebrooke publikoval příručku gramatiky sanskrtu (*Grammar of the Sanscrit Language*). V témže roce se stal členem Indické rady (*Council of India*). Působil jako prezident Královské asijské společnosti, jejímž zasedáním předsedal. Snažil se zjistit výšku vrcholů Himalájí a své odhady publikoval ve dvanáctém svazku *Asiatic Researches* (Colebrooke 1839, 46–48).²⁰¹

Úmrtí manželky Elizabeth a ztráta jednoho z dětí přiměla Colebrooka, aby se počátkem roku 1815, po třiatřiceti letech pobytu v Indii, vrátil do Evropy. Většinu času trávil v Londýně, kde se stal vítaným členem řady místních vědeckých společností a pokračoval v rozsáhlé badatelské práci.²⁰² Přeložil pojednání

197) „I am inclined to believe that much similarity might be traced between the Sanscrit language and the Celtic tongue, and between the Hindú antiquities and the Runic and Celtic antiquities“ (Colebrooke 1839, 26). Při jiné příležitosti Colebrooke napsal: „The Sanscrit evidently draws its origin from a primæval tongue, which was gradually refined in various climates, and became Sanscrit in India, Pahlavi in Persia, and Greek on the shores of the Mediterranean ... It is now become almost a dead language; but there seems no good reason for doubting that it was once universally spoken in India“ (cit. Stewart 1854, 93).

198) V roce 1810 jej Henry Thomas Colebrooke doplnil překladem pojednání o hinduistických dědických zákonech (*Translations of two treatises of the Hindu Law of Inheritance, or of the Dayabhaga of Jimútavahana and Yajriyavalkyn*).

199) *Code of Gentoo laws, or, Ordinations of the Pundits, from a Persian Translation, made from the Original written in the Shanscrit Language*.

200) *Institutes of Hindu Law; or, The Ordinances of Menu*.

201) *On the Heights of the Himalaya Mountains* (1816).

202) Henry Thomas Colebrooke byl členem *Royal Society of London* a *Edinburgh, Royal Asiatic Society of London*, *Asiatic Society of Calcutta*, *Literary Society of Bombay*, *Astronomical, Geological, Linnaean Society*, Královské společnosti v Paříži a Mnichově a Carské akademie v Petrohradě (Colebrooke 1839, 58).

o indické algebře a vydal knihu o indické vědě, ve své době nejpodrobnější studii na dané téma (Colebrooke 1839, 50–51).²⁰³ Svoji velkou sbírku rukopisů v sanskrtu věnoval Henry Thomas Colebrooke knihovně Východoindické společnosti. Navzdory vážným zdravotním potížím neustal v intelektuální činnosti prakticky až do své smrti 10. března 1837.

Raymond Schwab nazval Horace Haymana Wilsona „čtvrtým z mušketýrů“ první generace indologů v britské Kalkatě. Narodil se 26. září 1786 v Londýně, kde v letech 1804 až 1807 vystudoval medicínu.²⁰⁴ Následujícího roku přijel ve službách Východoindické společnosti do Indie, kde zprvu působil v kalkatské mincovně. Byl to údajně životní příklad Williama Jonese, který Wilsona inspiroval ke studiu sanskrtu. V roce 1819 dokončil první sanskrtsko-anglický slovník (*Sanskrit-English Dictionary*). Již od dubna 1811 byl tajemníkem Královské asijské společnosti v Kalkatě. V roce 1832 se Horace Hayman Wilson stal profesorem sanskrtu na univerzitě v Oxfordu²⁰⁵ a o čtyři roky později vystřídal Charlese Wilkinse ve funkci knihovníka Východoindické společnosti. Wilsonova práce *Ariana Antiqua* (1841), kterou napsal společně s Jamesem Prinsepem, položila základy indické archeologie a numizmatiky (Budil 2002, 104). Sylvain Lévi označil Wilsonovu práci *Nástin náboženských sekt Hindů* (*Sketch of the Religious Sects of the Hindus*) z roku 1846 za nejvlivnější indologické dílo devatenáctého století (Budil 2002, 104). V roce 1846 vydal Wilson knihu *Dějiny Britské Indie, 1805 až 1835* (*History of British India, 1805 to 1835*), která měla představovat pokračování známého Millova díla. Horace Hayman Wilson byl nicméně mnohem více než James Mill vstřícnější vůči odkazu Jonesovy generace orientalistů. Od roku 1837 až do své smrti 8. května 1860 stál Wilson v čele Královské asijské společnosti v Londýně.

Mezi další výrazné reprezentanty britského orientalismu na přelomu osmnáctého a devatenáctého století náležel Henry Pitts Forster,²⁰⁶ Luke Scrafton,²⁰⁷ William

203) *Algebra, with Arithmetic and Mensuration, from the Sanscrit of Brahmagupta and Bhāscara, preceded by a Dissertation on the state of the Science as known to the Hindús* (1817).

204) Významná část zakladatelů moderních orientálních věd získala specializaci v jiných disciplínách (Chézy byl mineralog a botanik, Burnouf přírodovědec, sinolog Rémusat lékař, zatímco jiní badatelé vystudovali práva).

205) Stolece byla zřízena roku 1827 díky odkazu plukovníka Josepha Bodena, který chtěl tímto způsobem nepřímo podpořit evangelizaci Indie (Budil 2002, 104).

206) Henry Pitts Forster (1766–1815), výběřčí daní a zaměstnanec kalkatské mincovny ve službách Východoindické společnosti. Publikoval bengálský slovník a připravoval příručku gramatiky sanskrtu, která však byla zastíněna Colebrookovým, Careyovým a Wilkinsovým dílem.

207) Luke Scrafton (1732–70), zaměstnanec Východoindické společnosti, autor díla *Reflections on the Government, &c. of Indostan; with a Short Sketch of The History of Bengal, From the Year 1739 to 1756; and an Account of the English Affairs to 1758* (1763). Jeho pohled na Bráhmů byl pozoruhodně euhemeristický: „*I incline to think, this Brumma was one of those great geniuses, which Providence, from time to time, bestows on mankind for the improvement of their happiness: such were Confucius, Zoroaster, and I might add Peter the Great, who (had he appeared in a less enlightened age) would, I doubt not, when time had cast a veil over his failings, have been as much revered among the Russians, as these men were in their respective*“ (Scrafton 1763, 4).

Davy,²⁰⁸ Joseph White,²⁰⁹ Francis Gladwin,²¹⁰ James Rennell,²¹¹ James Prinsep,²¹² Henry Thoby Prinsep,²¹³ David a James Andersonovi²¹⁴ a Brian Houghton Hodgson.²¹⁵ Astronomické znalosti bráhmanů porovnal se západním věděním v přednáš-

- 208) Major William Davy (zemřel v roce 1784 během zpáteční plavby z Indie do Anglie), zaměstnanec Východoindické společnosti a tajemník Warrena Hastingsse. Znalec dějin a kultury Mughalské říše a perštiny, z níž přeložil do angličtiny mimo jiné *A Specimen of the Civil and Military Institutes of Timour, or Tamerlane: A Work written originally by that celebrated Conqueror in the Mogul Language, and since translated into Persian. Now first rendered from the Persian into English, from a MS. In the Possession of William Hunter, M. D. F. R. S. Physician Extraordinary to the Queen, With Other Pieces* (1780). Úvod a poznámky napsal Joseph White.
- 209) Joseph White (1745–1814), profesor arabštiny a hebrejštiny na univerzitě v Oxfordu, člen Wadham College, duchovní a královský kazatel ve Whitehall, teolog, překladatel ze syrštiny a editor biblických textů (*Criseos Griesbachianae in Novum Testamentum Synopsis*, 1811).
- 210) Francis Gladwin (1744–1812), člen Královské asijské společnosti v Kalkatě, důstojník bengálských jednotek Východoindické společnosti, pod vlivem Warrena Hastingsse přeložil z perštiny kroniku vlády Akbara Velikého *Ayeen Akbery; or the Institutes of the Emperor Akber* (1783–1786) a řadu dalších spisů (*A Narrative of Transactions in Bengali*, 1788; *Memoirs of the Khojeh Abdulkurreem*, 1788; *The Pundnameh*, 1788; *The Tooti Nameh, Or Tales of Parrot*, 1801; *The Gūlistān of Sādy*, 1806), vydal persko-hindsko-anglický slovník (1808), publikoval *Dějiny Hindustánu (History of Hindostan, during the reigns of Jehángír, Sháhjehán, and Aurungzebe*, 1788), *Asiatick Miscellany* (1785), *Dissertations on the rhetoric, prosody, and rhyme of the Persians* (1801) a *Persian Moonshee* (1801). V roce 1801 byl Francis Gladwin jmenován profesorem na *College of Fort William*, kde shromáždil rozsáhlou sbírku perských rukopisů.
- 211) Major James Rennell (1742–1830) sloužil v britském námořnictvu, účastnil se bojů sedmileté války a vstoupil do služeb Východoindické společnosti. V letech 1764 až 1777 se věnoval systematickému geografickému výzkumu Bengálska, kvůli kterému si vysloužil přívěsko „otec indické geografie“. Těšil se podpoře Roberta Cliva a Warrena Hastingsse. Po návratu do Londýna James Rennell uveřejnil *Bengal Atlas* (1779), *Memoir of a Map of Hindoostan* (1783–1793), *Geographical System of Herodotus Examined and Explained by a Comparison with those of the Ancient Authors, and with Modern Geography* (1800) a *Comparative Geography of Western Asia* (1831). Spolupracoval s cestovatelem Mungo Parkem při přípravě mapy afrického vnitrozemí (*Travels in the Interior Districts of Africa*, 1797). Byl průkopníkem oceánografie.
- 212) James Prinsep (1799–1840) odjel do Indie ve věku dvaceti let. Pracoval jako prubíř v mincovně v Banárasu (Váránasí), později nastoupil v mincovně v Kalkatě a působil jako tajemník Královské asijské společnosti. Prinsepovy široké zájmy zahrnovaly přírodní vědy, chemii a architekturu, zajímal se o mince a archeologické nálezy, navštěvoval architektonické památky a v Baktrii studoval guptské nápisy a dvojjazyčné mince. V roce 1837 James Prinsep datoval Ašokovy edikty a umožnil tak stanovit chronologický vztah mezi Indií a Alexandrovými nástupci. Tím dal za pravdu Josephu de Guignesovi, který v roce 1772 identifikoval hindského Čandraguptu jako řeckého Sandracotta (*Sandracottus*).
- 213) Henry Thoby Prinsep (1793–1878), bratr Jamese Prinsepa, do Kalkaty přijel jako šestnáctiletý roku 1809. Působil v různých administrativních pozicích. V roce 1843 se vrátil do Anglie, kde pokoušel o politickou dráhu. Roku 1858 byl jmenován jedním ze sedmi ředitelů nové Indické rady. Publikoval například *Dějiny politických a vojenských událostí v Indii během správy markýze Hastingsse (A History of the Political and Military Transactions in India during the Administration of the Marquis of Hastings*, 1813–1823).
- 214) David Anderson (1750–1828) a James Anderson (1758–1833) pocházeli z Edinburghu, kde studovali na místní univerzitě. Vstoupili do služeb Východoindické společnosti, David jako písař, zatímco James jako důstojník (později působil jako tlumočník z perštiny). Sblížili se s Warrenem Hastingsem, na jehož obranu po roce 1785 vystoupili. David a James věnovali svých 167 orientálních rukopisů univerzitní knihovně v Edinburghu.
- 215) Brian Houghton Hodgson (1800/1801–1894), etnolog a zoolog, který výrazně přispěl k popisu lidské a přírodní diverzity na indickém subkontinentu a Nepálu. Původními obyvateli himalájského regionu nebyli podle jeho názoru Árijci či představitelé kavkazské rasy, ale příslušníci

ce proslovené 2. března 1789 před Královskou akademií v Edinburghu²¹⁶ matematik a profesor přírodní filosofie John Playfair.²¹⁷

Na sklonku devadesátých let osmnáctého století začalo být zřejmé, že se britští vzdělanci začínají z důvodů evangelikalismu či vzestupu filantropického progresivismu od indické „moudrosti“ odvracet. Proslulý skotský historik a rektor Edinburské univerzity William Robertson²¹⁸ se na problematiku Indie zaměřil v osmašedesáti letech na sklonku své vědecké dráhy (Robertson 1824, xxxvii). Hlavním podnětem mu byla především práce majora Jamese Rennella *Pojednání o mapě Hindustánu* (*Memoir of a Map of Indostan*), i když nepřehlédnutelný vliv měl i sborník *Code of Gentoo laws* (Robertson 1802, v; Brown 2009). William Robertson jako typický představitel podnikatelského ducha skotského osvícenství vyzvedával „obchodního génia“ Evropy, který spojil ostatní světadíly do jednoho celku.²¹⁹ Robertson zároveň upozornil na ekonomickou sílu Indie v raném novověku; zatímco objevení a dobytí Ameriky umožnilo značný hospodářský rozvoj Západu, podle mnohých autorů obchod s Indií naopak způsobil převod značného bohatství v podobě drahých kovů na východní trhy.²²⁰ Pro Williama Robertsona symbolizovala sbírka *Code of Gentoo laws* právní kontinuitu mezi Akbarovou vládou a Hastingsovou administrativou.²²¹ Robertson neváhal srovnávat *Code of*

plemene, jež označil jako „tamulianské“. Hodgson získal v Nepálu od velkého lámy autentické buddhistické texty vycházející ze starého sanskrtu. Byl oponentem Macaulayho reforem prosazujících v indické správě užívání angličtiny. Vydal například *Představení buddhistického písemnictví a náboženství* (*Illustrations of the literature and religion of the Buddhists*, 1841) a *Pojednání o jazycích, literatuře a náboženství Nepálu a Tibetu* (*Essays on the Languages, Literature and Religion of Nepal and Tibet*, 1874).

216) *Remarks on the astronomy of the brahmins*.

217) John Playfair (1748–1819) proslul především svojí prací *Představení Huttonovy teorie země* (*Illustrations of the Huttonian Theory of the Earth*, 1802), která razila cestu modernímu geologickému zkoumání, populární učebnici geometrie (*Elements of Geometry*, 1795) a *Nástinu přírodní filosofie* (*Outlines of Natural Philosophy*, 1812–1816).

218) William Robertson (1721–93), whig a výrazná postava skotského osvícenství, vystudoval univerzitu v Edinburghu (1733–1741) a zahájil dráhu presbyteriánského duchovního. V roce 1745 hájil Edinburgh před jakobity vedenými princem Karlem Edwardem Stuartem. Působil jako královský kaplan Jiřího III. (1761), rektor Edinburské univerzity (1762) a královský historikograf (1764). Mezi jeho nejvýznamnější díla náleží *Dějiny vlády Karla V.* (*The history of the reign of Charles V.*, 1769), *Dějiny Ameriky* (*The history of America*, 1777–1796) a *Dějiny Skotska* (*The history of Scotland*, 1759).

219) „Thus the commercial genius of Europe, which has given it a visible ascendant over the three other divisions of the earth, by discerning their respective wants and resources, and by rendering them reciprocally subservient to one another, has established an union among them, from which it has derived an immense increase of opulence, of power, and of enjoyments“ (Robertson 1802, 165).

220) „But while the discovery and conquest of America is allowed to be one principal cause of that rapid increase of industry and wealth, which is conspicuous in Europe during the two last centuries, some timid theorists have maintained, that throughout the same period Europe has been gradually impoverished, by being drained of its treasure, in order to carry on its trade with India“ (Robertson 1802, 170).

221) „About two centuries afterwards (A. D. 1773) the illustrious example of Akber was imitated and surpassed by Mr. Hastings, the Governor General of the British Settlements in India. By

Gentoo laws s Justiniánským kodexem.²²² Nepochyboval o tom, že Indie představuje neobyčejně rozvinutou civilizaci, i když dnešní bráhmani již ztratili mnohé z moudrosti a vědění svých předchůdců.²²³ Pravděpodobně jako první upozornil, že číslovky, které Evropané označují jako „arabské“, ve skutečnosti pocházejí z Indie. S odvoláním na Abú Al-Fazala ibn Mubaraka, vezíra a kronikáře Akbarovy vlády, Berniera, Wilkinse, Sonnerata a *Code of Gentoo laws* William Robertson soudil, že za hinduistickým polyteismem se skrývala monoteistická doktrína (1802, 247).

Ve svém rozsáhlém spise *Dějiny Hindustánu (History of Hindostan)* z roku 1798 Thomas Maurice, velký obdivovatel Williama Jonese, výmluvně kritizoval francouzského orientalistu Volneye za jeho snahu odvodit fenomén Ježíše Krista z indických legend o Kršnovi. Podle zmíněného anglikánského duchovního šlo o projev nebezpečného blasfemického útoku ateistických francouzských revolucionářů na samotnou podstatu křesťanství (1798, vi–ix). Maurice byl přesvědčen, že William Jones „odhalil“ příbuzenství primitivních jazyků Indie a Mezopotámie, Adamovo jméno může být odvozeno od sanskrtského kořene *adim*, „první“ a že Menu představuje indické označení Noema. Thomas Maurice se odvolával na autoritu Isaaca Newtona²²⁴ a Jacoba Bryanta²²⁵ (1820, 9–13). Orientální renesance měla být asimilována biblickou tradicí.

his authority, and under his inspection, the most eminent Pundits, or Brahmins learned in the laws, of the provinces over which he presided, were assembled at Calcutta; and in the course of two years, compiled, from their most ancient and approved authors, sentence by sentence, without addition or diminution, a full code of Hindoo laws; which is, undoubtedly, the most valuable and authentic elucidation of Indian policy and manners that has been hitherto communicated to Europe“ (Robertson 1802, 193).

222) „*The articles of which the Hindoo Code is composed, are arranged in natural and luminous order ... The decisions concerning every point ... are founded upon the great and immutable principles of justice which the human mind acknowledges and respects, in every age, and in all parts of the earth*“ (Robertson 1802, 194–195).

223) „*Its inhabitants to have been highly civilized*“ (Robertson 1802, 207, 227); „*Hopes, that if the account which I have given of the early and high civilization of India, and of the wonderful progress of its inhabitants in elegant arts and useful science, shall be received as just and well established, it may have some influence upon the behaviour of Europeans towards that people*“ (Robertson 1802, 257).

224) Viz Newtonova biblická genealogie v *Opravené chronologii starých říší (Chronology of Ancient Kingdoms amended)* z roku 1728.

225) Jacob Bryant (1715–1804), absolvent *King's College* na univerzitě v Cambridge. Působil jako vychovatel a osobní tajemník George Spencera, čtvrtého vévody z Marlborough (1739–1817). Autor spisu *Nový systém zkoumání staré mytologie (A New System, or, an Analysis of Ancient Mythology, Wherein an Attempt is made to divest Tradition of Fable; and to reduce the Truth to its Original Purity, 1774)*, *Úvahy o trojské pláni (Observations on the Plain of Troy, 1795)* a *Pojednání o trojské válce (Dissertation concerning the Wars of Troy, 1796)*. Jacob Bryant se pokusil odvodit mytologické systémy Starého světa od dezinterpretovaného vyprávění o migracích následujících po potopě světa. Výjimečnou historickou roli přisoudil Jacob Bryant potomkům Chámovým (jenž byl deifikován v Egyptě jako Amon), kteří stáli u zrodu velkých civilizací a sehráli úlohu, již pozdější rasoví myslitelé, například Arthur Gobineau, přisoudili Árijcům. Jacob Bryant rovněž tvrdil, že trojská válka je pouhou legendou bez reálného vztahu k dějinám.

Křesťanství, ironizované a marginalizované osvícenskými vzdělanci v předvečer Francouzské revoluce, nehodlalo přenechat britské ostrovy a Evropu hinduismu obdobně, jako jej kdysi nechťelo vydat islámu. Anglická společnost prokázala rezistenci vůči spirituální orientalizaci. Raymond Schwab v této souvislosti napsal: „*Orientální renesance – ačkoliv nikoliv samotná indická studia – zaznamenala v té samé Anglii, které vděčila za svůj vznik, pouze pomíjivou kariéru. Dluh některých spisovatelů, zejména jezerních básníků, vůči hinduistickému zjevení se stal patrným teprve později a stín dopadu orientální renesance byl zřejmý v Londýně v době, kdy se Chateaubriand vracel z exilu. Ale požár byl v Anglii brzy udušen. Velká Británie nemohla nebo nechťela být ohniskem takovéto renesance*“ (Schwab 1984, 43).

Nový britský přístup k Indii po roce 1800 výstižně vyjádřil James Forbes. Tento skotský malíř a literát, který strávil v Indii sedmnáct let (1767 až 1775 a 1777 až 1784) v době konsolidace britské moci a vytvořil padesát dva tisíc listů nákresů a poznámek o místních zvycích, etnikách, fauně a flóře, byl přesvědčen o blahodárném vlivu britského panství na místní poměry. Zdůrazňoval, že britská vláda opírající se o křesťanství představuje v Indii jediné racionální východisko a přínos pro místní obyvatelstvo. Britská hegemonie v Indii by neměla být pouhou imitací mughalské moci, ale dalekosáhlou transformací indické společnosti. Na rozdíl od romantiků fascinovaných „moudrostí staré Indie“ James Forbes upozorňoval na údajnou krutost zamíndárů a bráhmanů, která je zmírňována britskou správou. Forbes si neobyčejně vážil sira Williama Jonese a ostatních orientalistů působících v Indii, ale k bráhmanům měl obdobný vztah jako Gaius Iulius Caesar ke galským druidům – čím dříve je nahradí západní duchovní, tím lépe. James Forbes nepopíral metafyzickou hloubku hinduistických spekulací, ale veškeré indické teologické a morální vědění je výsadou pouhé hrstky vyvolených. Masy prostých obyvatel jsou udržovány v beznadějně nevědomosti. Forbes vyjádřil například znechucení z praktikování satí, jehož byl svědkem. Tento obřad byl britskou správou zakázán v roce 1829 (Forbes 1813, III, 320–326). Hinduismus dokáže být neobyčejně nemilosrdný k lidským jedincům, přičemž tato krutost není aberací (jako v případě křesťanské inkvizice), ale integrální součástí systému. Pejorativně se o bráhmanech a hinduistech obecně vyjádřil již John Zephaniah Holwell. Údajně i velký přítel bráhmanů William Jones připustil pokleslost hinduismu. John Forbes se vyslovoval pro šíření evangelia mezi Indy. Neviděl možnost kompromisu mezi hinduismem a křesťanstvím: Indie bude buď křesťanská, nebo se nestane moderní civilizací (Forbes 1813, III, 321). Hinduismus představuje systém pověr bránících dosažení skutečného pokroku v Indii. Po návratu z Indie v osmdesátých letech osmnáctého století nacházel Forbes mezi svými krajany pro tuto myšlenku jen málo pochopení. Anglie a Východoindická společnost byla plná Voltairových a Humových žáků, kteří opustili víru svých předků a nehodlali ji vyvážet do Asie (Forbes 1813, III, 30–35).

Křesťanští filantropové typu Johna Forbese našli zastání v osobnosti Charlese Granta, mluvčího nového pojetí vztahů mezi impériem a Indií spočívajícím v úsilí o modernizaci země a rozchodem s postojem Warrena Hastingse. Nešlo o transformaci motivovanou pouze morálně, ale také materiálně. Byl to odraz skutečnosti, že britské elity opustily na sklonku osmnáctého století hodnotovou konfiguraci spjatou s *ancien régime*, která formovala ještě Warrena Hastingse, a osvojily si na počátku průmyslové revoluce ducha modernizace a evangelizace. Tento posun, jenž v indických podmínkách degradoval bráhmánismus, umožnil proměnu árijství v etnickou a rasovou kategorii, která sehrála důležitou úlohu v západním politickém myšlení.

Charles Grant pocházel ze staré, avšak chudé skotské rodiny sídlící v městečku Glen Urquhart na severním břehu jezera Loch Ness.²²⁶ Její členové se pravidelně účastnili jakobitských rebelií. Charles se narodil v březnu 1746 na farmě v Aldourie v době, kdy jeho otec Alexander Grant pobýval ve vojenském ležení stuartovského uchazeče o trůn prince Charlese Edwarda, na jehož počest získal křestní jméno. Alexander Grant byl vážně zraněn v bitvě u Cullodenu, která definitivně zmařila jakobitské naděje. Válka jej připravila o majetek a Alexander Grant byl nucen hledat obživu v armádě. Zemřel v roce 1762 v Havaně krátce po dobytí města. Charlesova matka, která měla na starosti pět dětí, zesnula v listopadu 1758 a o sourozence se starali příbuzní. Charles Grant vstoupil ve třinácti letech do učení k Williamu Forsythovi, staviteli lodí v Cromarty (Morris 1904, 2). Právě zbožný podnikatel, u něhož strávil pět let, vštípil Charlesovu hluboký vztah k náboženství. Prostřednictvím svého strýce Alexandera Granta, který sloužil v Indii pod Robertem Clivem a roku 1756 se účastnil obléhání Kalkaty, se Charles Grant ucházel o zaměstnání ve Východoindické společnosti. Nebyla to neobvyklá volba, množství Skotů směřovalo ze zaostalé Vysočiny do zámoří: když v roce 1762 jel literát James Boswell do Londýna, zjistil, že pro jeho spolecestujícího představuje metropole především „*místo, kde se přijímají rozkazy od Východoindické společnosti*“ (cit. Budil 2002, 120). Indie byla zaslíbenou zemí mužů toužících po hmotném i společenském vzestupu a navráťivši se zbohatlíci – známí jako nabobové – vzbuzovali smíšené pocity. Charles Grant nastoupil 1. března 1763 v Inverness na loď s půllibrou v kapse a po čtrnácti dnech plavby po moři vystoupil na břeh v Londýně. Jeden z ředitelů Východoindické společnosti orientalista Luke Scrafton mu v červnu 1767 udělil povolení nalodit se na fregatu *Admiral Watson* a zamířit do Kalkaty (Morris 1904, 11). V pondělí 9. května 1768 dorazil Charles Grant, kadet v ozbrojených oddílech Východoindické společnosti, do Madrásu a v červnu 1768 do Kalkaty. Hned po příjezdu si Charles Grant vytvořil přátelský vztah k místnímu administrátorovi Richardu Becherovi, jehož údajně nedoceněné reformní úsilí obdivoval (Morris 1904, 14).

226) Jeho předek John Oig obdržel půdu u Glen Urquhart od skotského krále Jakuba IV. v roce 1509 (Morris 1904, 1).

Charles Grant strávil v Bengálsku dva a půl roku, během kterých země procházela dramatickými změnami. Zdálo se, že Britové dominují, ale nevládnou. Politické vakuum vyústilo do společenského chaosu, který se záhy odrazil v hospodářském úpadku země.²²⁷

V roce 1770 zpustošil Bengálsko hladomor, událost, která výrazně ovlivnila počátky britské hegemonie na indickém subkontinentu a pohled západních administrátorů na hodnotu místní civilizace. V úrodných bengálských nížinách se úroda rýže sklízí třikrát ročně: na jaře, na podzim a v prosinci. V roce 1768 byly výnosy relativně slabé, což vedlo k růstu cen, který ale nebyl nijak dramatický (Hunter 1868, 20). Silné deště, jež způsobily lokální záplavy, byly příslibem vydatných žní. Poté ustaly (Grant 1813, 13). V září 1769 se objevily první varovné signály blížícího se nedostatku, na které upozornil člen rady ředitelů Východoindické společnosti John Cartier (Hunter 1868, 20). Byl zakázán obchod s rýží. Lidé začali strádat. Hlad propukl v listopadu 1769 v severním Bengálsku a do konce dubna 1770 se rozšířil do provincií Bihár a Orissa (Grant 1813, 14). Koncem ledna 1770 byly v nejhůře postižené oblasti sníženy daně. Zdálo se nicméně, že sklizeň pšenice a ječmene bude dostatečná. Rada neučinila žádná radikální opatření a odvody byly dokonce na návrh muslimského ministra financí zvýšeny o deset procent.²²⁸ Teprve během druhého květnového týdne 1770 si vláda uvědomila, že provincii postihla humanitární katastrofa. V některých osadách zemřela třetina obyvatel. William Wilson Hunter, který byl jinak vůči představitelům Východoindické společnosti značně kritický, upozornil, že ve zmíněné době působili na odpovědných místech administrátoři z řad domorodého obyvatelstva (Hunter 1868, 24). Rolníci žijící v uzavřeném archaickém mikrokosmu byli zvyklí spoléhat se výlučně na vlastní síly, a to i v dobách největších pohrom, a neočekávali žádnou pomoc zvenčí (která nikdy nepřišla). Utrpení přijímali mlčky a fatalisticky. Neměli vůbec žádné rezervy! Zbavili se dobytka, spotřebovali zásoby, prodali děti, živili se listím ze stromů a trávou a posléze umírali (Hunter 1868, 25–26). Charles Grant, jenž byl očitým svědkem tragických událostí, ve svých vzpomínkách barvitě popisoval tisíce těl obětí ležící na ulicích a cestách a plovoucí v řekách a množství volně se potulujících psů, šakalů a supů, které již neměl kdo odhánět. Lidé pojídali zakázaná a odporná zvířata a uchýlovali se ke kanibalismu. Rovněž John Shore, budoucí generální guvernér, který právě přijel z Anglie do Kalkaty, byl otřesen.²²⁹ Pro Evropany to byl propad do děsu a hrůz

227) „The country exhibited unequivocal signs of impoverishment and decay“ (Grant 1813, 12).

228) Během roku 1770, kdy lidé v Bengálsku umírali hladu, vládní příjmy narostly z 1 380 269 na 1 524 567 liber (Hunter 1868, 24).

229) John Shore, lord Teignmouth, napsal o bengálském hladomoru báseň (cit. Hunter 1868, 28):
*Still fresh in memory's eye the scene I view,
 The shrivelled limbs, sunk eyes, and lifeless hue;
 Still hear the mother's shrieks and infant's moans,
 Cries of despair and agonizing moans.
 In wild confusion dead and dying lie;*

dávno minulých staletí. To nebyly „obyčejné“ bouře kvůli vysokým cenám potravin, které občas propukaly v západních městech, ale návrat do primordiálních podmínek lidského bytí.²³⁰ Příznivé deště v polovině roku 1770 přinesly jistou úlevu. Ale pomoc přišla pozdě. Hladové davy putovaly krajinou a marně hledaly jídlo v opuštěných vesnicích. Paradoxně závěr roku 1770 byl ve znamení vydatné sklizně. Miliónům obětí to již bylo jedno.²³¹

Bengálský hladomor trval necelý rok. Jeho ekonomické a politické dopady byly značné a dlouhodobé. Ještě o třicet let později ležela třetina zemědělské půdy v Bengálsku ladem. V roce 1789 prohlásil generální guvernér lord Charles Cornwallis, že třetina bengálského teritoria se změnila v „*džungli obývanou divokou zvěří*“ (Hunter 1868, 61). Stáda divokých slonů, tygři a tlupy banditů ztrpčovali život ve vesnicích (Hunter 1868, 65–75). Demografické složení obyvatelstva nesmírně utrpělo na velmi dlouhé údobí (během hladu zahynulo velké množství dětí) a byl vážně podloměn rozvinutý indický textilní průmysl. Drastický zážitek zasáhl západní senzitivitu. Britská veřejnost byla pobouřena a Východoindická společnost, která byla za hladomor činná odpovědnou, čelila ostré kritice. Vzpomínky na bengálský hladomor iniciovaly a ospravedlňovaly britský progresivistický intervencionismus v Indii.

Ekonom Adam Smith použil údajné chování představitelů Východoindické společnosti během hladu jako příklad zhoubných hospodářských zásahů a regulací, které situaci výrazně zhoršily. Adam Smith zmínil zejména snahu úředníků, aby zemědělci pěstovali odlišné plodiny, kontrolu obchodu a trhu a distribuci potravin místo finanční pomoci (Budil 2002, 121). Charles Grant o mnoho let později napsal, že duální správa mezi lety 1757 až 1765, kdy se Britové zaměřili na zahraniční politiku, obchod, vojenské záležitosti a výběr daní, se neosvědčila. Despotické orientální vlády se totiž naprosto nestarají o blaho svých poddaných (Grant 1813, 7–8). Grant vždy tvrdil, že obviňování Východoindické společnosti bylo nespravedlivé. Příčiny hladomoru byly podle Charlese Granta nesprávně

*Hark to the jackal's yell and vulture's cry,
The dog's fell howl, as midst the glare of day
They riot unmolested on their prey!
Dire scenes of horror, which no pen can trace,
Nor rolling years from memory's page efface.*

230) V této souvislosti byl připomínán hladomor, který postihl bengálskou metropoli Gaudu po roce 1575, kdy byla připojena k mughalskému impériu. Město bylo po dvou tisících letech existence během jednoho roku zcela opuštěno a osídleno opicemi a tygry (Hunter 1868, 29). Další hladomory během britské správy postihly Bengálsko v letech 1837 až 1838 a 1866 (kdy zahynuly tři čtvrtě miliónu osob). Ve všech případech bylo spouštěcím mechanismem tragédie předčasné ukončení podzimních dešťů, které způsobilo neúrodu během prosincových a jarních žní (Hunter 1868, 41–42). Zejména ve druhém případě existence infrastruktury, zřízené Brity, a rozsáhlého obchodu zabránilo opakování katastrofy z roku 1770 (Hunter 1868, 51–52).

231) Charles Grant odhadl, že zahynuly tři milióny lidí (1813, 14), zatímco William Hunter uvedl dokonce deset miliónů (1868, 34). Warren Hastings napsal ve zprávě z listopadu 1772, že Bengálsko přišlo o třetinu obyvatel (Hunter 1868, 33).

pochopeny, vznikl zkreslený pohled na politiku Východoindické společnosti a slibně se rozvíjející Becherovy reformy byly na více než čtyřicet let zastaveny (Grant 1813, 16–18).

Na druhé straně otřesná zkušenost totálního zhroucení indické společnosti učinila Charlese Granta navždy imunním vůči všem pozdějším projevům orientální renesance a árijské ideje. Navzdory svým kritickým výhradám vůči mentálním a fyzickým dispozicím a kvalitám domorodců neopustil Charles Grant tradiční environmentalistickou antropologii ve prospěch rasového esencialismu. Byl nicméně pevně přesvědčen, že Evropané v Indii jsou na základě vyššího principu mravního povinni odstranit z místního kulturního a náboženského života vše, co způsobuje utrpení, ponížení, zaostalost, nevědomost a krutost domorodého obyvatelstva.²³²

Charles Grant opustil Bengálsko s Richardem Becherem, vůči kterému byla vznesena žaloba, na palubě lodi *Europa* v lednu 1771. Usiloval o přijetí do administrativy Východoindické společnosti, jejíž vedení mu posléze vyhovělo. V únoru 1773 uzavřel sňatek s Jane Fraserovou a společně vypluli 3. května 1773 na fregatě *Vansittart* do Bombaje, kam dorazili 16. ledna 1774. V červnu 1774 se Charles Grant vrátil do Kalkaty, kde se stal tajemníkem obchodní komory (Morris 1904, 39–40).

Následujících šest let představovalo klíčové období pro formování Grantova postoje a názoru na indickou civilizaci a úlohu Britů na subkontinentu. Charles Grant se stýkal s mnohými vysokými reprezentanty Východoindické společnosti rozhodujícími o osudu anglosaského panství v Indii. Sblížil se s odpůrci Hastingsovy indické politiky (Morris 1904, 50–52). Grantovou švagrovou byla žena bratra sira Roberta Chamberse, soudce Nejvyššího soudu v Kalkatě a spojence Philipa Francise, úhlavního protivníka Warrena Hastingsse. George Livius představil Charlese Granta samotnému Philipu Francisovi, jenž v něm našel užitečného stoupence (Morris 1904, 42). Philip Francis navrhl v roce 1777 ministerskému předsedovi lordu Northovi zásadní změnu v administrativě Indie: Britové by měli více osvětově působit a prosadit jako administrativní jazyk angličtinu; Východoindická společnost musí zastavit další územní expanzi na subkontinentu, nevměšovat se do záležitostí domorodých států a prakticky rezignovat na politickou aktivitu. Blízkým Grantovým přítelem byl rovněž John Shore, oddaný ctitel Williama Jonese, který žil v Bengálsku od roku 1769 a později byl jmenován generálním guvernérem.

Grantova náboženská víra se prohloubila v polovině sedmdesátých let osmáctého století, kdy prošel obtížnou životní zkouškou. Na jaře 1776 zemřely dvě

232) „Are we bound for ever to preserve all the enormities in the Hindoo system? Have we become the guardians of every monstrous principle and practice which it contains? ... If we had conquered such a kingdom as Mexico where a number of human victims were regularly offered every year upon the altar of the Sun, should we have calmly acquiesced in this horrid mode of butchery?” (Grant 1813, 76).

jeho dcery Elizabeth a Margaret na neštovice (Morris 1904, 57–58). Utrpěl také vážné finanční ztráty. V říjnu 1776 strávil deset dní v nizozemské misijní stanici v Čínsúře nedaleko Kalkaty, kde rozmlouval s reverendem J. C. Diemerem. Mezi jeho blízké přátele náležel dánský misionář Christian Frederick Schwartz, který působil především v jižní Indii (Morris 1904, 65). John Shore jej zásobil náboženskou literaturou (především spisy Johna Tillotsona, Johna Jortina a Williama Paleye). Grantova probuzená religiozita vyplynula z tragické životní zkušenosti. Rozvinula se nezávisle na evangelikálním hnutí, s jehož představiteli se osobně sblížil až v pozdějším údobí.

Hastingsův přítel Joseph Price charakterizoval Charlese Granta jako puritánského metodistu. Bezpochyby jeho religiozita vycházela ze směsi anglického puritanismu a skotského kalvinismu. Charles Grant se nicméně příliš nestaral o konkrétní obsah náboženské doktríny. Byl mužem činu. S evangelikály, kteří se postupně prosazovali v britském veřejném životě, sdílel důraz na vytrvalou práci, sebezkoumání a osobní vztah k víře. Z tohoto étosu se rodilo pojetí Velké Británie jako „morálního impéria“. Charles Grant se vyjadřoval s určitým respektem o Warrenu Hastingsovi, Williamu Jonesovi a vzdělancích soustředěných v Královské asijské společnosti, byl ale přesvědčen, že podlehli iluzi o nadpřirozené moudrosti skryté v indické kultuře a zanedbali křesťanské povinnosti. Nová orientalistika je navíc využívána volnomyšlenkáři k relativizaci autority biblického Stvoření a Zjevení. To byl jeden z důvodů, proč Hastingsova politika byla podle Grantova mínění příčinou největších pohrom v bengálské společnosti (Budil 2002, 123).

Začátkem prosince 1780 byl Charles Grant jmenován obchodním rezidentem v Maldě, kde strávil s rodinou sedm let (Morris 1904, 68). V lednu a únoru 1785 jej navštívil William Jones s chotí (Morris 1904, 82–83). V září 1786 se ujal funkce nový generální guvernér Charles Cornwallis, který požádal následujícího měsíce Charlese Granta, aby se dostavil do Kalkaty. Na základě tohoto setkání byl Charles Grant jmenován čtvrtým členem obchodní rady (*Board of Trade*) a povolán v únoru 1787 do Kalkaty; v Maldě jej vystřídal George Udny (Morris 1904, 88).

Charles Grant se snažil překonat odpor vedení Východoindické společnosti vůči evangelizaci domorodého obyvatelstva (Morris 1904, 92). Anglosaští misionáři nesměli do roku 1813 šířit evangelium na území spravované Východoindickou společností, a museli proto působit na dánském misijním území (*Serampore Baptist Mission*). V roce 1794 poznamenal John Thomas, že Evropané směřující do Indie zanechávají své náboženství na mysu Dobré naděje. Grant byl přesvědčen, že každou politickou a hospodářskou reformu musí předcházet změna morální, to znamená náboženská. Vládnoucí britské elity nebyly této myšlence nakloněny. Protestantský kostel, který byl postaven počátkem osmnáctého století v Kalkatě poblíž Staré pevnosti, byl zničen během bojů v roce 1756. Teprve 6. dubna 1784 byl položen základní kámen nového svatostánku, který otevřeli za

účasti guvernéra Cornwallise 24. června 1787 (Morris 1904, 93). Charles Grant podporoval činnost *Společnosti pro šíření křesťanského vědění* (*Society for Promoting Christian Knowledge*) a ve spise *Návrh na zřízení protestantské misie v Bengálsku a Biháru* (*A Proposal for Establishing a Protestant Mission in Bengal and Behar*) dokončeném v srpnu 1787 nastínil plán na evangelizaci severní Indie. Guvernér Charles Cornwallis i ministerský předseda William Pitt zůstali chladní. Zájem projeвили metodisté: Thomas Raikes, zámožný obchodník a guvernér Anglické banky, jehož bratr Robert Raikes založil proslulé nedělní školy, William Wilberforce, biskup v Chesteru Beilby Porteus a arcibiskup z Canterbury (Morris 1904, 98–120). Grantovy ideje zprvu neměly žádný praktický dopad; jeho spisy ale kolovaly mezi vlivnými přáteli, představiteli Východoindické společnosti a členy parlamentu a oslovovaly veřejné mínění.

Počátkem roku 1790 se Charles Grant s rodinou definitivně vrátil po osmnácti letech pobytu v Indii do Anglie; 23. února 1790 nastoupil v kalkatském přístavu na palubu lodi *Berrington* (Morris 1904, 155). Po návštěvě Skotska se usadil v Londýně. V hlavním městě se Charles Grant v únoru 1791 seznámil s Williamem Wilberforcem a Henrym Thorntonem, vůdci Claphamské sekty, sdružující čelné osobnosti evangelikálního hnutí (Morris 1904, 168). Připravoval svůj nejvlivnější spis *O stavu společnosti asijských poddaných zejména s přihlédnutím jejich mravům a způsobech její nápravy* (*Observations on the State of Society Among the Asiatic Subjects of Great Britain Particularly with Respect to Morals; and on the Means of Improving It*) určený původně pro potřeby pro Henryho Dundase, který byl vytištěn až roku 1813.

Charles Grant přiznával, že Indie se nacházela ve staletích, která předcházela vládě Východoindické společnosti, v lepším stavu než po jejím podmanění. Nebylo by spravedlivé srovnávat situaci v Indii těsně před expanzí Britů s následující stabilizací za éry Warrena Hastingsse, protože země byla rozvrácena ničivou občanskou válkou a cizí invazí. Měřítkem pro posouzení přínosu Východoindické společnosti pro místní civilizaci by měla být epocha císaře Aurangzéba, kdy se Bengálsko těšilo míru a rozkvětu. Britská vláda byla podle Charlese Granta z větší části dějinami vlastních omylů nebo veřejných a soukromých zneužití svěřené moci. Vyzvedávané a oceňované pozitivní aspekty britské administrativy byly vesměs zaměřeny na odstraňování škod, které způsobili sami Britové. Hospodářské poměry v Bengálsku se od dob Mughalské říše výrazně zhoršily. Navrácení teritoria místním vládcům by ale situaci nezlepšilo. Jediné východisko spočívalo v úplném převzetí odpovědnosti za závislé území, zavedení evropského pořádku a osvobození indického obyvatelstva od represivního a konzervativního hinduismu, jenž byl podle Charlese Granta skutečnou příčinou zaostalosti a úpadku. Na rozdíl od Warrena Hastingsse a Williama Jonese byl Charles Grant odpůrcem hinduismu, vůči kterému zaujímal obdobný postoj jako osvícenští radikálové na Západě ve vztahu k *ancien régime*. Místo katolických kněží a aristokracie zaujali v indických poměrech bráhmani, kteří

udržovali indický lid prostřednictvím kastovního systému v nevědomosti, pověrách, otroctví, zaostalosti a bídě (Grant 1813; Budil 2002, 123–124). Značná stabilita indické civilizace vyplývala v minulosti z neměnnosti daně z půdy; tento systém byl v Bengálsku vážně otřesen počátkem osmnáctého století v důsledku muslimských vpádů. Hastingsova administrativa situaci nadále zhoršila. Podle Granta je prosperita v Indii myslitelná pouze za předpokladu, že bude vytvořena silná vrstva vlastníků půdy a stabilní daňová soustava (*system of permanent land tenures and fixed rent*). Charles Grant pokládal drobné rolnictvo ekonomicky posílené pozemkovou reformou za nejvhodnější sociální nástroj v boji proti náboženským pověrám, předsudkům, zaostalosti a konzervatismu tradiční Indie. Veškeré hospodářské a správní reformy by byly odsouzeny k neúspěchu, pokud by nebyly spjaty s povznesením morálky a vzdělanosti domorodého obyvatelstva. Cesta ke zlepšení poměrů vede přes evangelizaci, výchovu a výuku prostřednictvím anglického jazyka.²³³ Charles Grant nepochyboval o tom, že Indové mají dostatečné schopnosti na to, aby se s britskou pomocí opět civilizačně pozvedli.

Charles Grant odmítal „árijskou“ ideu splnutí Britů a Indů v jediný imperiální národ, kterou hlásali někteří zastánci orientální renesance. Výsadní postavení a autorita Angličanů v Indii byla podle Granta skutečností, o které nelze diskutovat. Evropané by měli domorodce k sobě připoutat vzájemnými sympatiemi a společnými zájmy a získat je pro hodnoty západní civilizace. Jediná přijatelná forma asimilace je jednostranná: Indové se mohou připodobnit Britům, nikdy obráceně. Smíšené sňatky pokládal Charles Grant za nepřipustné. Kenneth Ballhatchet ukázal, že tato asexuální asymetrická asimilace, která předznamenala nástup puritanismu viktoriánské éry, měla zásadní dopad na charakter koloniální společnosti (1980). Do Indie začaly přijíždět evropské ženy, které se svými partnery a rodinami vytvořily vládnoucí „kastu“ sáhibů. Striktní dualismus ovládajících a ovládaných zabránil ve vytvoření europeizované domorodé střední třídy a mezi samotnými Angličany výrazně upadla znalost sanskrtu i dalších indických jazyků (Budil 2002, 128). Na druhé straně ale „rasová“ separace pouze následovala model, který byl patrný i v jiných anglosaských zámořských územích, jejichž etnická struktura se odlišovala od hispánských či francouzských kolonií.

Britové představují podle Charlese Granta čtvrtou západní mocnost, která se usadila na indickém subkontinentu. Portugalská vláda byla romanticky hrdinská, nesoustavná a kořistnická. Francouzská hegemonie představovala meteorit marivých ambicí. Nizozemci vystupovali v souladu s úzkými a sobeckými obchodními zájmy. S Brity by měla přijít spravedlnost, vzdělanost, prosperita a štěstí (Grant 1813, 112).

233) „*The first communication, and the instrument of introducing the rest, must be the English language*“ (Grant 1813, 77).

Pro uskutečnění záměrů Charlese Granta mělo zásadní význam jeho přátelství s Williamem Wilberforcem. Tento emocionálně založený muž slabé konstituce a chatrného zdraví se vyznačoval železnou vůlí, která z něj učinila jednoho z nejvlivnějších britských politiků své doby. Od jednadvaceti let, kdy byl zvolen za Yorkshire do Dolní sněmovny, neustal v hlásání křesťanského učení a prosazování abolicionismu. William Hazlitt jej obvinil z nevědomého morálního pokrytectví, protože kázal evangelium mezi nevzdělanými divochy, ale přehlížel ukrutnosti páchané v civilizovaných zemích. Bitevní pole, na kterých sváděl boj za spravedlnost, náboženství a humanitu, si údajně pečlivě vybíral tak, aby to vyhovovalo jeho politickým zájmům (Hazlitt 1886, 279–280). William Wilberforce triumfoval 23. února 1807, kdy parlament zrušil v rámci britského impéria obchod s otroky. Charles Grant se stal jeho hlavním poradcem přes indické záležitosti, kterým Wilberforce přikládal značnou váhu (Morris 1904, 181–182). Dalším důležitým Grantovým spojencem se stal Zachary Macaulay. Politický tlak evangelikálů začal přinášet ovoce.²³⁴ Do Indie putovali baptisté, aby ji obraceli na víru, například William Carey,²³⁵ William Ward²³⁶ nebo Joshua Marshman.²³⁷ Charles Grant, který jejich příchod zpočátku přivítal, se stal později vůči jejich aspiracím, zasahujícím i do politické oblasti, obezřetným (Morris 1904, 339–341). V dubnu 1799 byla v Londýně založena *Misijní společnost pro Afriku a Východ* (*The Society for Missions to Africa and the East*).

234) Dolní sněmovna přijala v roce 1793 rezoluci, „*that it is the peculiar and bounden duty of the legislature to promote, by all just and prudent means, the interests and happiness of the inhabitants of the British dominions in India, and that for these ends, such measures ought to be adopted, as may gradually tend to their advancement in useful knowledge, and to their religious and moral improvement*“ (Forbes 1813, III, 317).

235) William Carey (1761–1834), baptistický misionář, profesor sanskrtu, bengálštiny a maráthštiny ve *Fort William College*, překladatel Bible do bengálštiny, sanskrtu a dalších indických dialektů. Vyučil se ševcem a pracoval jako venkovský učitel v Moultonu. V roce 1792 uveřejnil proslulý manifest vyzývající k misijní činnosti v zámoří (*An Enquiry into the Obligations of Christians to use Means for the Conversion of the Heathens*). V Indii působil od roku 1793. V roce 1800 založil v Serampore tiskárnu, která se stala důležitým střediskem misijního úsilí i filologického bádání. Victor Jacquemont, který jej navštívil 16. října 1829, se o jeho aktivitách vyjádřil kriticky: „*Katolíci putují po celém světě bosí a prostovlasí, aby obrátili nevěřící na víru, a skutečně jich mnoho konvertovali. Napodobují apoštoly, a to často s úspěchem. Angličtí misionáři – a protestantští misionáři obecně – očekávají bezvěrce ve svých domovech. William Carey neopouštěl svůj dům, aby šířil evangelium mezi hinduisty, protože k čemu by to bylo dobré? Přesto – a to navzdory svému věku – docházel každý týden do Kalkaty, aby vyučoval ve Fort William bengálštinu zaměstnance Východoindické společnosti, která jej za to štědrě platila*“ (cit. Schwab 1984, 113).

236) William Ward (1769–1823), baptista a tiskař, který opustil britské ostrovy v květnu 1799. Podílel se na budování dánské misijní koleje v Serampore, založené v roce 1818. Dánský král Frederik VI. jí udělil v roce 1827 právo udělovat tituly v umění a teologii, a to bez ohledu na náboženství, národnost a rasu. Autor *Přehledu dějin, písemnictví a náboženství hindů* (*View of the History, Literature and Religion of the Hindus*, 1811).

237) Joshua Marshman (1768–1837), baptista, který odešel do Indie společně s Williamem Wardem. Působil na koleji v Serampore a s Williamem Careym překládal Bibli do indických jazyků.

Charles Grant byl 30. května 1794 jednomyslně zvolen jedním z ředitelů Východoindické společnosti sídlící v India House z roku 1726 v Leadenhall Street (Morris 1904, 210). O deset později se stal zástupcem předsedy a v roce 1805 stanul v čele Rady ředitelů Východoindické společnosti. Byl to jasný důkaz změn, ke kterým ve Východoindické společnosti docházelo na přelomu osmnáctého a devatenáctého století. Impérium, které se po porážce Maráthů rodilo v Indii, mělo být vedeno v křesťanském a klasickém duchu. Jak vyplynulo z dopisu, který zaslal 1. června 1804 bombajskému guvernérovi Jonathanu Duncanovi, Charles Grant se obával přílišné velikosti britského teritoria, která přesáhla rozsah Aurangzébovy říše. V červenci 1802 se Charles Grant stal poslancem Dolní sněmovny za Invernessshire (Morris 1904, 279–280). Aktivně se zapojil do diskuzí o abolicionismu. Roku 1807 byl Charles Grant znovuzvolen a místo v parlamentu si podržel až do roku 1818.

Sir Charles Cornwallis nečekaně zemřel na břehu Gangy 5. října 1805. Ve stejné době ztratila Velká Británie admirála Nelsona a Williama Pitta. Vypukl spor o to, kdo by měl Cornwallise ve funkci generálního guvernéra nahradit. Dvůr by si přál prozatímního guvernéra sira George Hilara Barlowa, zatímco Grenvillova vláda „všech talentů“ prosazovala Jamese Maitlanda, hraběte Lauderdalea, whiga, který sehrál významnou úlohu při obžalobě Warrena Hastingsa. James Maitland pobýval počátkem devadesátých let osmnáctého století v Paříži, byl blízkým přítelem Jeana-Paula Marata a snažil se ideje radikálního jakobínství šířit na britské ostrovy. To mu později nebránilo, aby se přidal k toryům. Nakonec bylo dosaženo kompromisu v osobě sira Gilberta Kynynmonda Elliota, hraběte Minty.

V letech 1808 až 1813 byly u příležitosti debat o obnovení Charty Východoindické společnosti vzneseny požadavky na zrušení monopolu společnosti na obchod s Indií a Čínou. Ředitelé byli ochotni vzdát se indického monopolu, ale trvali na výsadních právech v Číně (Morris 1904, 315–316). Právě při této příležitosti byl na půdě parlamentu přijat Warren Hastings. Další tématem vášnivých diskuzí byla otázka „náboženské svobody“ a evangelizace Indie, pro kterou se Charles Grant jednoznačně vyslovil.²³⁸ Na jeho stranu se postavil například Claudius Buchanan, který uveřejnil na jaře 1813 spis obhajující zřízení anglikánské diecéze v Indii.²³⁹ V pondělí 22. března 1813 pronesl ministr zahraničí lord Castlereagh na půdě Dolní sněmovny projev, ve kterém doporučil obnovení Charty Východoindické společnosti, zrušení indického monopolu a vytvoření funkce biskupa a arciděkanů, působících v rámci Východoindické společnosti. O osm dní později položil

238) Charles Grant napsal 2. května 1812 Davidu Brownovi: „*It is expected that, with a renewal of the Company's Charter, an enlargement will be given to the introduction of missionaries into India and I hope you will live to see the work of Christianizing the earth, which you and I and Mr Chambers sanguinely advocated six and twenty years ago, really advancing upon a large scale*“ (cit. Morris 1904, 319).

239) *Colonial Ecclesiastical Establishments*.

William Wilberforce v parlamentě řečnickou otázku, zda bude křesťanství nadále jediným náboženstvím, které nebude v Indii tolerováno (Morris 1904, 323). Charles Grant při této příležitosti vytiskl pro potřeby poslanců svůj starší spis *O stavu společnosti asijských poddaných zejména s přihlédnutím k jejich mravům a způsobech její nápravy*. Zároveň připravil návrh opatření umožňujícího šíření evangelia na území podléhajícího Východoindické společnosti.²⁴⁰ Nebylo ještě vyhráno, protože 1. července 1813 vysloužilý právník Charles Marsh zaútočil na „misionářský dodatek“ a bylo třeba další Wilberforcovy intervence. Nakonec byl návrh Dolní sněmovnou schválen 12. července 1813 a 21. července 1813 jej svým podpisem stvrdil panovník. V Kalkatě bylo zřízeno sídlo anglikánského biskupa²⁴¹ a v Bengálsku, Madrásu a Bombaji arciděkana. Byla zrušena finanční dotace určená pro studium indických jazyků, kterou kdysi zavedl Warren Hastings. Evangelikálové a utilitaristé získali rozhodující slovo při správě indických záležitostí a generální guvernérové uváděli jejich ideje do praxe.

V závěru své kariéry Charles Grant opakovaně vyjadřoval obavy z příliš velkého rozsahu britské moci (Morris 1904, 355–356). Společně s Wilberforcem měnili Velkou Británii v „morální impérium“, ale varoval před tím, aby se vymklo „zákonu míry“. Po roce 1818 se Grant stáhl z parlamentu, nicméně v letech 1821 až 1822 čelil agresivní tiskové kampani na stránkách *Inverness Journal*. Zemřel náhle 31. prosince 1823.

Charles Grant a jeho stoupenci, utilitaristé a evangelikálové, přecenili své možnosti a síly modernity na úsvitu devatenáctého století. Jejich vize moderní Asie se naplnila až počátkem jednadvacátého století, v jiném historickém kontextu a na zcela odlišném morálním základě, než evangelikálové doufali. Otázkou samozřejmě zůstává, zda se britští představitelé vyšších vrstev, kteří stáli před úkolem evangelizovat tři sta miliónů Indů, mohli na úsvitu viktoriánské éry pokládat za křesťany ve stejném smyslu jako například jezuité, kteří působili na subkontinentu v raném novověku. Spisovatel John Galsworthy v tomto smyslu napsal: „Většina lidí našeho kruhu následuje dřív Konfucia než Krista, aniž by si toho byla vědoma. Kult předků, tradice, úcta k rodičům, stavovská morálka, sebeovládání, odpor ke vtíravosti, dobré zacházení se zvířaty a poddanými, klidná mysl vůči bolesti a smrti“ (cit. Graf 1939, 197).

Eric Stokes v knize *Angličtí utilitaristé a Indie (The English Utilitarianism, and India)*, poprvé vydané v roce 1959, zdůraznil zásadní význam indické zku-

240) V usnesení mimo jiné stálo: „That it is the opinion of this Committee that it is the duty of this country to promote the interest and happiness of the native inhabitants of the British dominions in India, and that such measures ought to be adopted as may tend to the introduction among them of useful knowledge and of religious and moral improvement. That in furtherance of the above objects, sufficient facilities shall be afforded by law to persons desirous of going to and remaining in India for the purpose of accomplishing these benevolent designs“ (cit. Morris 1904, 329).

241) Prvním kalkatským biskupem se stal Thomas Fanshaw Middleton, rektor St. Pancras, který se vydal do Indie v květnu 1814.

šenosti pro britský politický systém, jehož liberální reprezentanti čelili otázce, jak sladit ostrovní demokracii s koloniálním despotismem. I z tohoto důvodu se v rámci britského liberalismu vytvořil vlivný relativně autoritativní či paternalistický proud, jehož představiteli byli především Jeremy Bentham a James Mill a v závěru devatenáctého století především James Fitzjames Stephen. Utilitaristé věřili, že lidstvo lze civilizačně povznášet prostřednictvím racionálních reforem a zavedení účinného státního zákonodárství (Davidson 1915, 8–9).²⁴² Elie Halévy nazval utilitarismus filosofickým radikalismem či „newtonismem“, který se snažil aplikovat Newtonovu vědeckou metodu na politickou a morální oblast, přičemž obdobou univerzálních Newtonových přírodních zákonů byl princip asociace myšlenek²⁴³ a užitečnosti (Halévy 1901, I, 3–4). Vliv utilitaristických tezí se v Indii projevil v hospodářské, administrativní a legislativní oblasti, a to především v reformách, jež následovaly bezprostředně po povstání sipáhíů.

V roce 1833 označil Thomas Babington Macaulay *Dějiny Britské Indie* (*History of British India*), které v roce 1817 uveřejnil historik James Mill, za „největší historické dílo napsané v anglickém jazyce od Gibbonových časů“ (cit. Mill 1975, viii).²⁴⁴ James Mill se narodil 6. dubna 1773 v malé skotské osadě Northwater Bridge. Jeho otec James Mill byl švec a venkovský obchodník, matka Isabela Fentonová, která pocházela z rolnické rodiny, pracovala jako služebná v Edinburghu. Millův výjimečný talent se záhy projevil. V internátní škole v Montrose se naučil latinsky a řecky (Bain 1882, 7–8). Sir John a Jane Stuartovi si jej vyhlédli jako vychovatele jediné dcery. Stali se jeho patrony v době a zemi, kde byla přízeň vysoké aristokracie stále důležitá pro společenský vzestup. To byl zřejmě důvod, proč James Mill neodešel studovat do Aberdeenu, jak bylo zvykem mezi chlapci v jeho kraji, ale v necelých osmnácti letech se zapsal na univerzitu v Edinburghu, kde mohl být nablízku své žačky (Bain 1882, 13). Po složení závěrečných zkoušek se na podzim 1798 stal presbyteriánským duchovním skotské církve (*Kirk*). Zmíněné poslání jej ale nelákalo. Nadále si vydělával (obdobně jako o generaci později Thomas Carlyle) jako vychovatel, například v rodině markýze z Tweeddale (Mill 1975, xiv). Poté, kdy se neúspěšně pokusil získat do své správy farnost Craig, odešel James Mill v únoru 1802 do Londýna. Do rodného Skotska se nikdy nevrátil.

242) Podrobnější dějiny utilitarismu ve francouzštině, viz Halévy 1901.

243) Viz například David Hartley (1705–57) a jeho studie *Pozorování člověka, jeho konstituce, povinnosti a očekávání* (*Observations on Man, his Frame, his Duty, and his Expectations*, 1749), Étienne Bonnot de Condillac (1714–1780) a jeho *Pojednání o původu lidského poznání* (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, 1746) a John Gay (1699–1745), autor *Zkoumání týkající se základních principů ctnosti nebo morálky* (*Dissertation concerning the Fundamental Principles of Virtue or Morality*, 1731).

244) Thomas R. Trautmann (1997; Budil 2002, 129) označil Millovu knihu za nejvlivnější spis britské „indofobie“. Zmíněný historik nepoužil nejvhodnější termín, protože ve Velké Británii nedošlo k žádnému přechodu od „indománie“ k „indofobii“, pouze se změnil názor vládnoucích elit na způsob správy Východoindické společnosti.

V hlavním městě James Mill zvažoval právníckou nebo politickou dráhu. Veřejnost právě diskutovala o podmínkách amienského míru, které byly předmětem kritiky. Zpočátku psal Mill recenze do *Anti-Jacobin Review* a hledal trvalé zaměstnání. V roce 1804 publikoval první rozsáhlejší text pojednávající o obchodu s obilím.²⁴⁵ Vydal překlad knihy o reformaci od francouzského filosofa a prvního překladatele Kanta do francouzského jazyka Charlese Françoise Dominiqua de Villerse.²⁴⁶ Systematicky četl díla Dugalda Stewarta, George Campbella, Johana Millara a Williama Robertsona, jichž si velmi cenil. Od vlivných skotských vzdělanců sdružených ve skupině *Literati*, kteří s oblibou nazývali Edinburgh „Athénami Severu“, si James Mill udržoval odstup (Mill 1975, xiv).²⁴⁷ Netrpěl ani jakobitskou nostalgií po vládě Stuartovců, zahrnující směs katolicismu a rustikální exotické zaostalosti Vysočiny, kterou Walter Scott později přeměnil v úspěšný romantický literární žánr. V době, kdy se zmíněný skotský bard prosadil historickými romány, byl James Mill zcela integrován do londýnského intelektuálního a politického života. Millovi byla rovněž vzdálená protikatolická skotská tradice úmluvy (*covenant tradition*), která hrála významnou úlohu v náboženských konfliktech sedmnáctého století. James Mill se ani poté, kdy opustil víru svých předků, nezbavil moralizujícího pseudoreligiózního étosu. Gibbona, Huma nebo Voltaira neměl nikdy v lásce (Mill 1975, xv–xvi; Budil 2002, 129; Bain 1882, 51–52). James Mill působil čtyři roky jako editor listu *Literary Journal*, který koncem roku 1806 přestal vycházet; podobně dopadl o dva roky později i *St. James's Chronicle*. Kromě toho se Millovy příspěvky objevovaly v *Edinburgh Review*, *British Review* a *Eclectic Review*. Nelze jej ale označit za úspěšného žurnalistu (Mill 1975, xvi–xvii).

V červnu 1805 se James Mill oženil s Harrietou Burrowovou. Živě se zajímal o politiku, hlásil se k whigům a podporoval emancipaci katolíků (Atkinson 1905, 157). Od roku 1807 se přátelil s politickým ekonomem Davidem Ricardem, kterého silně ovlivnil (Halévy 1901, II, 216–217).²⁴⁸ V závěru roku 1806 James Mill zahájil práce na *Dějínách Britské Indie* (*The History of British India*). Mill počítal s tím, že bude hotov za tři roky. Nakonec mu psaní zabralo dvanáct let (Bain 1882, 61; Mill 1975, xvii). Mill Indii nikdy nenavštívil; tato skutečnost nebyla jeho současníky pokládána za nedostatek, protože například William Robertson nezavítal do Španělska a Jižní Ameriky a Adam Smith nevkročil na půdu Severní Ameriky, i když zmíněným regionům věnovali značnou část svého díla (Mill

245) *An Essay on the Impolicy of a Bounty on the Exportation of Grain, and on the Principles which ought to regulate the Commerce of Grain.*

246) *Essai sur l'esprit et l'influence de la réformation de Luther, ouvrage qui a remporté le prix sur cette question proposée dans la séance publique du 15 germinal an X, par l'Institut national de France: Quelle a été l'influence de la réformation de Luther sur la situation politique des différents États de l'Europe, et sur le progrès des lumières?* (1804).

247) Do skupiny *literati* náleželi liberální myslitelé jako například Hugh Blair (1718–1800), Henry Home, lord Kames (1696–1782), a James Burnett, lord Monboddo (1714–99).

248) Podle jiných autorů to bylo až v roce 1811 (Bain 1882, 74).

1975, xvii; Franklin 2011, 358). James Mill při popisu indické reality vycházel například ze svědectví Claudia Buchanana, skotského kaplana v Bengálsku a probošta *College of Fort William*, velkého zastáncem evangelizace Indie, Williama Warda a abbého Jeana-Antoine Duboise. Jeho metoda založená na osvícenském racionalismu a univerzalizmu rozvíjela odkaz velkých skotských myslitelů osmáctého století: Williama Robertsona, Adama Smithe, Adama Fergusona a Johana Millara.

V roce 1808 se James Mill seznámil se zakladatelem filosofie utilitarismu Jeremym Benthamem²⁴⁹ a stal se jeho oddaným žákem a podle Elie Halévya přímo Benthamovým „svatým Pavlem“ (Atkinson 1905, 156–179; Halévy 1901, I, ix). Jeremy Bentham, který navázal na myšlenky Helvétiovy, Fénelonovy, Beccariovy, Humovy a Priestlyho, tvrdil, že jedinou správnou činností k odvrácení zla a zabezpečení zájmů a potřeb jedince a společnosti je uskutečňování užitečnosti (*utility*). To znamenalo využívat potenciál každého objektu poskytovat potěšení, výhodu nebo dobro, přičemž měřítkem užitečnosti bylo zajištění štěstí pro co nejvyšší počet individuí.²⁵⁰ Milla učení utilitarismu hluboce oslovilo (Mack 1963). William Hazlitt nazval již ve dvacátých letech devatenáctého století Jeremyho Benthamu „prorokem, který je prakticky neznám v Anglii, známějším v Evropě a slavným na chilských pastvinách a v mexických dolech“ (1886, 3). Na druhé straně Elie Halévy zdůraznil, že utilitarismus prostoupil v době Francouzské

249) Jeremy Bentham se narodil 15. února 1748 v dobře situované londýnské středostavovské rodině. Jeho otec byl jakobita, který se smířil s hanoverskou dynastií (Halévy 1901, I, 1). Již v útlém věku si Jeremy Bentham osvojil latinu a řečtinu a od svého francouzského vychovatele francouzštinu. Doba, kdy se Voltaire a Montesquieu učili filosofickému a politickému myšlení v Anglii, pominula, nyní si naopak Angličané osvojovali moudrost Francouzů (Halévy 1901, I, 24). Od roku 1755 navštěvoval školu ve Westminsteru, odkud přešel ve dvanácti letech na Oxfordskou univerzitu, kterou ukončil v roce 1763. Ovlivnila jej zejména četba Voltaira, Montesquieua, Maupertuise, Helvétia, Fénelona, Beccarii, Huma a Priestlyho. Od posledního ze jmenovaných autorů odvodil Jeremy Bentham základ svého politického kréda, že základem každého morálního a právního systému musí být zajištění štěstí pro co největší množství lidí (Lundin 1920, 10–11). První práci *Zlomek o vládě* (*The Fragment on Government*) uveřejnil Bentham anonymně v roce 1776 (Halévy 1901, I, 33). O pět let později se Jeremy Bentham seznámil s lordem Shelburnem, s nímž ho spojilo hluboké přátelství a který jej uvedl do vyšších politických kruhů. Během cesty do Ruska (Jeremy Bentham si dopisoval s Kateřinou Velikou) uskutečněné v letech 1785 až 1788 napsal pravděpodobně nejznámější pojednání *Obrana lichvy* (*Defence of Usury*). Roku 1789 vydal Jeremy Bentham knihu *Úvod do principů morálky a práva* (*Introduction to the Principles of Morals and Legislation*), připomínající některé soudobé teze Williama Paleye. Pod vlivem Francouzské revoluce Bentham publikoval v roce 1790 *Nástin kodexu organizace soudního systému* (*Draught of a Code for the Organization of a Judicial Establishment*), který zaujal vládní kruhy v Rusku, Španělsku, Francii, Německu a Spojených státech amerických (Lundin 1920, 14). Získal pověst radikálního reformátora. Mirabeau jej žádal o rady (Mack 1963, 15). Bentham žil řadu let v ústraní a zajímal se mimo jiné o vězeňské reformy, trestní právo a otázky vzdělávání. Další Benthamova díla zahrnovala spis *Chrestomathia* (1816) a obsáhlý *Ústavní kodex* (*Constitutional Code*, 1820–1832). Zesnul 6. června 1832 v Londýně. Jeho oděná kostra s voskovým modelem obličeje je vystavena v Anatomickém muzeu *University College* v Londýně.

250) „*The greatest happiness of the greatest number*“ (Davidson 1915, 13).

revoluce veškeré britské politické myšlení. Burke, Mackintosh, Paine, Godwin či Malthus, ti všichni se s ním museli vyrovnat.²⁵¹

William Hazlitt byl přesvědčen, že Jeremy Bentham výrazně přeceňoval význam svých abstraktních sociálních a ekonomických teorií. Vážně se zajímal, jak bude svět na jejich základě fungovat za šest nebo osm století. Hazlitt k tomu podotkl, že ani Benthamovo jméno nebude žít tak dlouho (Hazlitt 1886, 7). Pravděpodobně se mýlil.²⁵² Jeremy Bentham byl britským Saint-Simonem, skrytým, ale o to vlivnějším podněcovatelem idejí v době zrodu modernity. Čemu Jeremy Bentham nikdy neporozuměl, byla síla vášní, která motivuje lidské jednání. Člověk byl pro něj ryze rozumovou bytostí. Nepochopil, že divoch či kriminálník nalézá potěšení ve svobodě, nebezpečí a mimořádném vzepětí, které pro něho představují smysl a náplň existence. Povstání sipáhíů, rasové války a totalitní hnutí přišly jako bezděčná odpověď přehlížené reality na jeho teorie.

Jeremy Bentham přijímal Jamese Milla ve svém sídle v Barrow Green House v Oxtedu a později ve Ford Abbey poblíž Chardu v Devonshiru, kde trávili v letech 1808 až 1817 celé hodiny konverzací a společnými procházkami (Atkinson 1905, 165–166; Bain 1882, 141). Po roce 1810 dokonce Mill bydlel v domě, který sousedil s Benthamovým (a jenž mu jeho přítel pronajal). Mill věřil, že Jeremy Bentham je největším žijícím myslitelem své doby.²⁵³ Teprve poté, kdy James Mill získal v roce 1819 po dokončení *Dějin Britské Indie* lukrativní místo v *India House*, byla jejich setkání méně častá. Pod Benthamovým vlivem se z *Dějin Britské Indie* stal manifest osvětářsky utilitaristického a sociálně reformátorského pojetí dějin a směs benthamovského intervencionismu s puritánským odporem vůči domorodému způsobu života (Bain 1882, 97; Mill 1975, xxi). Millova moralizující senzitivita jej sblížila s evangelikály, jakkoli se souznění radikála a demokrata Jamese Milla s příslušníky hnutí, které neskrývalo svoji protidemokratickou a toryovskou orientaci, mohlo zdát paradoxní. Jeremy Bentham, který pokládal Indii za vhodný terén pro aplikaci svých utilitaristických představ, vkládal v Jamese Milla díky jeho pozdějšímu vysokému postavení v Indické radě

251) „Il est visible que la doctrine de l'utilité devient, en Angleterre, la philosophie universelle“ (Halévy 1901, II, 11).

252) Při hodnocení skutečného Benthamova významu v dějinách západního myšlení vládou jistě rozpaky. Lord Brougham jej v červnu 1818 v parlamentu obvinil, že se zabývá více knihami než lidmi. Emerson, Nietzsche, Southey a Schumpeter jím pohrdali. Keynes spojil Benthamovo učení s morálním úpadkem moderní civilizace. Karel Marx označil Jeremyho Benthama za ztělesnění „génia buržoazní stupidity“. Trocký nazval jeho teze „filosofií pro kuchařky“ (Mack 1963, 2).

253) James Mill napsal 13. září 1818 o svém vztahu k Benthamovi: „It is really a source of happiness to myself to be near him, and though there are no small incompatibilities between us, I could not part from him without a good deal of emotion. The union in intellectuals is perfect, which, with the first man in intellectuals of his age, cannot fail to be a source of pleasure; and in the morals and sympathies, with a good many clashings between him and me, there is also much in his character to love, his sincerity and simplicity of character it would not be easy to match, and there is nothing which goes so far as these two qualities in laying the foundation of attachment“ (cit. Atkinson 1905, 169).

velké naděje a prohlásil, že „*James Mill bude žijící exekutivou a já mrtvou legislativou britské Indie*“ (Budil 2002, 130–132).

V *Dějínách Britské Indie* se James Mill pokusil vymezit a náležitě využít potenciál pojmů civilizace a pokrok.²⁵⁴ Již v roce 1809 vytkl na stránkách *Edinburgh Review* soudobým filosofům, že nedokázali stanovit hlavní stupně vývoje civilizace. Podle Jamese Milla je určitý národ civilizovaným v míře, v jaké užitečnost představuje cíl jeho veškerého snažení. Iracionální plýtvání je projevem barbarství (Halévy 1901, II, 231).²⁵⁵ James Mill a Jeremy Bentham hlásali „individualistickou“ a „racionální“ Indii podle britského vzoru. Tato snaha byla součástí programu hlášeného autory periodika *Philanthropist* po roce 1811²⁵⁶ spočívajícího v šíření civilizace mezi „barbarskými“ populacemi (Bain 1882, 113). Radikální rétorika utilitarismu byla zaměřena především proti vlně konzervatismu, která se zdvihla na britských ostrovech jako reakce na Francouzskou revoluci a jejímž reprezentativním dílem byly zejména *Úvahy o Francouzské revoluci* od Edmunda Burka. William Jones a Edmund Burke měli rozdílné názory na osobu Warrena Hastingsse. Zatímco William Jones jej obdivoval, Edmund Burke sehrál klíčovou úlohu při Hastingsově obžalobě. Mnozí utilitaristé nicméně pokládali Jonesovo dílo za výraz konzervativní agendy nejvýrazněji artikulované právě Edmundem Burkem. Gould Francis Leckie napsal ve svých úvahách o britské zahraniční politice, že po vypuknutí Francouzské revoluce a v době napoleonských válek se stalo nebezpečným zesměšňovat absurditu a tyranii asijského despotismu, protože by to mohlo zpochybnit legitimitu samotných britských institucí.²⁵⁷ Odsouzení francouzské agresivity vyústilo do kritiky britského zámořského expanzionismu.²⁵⁸ Jeremy Bentham a James Mill této zdrženlivosti nepodlehli. Ve svých textech vylíčili hinduistickou Indii, která tak fascinovala Warrena Hastingsse a Williama Jonese, jako metaforu pro západní *ancien régime*, o jehož svržení usilovali (Budil 2002, 119).

254) Ideu pokroku převzal James Mill od osvícenských autorů: Turgota, Condorceta, Hartleye, Priestleye a Godwina (Halévy 1901, II, 232).

255) „*Exactly in proportion as Utility is the object of every pursuit, may we regard a nation as civilized. Exactly in proportion as its ingenuity is wasted on contemptible or mischievous subjects, though it may be, in itself, an ingenuity of no ordinary kind, the nation may be denominated barbarous*“ (Mill 1975, 224). V červenci 1809 napsal James Mill do *Edinburgh Review* recenzi Guignesovy knihy o Číně, ve které poznamenal, že nehybná Čína dosud nepřekonalu dětské stadium agrární civilizace. Čínské umění a zemědělství mají mimořádně nízkou úroveň. Indikátorem civilizační zaostalosti je míra degradace žen (Bain 1882, 97–98).

256) Poslední dva svazky *Philanthropist* vyšly v roce 1817.

257) „*The obvious means of opposing this torrent of innovation, were by defending every thing that was established, whether good or bad; and defenders of established government held it equally dangerous to deride the absurdity and tyranny of an Asiatic despotism, as to question or cavil at the perfections of the British constitution*“ (Leckie 1808, 8).

258) „*In order to render the universal aggression still more odious, it was thought expedient to disclaim any intention of extending the limits of our empire, or encreasing our dependencies; nay, we went still farther, we were taught to believe that every inch of territory, which we possessed beyond our own shore, was a political robbery, and a violation of the rights of mankind*“ (Leckie 1808, 8).

James Mill byl mimořádně kritický vůči Warrenu Hastingsovi a bezvýhradně souhlasil s Burkovou obžalobou. Obdobně jako Jeremy Bentham neměl pochopení pro kulturní diverzitu, která je v rozporu s obecnými morálními principy.²⁵⁹ James Mill se vyjádřil s určitým respektem o Wilfordovi, Halhedovi, Wilkinsovi, Colebrookovi a některých dalších orientalistech (kteří ovšem byli vesměs jeho současníky).²⁶⁰ William Jones a jeho stoupenci nicméně podle jeho mínění přecenili význam mytologické imaginace, která může dosáhnout mimořádného rozkvetu i na velmi nízkém stupni civilizačního vývoje. Poezii nelze zaměňovat s civilizací.²⁶¹ Obyvatelé Indie jsou živoucím anachronismem.²⁶² Nejmenší smysl Mill nenalézal ani pro překlady hindského práva.²⁶³ Aplikovaný hinduismus by přivedl Západ zpět do barbarství takřka v duchu Vicova barbarského poetického věku. James Mill v této souvislosti dokonce přirovnal Williama Jonese k Jeanu Jacquesi Rousseauovi (Budil 2002, 131).

James Mill se od Williama Jonese odlišoval i teoretickým přístupem k jazyku. William Jones pokládal filologii za empirickou vědu, vycházející z důkladné znalosti konkrétního jazykového materiálu. V tomto směru byl William Jones navzdory svému biblickému tradicionalismu předchůdcem německých historických jazykovědců devatenáctého století včetně Franze Boppa. James Mill, autor studie *Analýza fenoménu lidské mysli* (*Analysis of the Phenomena of the Human Mind*, 1829), byl ovlivněn učením Horna Tooka a považoval řeč za systém abstraktních operací probíhajících v lidské mysli, čímž předjímal generativní gramatiku Noama Chomského (Mill 1975, xxxi; Budil 2002, 127).

James Mill zcela ignoroval často zdůrazňované „přibuzenství“ Britů a Indů na „árijském“ základě. Religiózní étos nové orientalistiky (pro který měl Charles

259) „*The custom of a country, where almost everything was corrupt, affords but a sorry defence*“ (Mill 1975, xxv).

260) „... *that zealous and industrious Sanscrit scholar, Mr. Wilford*“ (Mill, 1975, 200); „*Our own sagacious and in many respects highly philosophical Wilkins*“ (Mill, 1975, 200).

261) „*The first literature is poetry. Poetry is the language of the passions, and men feel, before they speculate. The earliest poetry is the expression of the feelings, by which the minds of rude men are the most powerfully actuated. Before the invention of writing, men are directed also to the use of versification by the aid which it affords to the memory*“ (Mill 1975, 190).

262) „*As the manners, institutions, and attainments of the Hindus have been stationary for many ages, in beholding the Hindus of the present day we are beholding the Hindus of many ages past, and are carried back, as it were, into the deepest recesses of antiquity. Nor is this all ... By conversing with the Hindus of the present day, we, in some measure, converse with the Chaldeans and Babylonians of the time of Cyrus; with the Persians and Egyptians of the time of Alexander*“ (Mill 1975, 248).

263) „... *a disorderly compilation of loose, vague, stupid, or unintelligible quotations or maxims, selected arbitrarily from books of law, books of devotion, and books of poetry; attended with a commentary, which only adds to the mass of absurdity and darkness: a farrago, by which nothing is defined, nothing established; and from which, in the distribution of justice, no assistance beyond the materials of a gross inference, can for any purpose be derived*“ (James Mill, 1975, xxxiv). To, co Indie skutečně potřebuje, je „*a simple form of arbitrary government, tempered by European honour and European intelligence, is the only form which is now fit for Hindustan*“ (Affairs of India, *Edinburgh Review* 16, duben 1810; cit. Mill 1975, xxxiv; Stokes 1959, 65–66; Budil 2002, 241).

Grant jistě pochopení) mu byl lhostejný. Jeho dílo představovalo spojovací článek mezi učením sociálního evolucionismu skotských osvícenců, Johna Millara, Adama Smitha a Adama Fergusona, a školou klasického evolucionismu v antropologii, založenou Edwardem Burnettem Tylorem a Lewisem Henrym Morganem (Budil 2002, 132).

Dějiny Britské Indie zaznamenaly značný ohlas. První vydání bylo záhy vyprodáno (Bain 1882, 175). Text sloužil jako učebnice studentům *East India College* v Haileybury. V roce 1818, kdy James Mill zahájil kariéru v *India House*,²⁶⁴ odmítl se ucházet o profesorské místo morální filosofie na univerzitě v Edinburghu a řečtiny v Glasgowě (Bain 1882, 165–168). Ricardo jej seznámil s Georgem Grottem (Bain 1882, 180–181). O devět let později stál již James Mill v čele kontrolního oddělení. Roku 1821 se Millovým blízkým spolupracovníkem stal Charles Austin,²⁶⁵ který mu zprostředkoval styk s nadanými mladými muži nastupující generace, většinou absolventy univerzity v Cambridge, mimo jiné Thomasem Babingtonem Macaulayem, Winthropem Mackworthem Praedem, Johnem Moultrie, Charlesem Bullerem, Alexandrem Jamesem Edmundem Cockburnem, Johnem Romillym a Edwardem Struttem. Z indické kariéry Jamese Milla vyrostla profesní dráha jeho syna, významného filosofa Johna Stuarta Milla, který působil v *India Office* pětáctičet let (Zastoupil 1994).

Britské politické a intelektuální elity se definitivně odklonily od hinduistické imaginace ve třicátých letech devatenáctého století (Franklin 2011, 358). Úsilí Williama Jonese a jeho druhů z Královské asijské společnosti o prolnutí hinduismu a křesťanství bylo nyní pokládáno za ohrožení anglikánské identity. Na britských ostrovech přetrvávalo – na rozdíl od kontinentu – hluboko do devatenáctého století ovzduší prostoupené biblickým duchem. Starozákonní semitismus, který vyjádřil John Milton ve *Ztraceném ráji*, stále ovládal srdce a mysl Angličanů. To byla důležitá překážka šíření pohanského náboženského symbolismu (Budil 2002, 118–119). Obrat ve výkladu indické zkušenosti byl projevem triumfu alternativního přístupu k indické realitě (než který prosazoval Warren Hastings), jenž se postupně rodil především v prostředí nižších úředníků Východoindické společnosti, ovlivněných evangelikalismem a utilitarismem. Přesvědčení „orientalistů“, jejichž mozkovým trustem byla Královská asijská společnost v Kalkatě, že v Indii je nutno respektovat místní zvykové právo, bylo v roce 1793 (kdy bylo v Bengálsku přijato zákonné opatření tzv. *Permanent Settlement*) zpochybňováno „okcidentalisty“, kteří v Indii prosazovali koncepci individuálního vlastnictví půdy chráněného zákonem (Budil 2002, 119).

264) James Mill získal místo („*Assistant to the Examiner of India Correspondence*“), které se uvolnilo odchodem Nathaniela Brasseye Halheda. Pracovní doba byla od deseti hodin do čtyř a plat osm set liber ročně. Vůči Millovu jmenování se postavili někteří toryové. George Canning, který předsedal Indické radě, mu však byl nakloněn (Bain 1882, 184–185).

265) Charles Austin (1799–1874) vystudoval *Jesus College* na univerzitě v Cambridge. Působil jako vlivný právník. Zbohatl z obchodu s akciemi železničních společností ve čtyřicátých letech devatenáctého století. Od mládí byl ovlivněn idejemi Jeremy Benthamy.

V roce 1835 byla zastavena finanční podpora Královské asijské společnosti v Kalkatě a téhož roku byla angličtina vyhlášena úředním jazykem Indie. Zároveň Rudyard Kipling vytvořil nový obraz Indie, který zpečetil porážku orientalistů,²⁶⁶ odkaz Williama Jonese a jeho stoupenců sehrál důležitou úlohu při formování autochtonního indického nacionalismu (Franklin 2011, 359). Poněkud paradoxním důsledkem britského „odcizení“ Indii bylo částečné přesunutí výuky indických jazyků přímo na půdu Velké Británie, kde bylo v únoru 1806 zřízeno na Hertford Castle první evropské učiliště Východoindické společnosti (*East India College*). Brzy poté byla kolej přemístěna do Haileybury, kde se až do roku 1858 vzdělávali budoucí koloniální úředníci. Vztah k *College of Fort William* v Kalkatě, tradiční baště britské orientalistiky, byl vyřešen kompromisem. Studenti strávili první dva roky v Haileybury a teprve poté odcházeli do Kalkaty. Prvním profesorem sanskrtu na *East India College* byl Alexander Hamilton (Budin 2002, 128–129).²⁶⁷

Úroveň filologie indoevropských jazyků v Německu a ve Francii brzy překonala svůj britský vzor. V průběhu devatenáctého století se těžiště evropských indologických studií přesunulo navzdory britské hegemonii v Indii z Velké Británie na kontinent. Po pařížském intermezzu se ohniskem západní recepce orientálních podnětů stalo definitivně Německo. Toto rozštěpení mezi místem přímé zkušenosti a intelektuální a duchovní reflexe osudově oslabilo orientalistiku vůči ideologickým vlivům. Když Ind Kešab Čandra Sen vzpomínal na své mládí prožité v polovině devatenáctého století v koloniální Indii, poznamenal, že veškerá stará indická literatura, vědy, upanišady, *Mahábhárata*, *Bhagavadgíta*, *Rámájana*, byla beznadějně diskreditována (Budin 2002, 128).

Součástí vlny britské „indofobie“ bylo i zpochybnění prestiže sanskrtu, které se tento jazyk těšil na přelomu osmnáctého a devatenáctého století. Skotský filosof Dugald Stewart²⁶⁸ kritizoval v kapitole *Úvahy o původu sanskrtu* (*Con-*

266) Dílčí elementy původní fascinace Indii se zachovaly v podobě různých výstředních fenoménů v okrajových zónách intelektuálního a duchovního života Velké Británie a západní civilizace obecně, například unitářství, spiritualismus, theosofie, vegetariánství, záliba v okultních vědách a pacifismus. Je možné, že politický ohlas, kterého dosáhl u evropské veřejnosti Mahátma Gándhí, spočíval do určité míry v obratné manipulaci s podvědomými stopami „indománie“ v západní mentalitě. Jak napsal Thomas R. Trautmann, kdyby John Zephaniah Holwell žil ve dvacátém století, Gándhí by v něm našel horlivého obdivovatele (Budin 2002, 120).

267) Působili zde rovněž matematikové Bewick Bridge (1767–1833) a William Dealtry (1775–1847), právník Edward Christian (1758–1823), politický ekonom a duchovní Thomas Malthus a znalec perštiny Charles Edward Steward (1751–1819).

268) Dugald Stewart (1753–1828), žák Adama Fergusona a Thomase Reida, vystudoval na univerzitě v Edinburghu matematiku a morální filosofii. V Edinburghu poté působil od roku 1785 pětadvacet let jako profesor morální filosofie a Fergusonův nástupce. V kritických letech 1788 až 1789 pobýval v Paříži, kde se seznámil například s baronem Josephem Mariem de Gérandem (1772–1842) a abbém Guillaumem Thomasem Françoisem Raynalem (1713–96). Zpočátku sympatizoval s politickými aspiracemi Francouzské revoluce. Jako první přednášel na britských ostrovech roce 1800 a 1801 o politické ekonomii. Své životní dílo *Základy filosofie lidské mysli* vydával v letech 1792 až 1827.

jectures concerning the origin of the Sanskrit) třetího svazku *Základů filosofie lidské mysli (Elements of the philosophy of the human mind)* z roku 1827 Jonesovo, Halhedovo a Wilkinsovo tvrzení o příbuznosti sanskrtu a staré řečtiny (1854, 78). Připomněl, že již Edward Gibbon a před ním Christoph Meiners (*Historia doctrinae de vero Deo omnium rerum autcore atque rectore*, 1780) a pruský sinolog Theophilus (Gottlieb) Siegfried Bayer působící v letech 1726 až 1737 v petrohradské Akademii věd (*Historia Regni Graecorum Bactriani*) tvrdili, že staří Indové přijali mnohé podněty řecké vědy z helénistické Baktrie (Stewart 1854, 80). Dugald Stewart byl přesvědčen, že sanskrt je umělý náboženský jazyk, který vytvořili bráhmani pod vlivem řečtiny v údobí helénismu a později prostřednictvím výpůjček z latiny.²⁶⁹ Dlouhodobým užíváním se z něj stalo cosi na způsob „kuchyňské latiny“ (*Kitchen-Latin*), vulgárního hovorového jazyka rozšířeného mezi mnichy v katolických kláštorech (Stewart 1854, 83–105). Stewart dokonce s odvoláním na Francise Buchanana argumentoval, že většina hinduistických mýtů a ság jsou pouze středověkými deformovanými legendami čerpajícími z Buddhova života.²⁷⁰

Dugald Stewart zpochybnil jeden ze základních předpokladů indoeuropeistiky, který formuloval William Jones, podle něhož shody mezi jazyky Evropy a Asie svědčí o existenci *prehistorického protoindoevropského jazyka*, ze kterého se divergentním pohybem postupně vyčleňovaly dílčí indoevropské dialekty. Dugald Stewart dával přednost konvergenci jazyků odlišného původu, které získávaly analogické rysy prostřednictvím vzájemného ovlivňování na způsob „jazykového svazu“. Stejnou myšlenku obhajoval krátce před druhou světovou válkou člen Pražského lingvistického kroužku Nikolaj Trubeckoj a později například Hugh Hencken, Ward Goodenough, Giacopo Devoto a Jean-Paul Demoule. Alexander Hamilton podrobil Stewartovy názory ostré kritice. Němečtí orientalisté v čele s Franzem Boppem pak v prvních desetiletích devatenáctého století ustavili moderní indoeuropeistiku na divergentním principu (Budil 2002, 132–133).

Victor Jacquemont, který své zážitky z tříletého pobytu v Indii vylíčil v rozsáhlé korespondenci,²⁷¹ k níž napsal předmluvu Prosper Mérimée, podal výmluvné svědectví o úpadku britské orientalistiky na indické půdě (1833, 1867). Tento

269) „Sanskrit was a language formed by the Bramins, and always confined to their order; and that the Greek tongue not only served as a model for its syntax and system of inflections, but supplied the material of its vocabulary on abstract and scientific subjects“ (Stewart 1854, 97); „The long commercial intercourse of the Romans with India, both by sea and land, accounts sufficiently for any affinity which may subsist between Sanscrit and Latin“ (Stewart 1854, 99).

270) „However idle and ridiculous the legends and notions of the worshippers of Bouddha may be, they have been in a great measure adopted by the Brahmans, but with all their defects monstrously aggravated; Rajahs and Heroes are converted into gods, and impossibilities are heaped on improbabilities“ (Stewart 1854, 105).

271) *Correspondance inédite de Victor Jacquemont avec sa famille et ses amis, pendant son voyage dans l'Inde* (1828–1832). Victor Jacquemont, který se narodil v Paříži 8. srpna 1801, podlehl nemoci 7. prosince 1832 v Bombaji.

francouzský přírodovědec, který byl obdivovatelem britského impéria²⁷² a kritikem islámu,²⁷³ navštěvoval v letech 1829 až 1830 zasedání Královské asijské společnosti. Probíhala jednou za dva měsíce a účastnilo se jich asi dvacet mužů. Mezi členy údajně převažovali zámožní, ale nedovzdělaní ignoranti, kteří zcela zastínili několik schopných jedinců požívajících minimální respekt. Tento ústup Kalkaty ze slávy kontrastoval s tehdejšími intelektuálními rozmachy pařížské indologie (Budil 2002, 126). V roce 1868 Gustave Dugat upozornil na skutečnost, že anglická administrativa v Indii (*Indian Civil Service*) údajně přikládala stejnou váhu italštině jako sanskrtu. Na druhé straně nadace *Oriental Translation Fund*, kterou založil v Londýně George FitzClarence, druhý hrabě z Münsteru a nelegitimní syn Viléma IV., podpořila v letech 1829 až 1834 vydání triapadesáti prací včetně Rosenova překladu Rgvédu a *Dějiny hindské literatury a Hindustánu* (*Histoire de la Littérature Hindoue et Hindoustanie*, 1839) od Garcina de Tassy (Budil 2002, 128).

Slabost britského orientalismu zaznamenali rovněž kontinentální myslitelé, z nichž někteří ji dokonce pokládali za specifickou „zradu vzdělanců“. Joseph Daniel Guigniaut objasňoval v roce 1825 důvody, kvůli kterým upřednostňoval německou indologii před britskou: „(Anglické studie) byly velmi důležité, navzdory skutečnosti, že byly většinou psány z velmi úzkého hlediska a v poměrně nefilosofickém duchu. Cesty vytyčené Jonesem, Robertsonem a učeným Thomasem Mauricem byly v Anglii záhy opuštěny a křesťanští misionáři přispěli značnou měrou – prostřednictvím svého velmi často zkresleného obrazu morálky a náboženství těchto lidí – k šíření mnoha falešných idejí o starobylém náboženství Hindů. Abraham Roger v sedmáctém století a Sonnerat ve století osmnáctém projeví lepší úsudek, nezaujatost a vyšší pochopení než mnozí autoři v pozdějších dobách, včetně reverenda Williama Warda a jeho studie *A View of the History, Literature and Religion of the Hindoos*“ (cit. Schwab 1984, 43–44). Rovněž Wilhelm Schlegel kritizoval Brity, že podlehl evangelikalismu a v Indii sledují pouze přízemní utilitární, politické a obchodní cíle (Budil 2002, 127).

Nejvýznamnějším pokračovatelem Jamese Milla a jeho *Dějiny Britské Indie* byl bezpochyby Thomas Babington Macaulay, který ve svém obsáhlém díle začlenil britskou koloniální epizodu v Indii do anglické národní metahistorie (Bryant 1932; Clive 1973; Cruikshank 1978; Edwards 1988; Hassard 1918; Mac Gregor 1901; Masani 2013; Morison 1882; Sullivan 2010; Trevelyan 1876). V Macaulayově osobnosti vyvrcholil britský intelektuální imperialismus, který spojoval přesvědčení o výlučném morálním a civilizačním poslání ostrova s ochotou použít

272) „Chacun de ces peuples, je n'ose dire de ces races, a ses instincts spéciaux, ses aptitudes caractéristiques. L'Anglais, entre tous, a la capacité du commandement; il gouverne moins par la force des baïonnettes de ses régiments, que par la supériorité de son habileté dans les spéculations commerciales, dans l'administration de ses biens acquis, qui peu à peu fait venir en ses mains toutes les richesses accumulées par l'économie, tout le pouvoir et toute la force, sans que nous nous en apercevions en Europe“ (Jacquemont 1867, 256–257).

273) „L'islamisme n'a fait que détruire“ (Jacquemont 1833, 72).

krajní vojenskou sílu k prosazení svých cílů. Následoval oportunismus, slabost a rozklad, jehož diagnózu napsal na počátku druhé světové války George Orwell: „Pravda je, že život uvnitř britského impéria byl v mnoha ohledech lepší než život mimo něj. Ale přesto – země impéria zaostávaly, Indie spala ve středověku, domínia byla opuštěná, přitom cizincům se žárlivě zabraňovalo ve vstupu, a dokonce i v Anglii vzrostl počet slumů a nezaměstnanost. Pouze půl milionu lidí – obyvatel venkovských sídel – mělo ze stávajícího systému rozhodně prospěch ... Středostavovské rodiny, které oslavoval Kipling, plodné, nepřiliš intelektuálské rodiny, jejichž synové sloužili jako důstojníci v armádě i v námořnictvu a rojili se na všech pustinách světa od Yukonu až po Irrawaddy, se před rokem 1914 už tenčily. Zabíjel je telegraf. V zužujícím se světě stále větší měrou ovládaném z Whitehallu každým rokem ubývalo místa pro osobní iniciativu. Lidé jako Clive, Nelson, Nicholson či Gordon pro sebe v moderním britském impériu nemohli najít místo ... Avšak za všeobecné oslabení imperialismu, a do jisté míry britské morálky vůbec, k němuž došlo ve třicátých letech, zčásti mohla levicová inteligence, která sama byla určitým plodem stagnace impéria ... V impériu, které prostě stagnovalo, ani se nerozvíjelo, ani se nerozpádalo, a v Anglii ovládané lidmi, jejichž hlavní předností byla jejich hloupost, se 'chytrý' stal podezřelým. Pokud jste měli hlavu, která dokázala pochopit básně T. S. Eliota nebo teorie Karla Marxe, ti nahoře se postarali, abyste se nedostali k žádné důležité práci“ (2013, 369–371).

Historik, právník, literát a politik Thomas Babington Macaulay pocházel ze starého a rozvětveného skotského rodu. Jeho dědeček John Macaulay byl výmluvným a proslulým presbyteriánským duchovním, který postupně působil v Barra, South Uist, Inverary, Cardross a Dumbartonshire. James Boswell jej zmínil ve svém *Deníku cesty na Hebridy se Samuelem Johnsonem* (*The Journal of a tour to the Hebrides with Samuel Johnson*) z roku 1773 (Trevelyan 1876, I, 6–7). Se svojí druhou manželkou Margaretou měl John Macaulay dvanáct dětí, z nichž mnohé dosáhly prestižního postavení. Jeden z jeho synů Zachary Macaulay se v roce 1784 stal jako šestnáctiletý správcem plantáže na Jamajce. Životní podmínky černých otroků jej pobouřily a přivedly do abolitionistického hnutí mezi členy Claphamské sekty. Společně s Granvillem Sharpem, Williamem Wilberforcem a Henrym Thorntonem se zapojil do projektu osídlení Sierry Leone osvobozenými otroky (*Sierra Leone Company*). Byl jmenován guvernérem a počátkem roku 1793 odplul do Afriky. Zachary Macaulay dokázal vzdorovat nesmírným administrativním potížím. V září 1794 byla kolonie přepadena a vypleněna osmi válečnými loděmi Francouzské republiky (Trevelyan 1876, I, 11–20). Zdravotní problémy přiměly Zachary Macaulayho vrátit se na britské ostrovy, kde se seznámil Selinou Millsovou, svojí budoucí ženou. V roce 1796 byl Zachary Macaulay znovu v Siere Leone, kde působil následující tři roky. Oženil se v Bristolu 26. srpna 1799. Finančně si to mohl dovolit. Plat v *Sierra Leone Company* činil pět set liber ročně. Společně se svým bratrancem založil Zachary Macaulay prosperující obchodní firmu.

Zacharyho syn Thomas Babington Macaulay se narodil 25. října 1800, jak s oblibou říkával, v den výročí bitvy u Agincourtu. Rodiče jej v roce 1812 místo do Westminsteru nebo Harrow poslali do soukromé školy, kterou v Little Shelford poblíž Cambridge řídil reverend Preston (Trevelyan 1876, I, 38). V říjnu 1818 zahájil Thomas Babington Macaulay studia na Trinity College v Cambridge. Pod vlivem svého přítele Charlese Austina přešel od toryů k whigům (Morison 1882, 11). O osm let později zahájil právnickou praxi, které se ale prakticky nevěnoval (Morison 1882, 19; Hassard 1918, 8). Po vzoru svého otce se zapojil do abolicionistického hnutí. Věnoval se literární činnosti. Napsal studii o Machiavelim. Od roku 1825 začal Macaulay pravidelně přispívat do *Edinburgh Review*, na jehož stránkách kritizoval utilitarismus Jamese Milla a Jeremy Benthamu (Trevelyan 1876, I, 136–137). Seznámil se s lordem Lyndhurstem, který mu v lednu 1828 svěřil úřad správce konfiskovaného majetku dlužníků (*commissioner of bankruptcy*). Po dobu tří až čtyř let měl zajištěný příjem nezanedbatelných tisíc liber ročně (Trevelyan 1876, I, 139). Macaulayho příspěvky v *Edinburgh Review* zaujaly vlivného whigovského politika Henryho Pethy-Fitzmaurice, lorda Lansdowna, který mu umožnil, aby byl v roce 1830 – několik měsíců před smrtí Jiřího IV. – zvolen do Dolní sněmovny (Morison 1882, 19).²⁷⁴ Byla to pohnutá doba dramatických bojů za volební reformu (*Reform Bill*) ovlivněná rovněž ohlasem červencové revoluce v Paříži (kam se Macaulay v srpnu 1830 vypravil). Macaulay záhy proslul jako vynikající řečník.²⁷⁵ O jeho schopnostech se pochvalně vyjádřil sir Robert Peel (Morison 1882, 20–21; Trevelyan 1876, I, 172). Účastnil se jednání o návrhu, který předložil Dolní sněmovně Charles Grant a na jehož základě zankl monopol Východoindické společnosti na obchod s Čínou, bylo zrušeno otroctví a žádnému obyvateli impéria nebylo z důvodu náboženství, místa narození, původu nebo barvy pleti zapovězeno vykonávat jakékoli povolání či úřad (Trevelyan 1876, I, 292).

Svůj názor na smysl britské přítomnosti v Indii vyjádřil Thomas Babington Macaulay 10. července 1833 v projevu v parlamentu za přítomnosti Charlese Granta: „*Ctihodný člen (miněn Charles Grant, pozn. aut.) nám říká, že Indie není za současného stavu tak bohatá a kvetoucí, jako byla před dvěma sty lety. Skutečně však pochybuji, že disponujeme dostatečným množstvím dat, abychom mohli v této záležitosti dospět k jasnému úsudku... Měli bychom srovnávat Indii pod naší vládou nikoliv s Indií za Akbara a jeho bezprostředních nástupců, ale s Indií, jak jsme ji našli. Kalamity, kterými tato země prošla v mezidobí mezi pádem mughalské moci a nástupem anglické nadvlády, postačily k tomu, aby vrhly její lid o celá staletí nazpátek. Bylo by jistě nespravedlivé říci, že Alfréd byl špatným králem, protože Británie nebyla za jeho vlády tak bohatou nebo civilizovanou*

274) 1830–31 za volební obvod Calne a 1831–33 za Leeds (Hassard 1918, 11).

275) Svůj první parlamentní projev o židovské otázce pronesl Thomas Babington Macaulay 5. dubna 1830 (Trevelyan 1876, I, 159).

jako za časů Římanů. V jakém stavu jsme tedy našli Indii? A co jsme z Indie učinili? Na nesmírném území jsme našli společnost ve stavu, pro který bychom stěží hledali v dějinách obdobu. Nejblíží paralelou by možná byla situace v Evropě v pátém století. Říše Mughalů v dobách Aurangzébových nástupců, stejně jako Říše římská v dobách nástupců Theodosiových, klesala pod tíhou neřestí, špatné vnitřní správy a útoky barbarských nájezdníků. V Dillí obdobně jako v Ravenně byl směsný panovník uzavřen v oslnivém státním vězení. Oddával se veškerým smyslovým požitkům. Byl uctíván servilními prostracemi. Zdobili jej nejvznešenějšími tituly. Avšak ve skutečnosti představoval pouhou loutku v rukách nějakého ctižádostivého poddaného... Společnost propadla chaosu. Její nepokojné a pohyblivé elementy se každou chvílí přetvářely do nové konfigurace, která se opět rozpouštěla. Během jediné generace povstaly, vzkvétaly, upadaly a byly vyhlazeny a zapomenuty stovky dynastií. Každý dobrodruh, který dokázal shromáždit jízdní oddíl, mohl usilovat o trůn. Každý palác byl každoročně dějištěm konspirací, zrady, revolucí a otcovražd. Mezitím proudy Alarichů a Attilů přecházely přes bezbranné impérium. Perský nájezdník pronikl do Dillí a triumfálně odvezl nejvzácnější poklady Tamerlánova domu. Afghánec jej brzy následoval stejnou cestou a zmocnil se toho, co Peršan ušetřil... Takový byl stav Indie, když se (Východoindická) Společnost zapojila do hádek pomíjivých panovníků. Uplynulo přibližně osmdesát let, když jsme se objevili jako pomocníci ve sporu mezi dvěma soupeřícími rodinami o nadvládu nad malým koutem poloostrova. Od toho okamžiku začal velký, ohromující proces obnovy rozložené společnosti. Prošly dvě generace a proces je završen. Roztržštěné fragmenty Aurangzébovy říše jsou sjednoceny do silnějšího a soudržnějšího impéria, než nad jakým vládl Aurangzéb“ (Macaulay 1967, 701–702).

Politická obratnost a výmluvnost se Macaulayovi vyplatila. Začátkem roku 1834 byl jmenován členem Indické rady (*Supreme Council of India*) s platem deseti tisíc liber. V úterý 10. června 1834 dorazil do indického Madrásu (Trevelyan 1876, I, 361). Za tři týdny si již prohlížel trosky Tipúova paláce ve Šrírangapatтанu, při jehož obraně obávaný maisúrský sultán před pětatřiceti lety zahynul (Trevelyan 1876, I, 367). Ve svém „indickém exilu“, jenž trval do roku 1838, se zaměřil především na otázky trestního práva a vzdělání. Thomas Babington Macaulay byl autorem esejí o Robertu Clivovi a Warrenu Hastingsovi, v nichž těžil z vlastní indické zkušenosti. Náležel k předním kritikům Warrena Hastingsa. Macaulay pravděpodobně nemohl zaujmout jiné stanovisko vzhledem k obdivu a úctě, které choval k Edmundu Burkovi (Hastings 1909, 165).

Po svém příjezdu do Indie byl Thomas Babington Macaulay jmenován předsedou Výboru pro veřejnou výuku (*Committee of Public Instruction*). Ten byl v té době zcela paralyzován rozdílným názorem členů na jazykovou politiku. Pět představitelů výboru zastávalo tradiční názor, že je třeba formou stipendií podporovat výuku sanskrtu, perštiny a arabštiny a publikování ve zmíněných jazycích, zatímco zbývajících pět reprezentantů tvořících „progresivní reformní“ skupinu se zasazovalo o výuku základů hovorových domorodých dialektů

a angličtiny mezi místní elitou (Trevelyan 1876, I, 400). Své progresivistické názory vyjádřil Macaulay v projevu, který přednesl 2. února 1835 na zasedání Indické rady (*Minute on Indian education*). Macaulay obrátil logiku orientální renesance a prohlásil, že anglický jazyk musí sehrát při modernizaci Indie stejnou úlohu jako řečtina a klasická latina v renesanční Anglii: „*Kdyby naši předkové jednali jako Výbor veřejného vzdělání (podporoval výuku arabštiny a sanskrtu, pozn. aut.), zanedbali by jazyk Ciceronův a Tacitův, veškerou pozornost věnovali starým dialektům svého vlastního ostrova a nikdy by nevytiskli a nenaučili se nic jiného než anglosaské kroniky a normanské romance, čím by byla Anglie dnes? To, co znamenala řečtina a latina pro současníky Mora a Aschama, to znamená náš jazyk pro obyvatele Indie. Anglická literatura je dnes hodnotnější než literatura z klasických dob. Pochybuji, zda se literatura psaná v sanskrtu vyrovná tvorbě našich saských a normanských předchůdců. V některých oblastech – například v historii – jsem si jist, že má mnohem nižší hodnotu*“ (cit. Trevelyan 1876, I, 401).

Generální guvernér William Bentinck se 7. března 1835 přiklonil k Macaulayově názoru a označil šíření evropské literatury a vědy mezi obyvateli Indie za prvořadý úkol britské administrativy. Následně dva orientalisté odstoupili z Výboru pro veřejnou výuku, který byl doplněn o Macaulayovy stoupence (Trevelyan 1876, I, 403). Macaulay byl zdrženlivý vůči užitečnosti klasické západní vzdělanosti pro indické žáky. Pokud si někdo plete Argos s Korintem, není to žádná tragédie. Důležité je, aby uměl číst a psát a odvedl kus práce. Nemělo velký smysl šířit v Indii náročné knihy o rétorice, gramatice a logice. Dejte chlapci *Robinsona Crusoea* a získáte jej pro západní literaturu a hodnoty (Trevelyan 1876, I, 408). Později Thomas Babington Macaulay s upokojením zdůrazňoval, že žádný Ind, který si osvojí anglické vzdělání, nezůstane věrný původnímu náboženství. Předvídal, že do třiceti let nebude mezi domorodou bengálskou elitou ani jediný hinduista (Trevelyan 1876, I, 455).

Thomas Babington Macaulay, který upřímně věřil v sílu a étos moderního státu a občanského společenství, byl přesvědčen o nutnosti konverze indického obyvatelstva k hodnotám britské civilizace prostřednictvím výchovy a vzdělání. Prohlašoval, že není pochopitelně možné, aby měla Indie svobodně volenou vládu. Může ale získat druhou nejlepší správu – pevný a nestranný despotismus. To nejhorší, co by se mohlo Indii přihodit, byl anachronický návrh britských „nostalgiků“ („*memoralists*“), aby zde Britové žili jako privilegovaná kasta svobodných lidí uprostřed národa otroků (Trevelyan 1876, I, 396). Macaulayovy legislativní návrhy v oblasti občanského a trestního práva (*Code of Civil Procedure a Penal Code*) byly v Indii přijaty až v letech 1859 a 1860, částečně jako důsledek povstání sipáhů, které zničilo tradiční model britsko-indického soužití (Trevelyan 1876, I, 418–419).

Po návratu do Anglie byl Macaulay zvolen v údobích 1839–1847 a 1852–1856 poslancem za Edinburgh. V září 1839 mu lord Melbourne svěřil ve whigovské

vládě ministerstvo války (Hassard 1918, 13). Po dvou letech vláda padla. V této době, kdy započal vzestup Benjamina Disraeliho, se Thomas Babington Macaulay více než o politiku zajímal o literární a historickou tvorbu (MacGregor 1901, 130). Po porážce ve volbách v roce 1847 se načas stáhl do ústraní. Vynikl jako básník²⁷⁶ a především jako historik ovlivněný „dějinami každodenního života“ v románech Waltera Scotta. Roku 1857 byl Thomas Babington Macaulay jmenován členem Sněmovny lordů (Hassard 1918, 15). V té době trpěl vážnými zdravotními problémy, kterým podlehl 28. prosince 1859.

Macaulayho dílo *Dějiny Anglie od nástupu Jakuba II. (The History of England from the Accession of James II, 1849–1861)*, na kterém pracoval od roku 1841, propagovalo whigovské pojetí historie, založené na víře v historický pokrok a kriticky hodnotící osobnosti a události minulosti z hlediska jejich údajného přispění k nastolení soudobého (žádoucího) stavu „nejlepšího ze všech možných světů“ (Morison 1882, 138–173). Whigové vystupovali jako tradiční odpůrci Stuartovců a dědici „Slavné revoluce“ z roku 1688. Duch whigovského historického optimismu, který vyvěral z pocitu „spojenectví whigů s dějinami“ se zformoval především v prvních desetiletích osmnáctého století během dlouhého období politického vzestupu whigů („*long whigg ascendancy*“). Kvůli jejich sebestřednému pocitu výlučnosti a intelektuální nadřazenosti Hugh Trevor-Roper přirovnal whigy poněkud anachronicky k marxistům (Budil 2002, 134).

V polovině osmnáctého století se v britských politických a intelektuálních kruzích projevila jistá protiwhigovská reakce. Filosof David Hume uveřejnil *Dějiny Anglie (The History of England, 1754–1761)*, v nichž předložil toryovskou vizi historie země. Whigové dlouho postrádali dílo srovnatelného významu. Reformní whig a vlivný politik Charles James Fox, který se zasazoval za volební reformu (*Libel Bill*), emancipaci katolíků a osvobození otroků, nastínil historiografický fragment whigovské filosofie dějin. Na Foxe navázal právník a historik Henry Hallam (1777–1859), autor *Obrazu stavu Evropy ve středověku (A View of the State of Europe during the Middle Ages, 1818)* a *Ústavních dějin Anglie (The Constitutional History of England, 1838–1839)*, a James Mackintosh (1765–1832), právník, whigovský politik a profesor práva na *East India Company's College* v Haileybury (1818–1824), který ve spisu *Vindiciae Gallicae: Obrana Francouzské revoluce a jejích anglických obdivovatelů (Vindiciae Gallicae: A Defence of the French Revolution and its English Admirers, 1791)* polemizoval s Edmundem Burkem a ve studiích *Dějiny Anglie (The History of England, 1831)* a *Dějiny revoluce v Anglii v roce 1688 (The History of the Revolution in England in 1688, 1834)* vyličil historii země od vlády Jakuba II. po Francouzskou revoluci. Za skutečně důstojnou whigovskou odpověď na Humovu konzervativní výzvu bylo nicméně pokládáno až Macaulayho pojednání (Budil 2002, 134–135).

276) *Zpěvy ze starého Říma (Lays of Ancient Rome, 1842; 1848; Morison 1882, 123–124).*

Thomas Babington Macaulay vždy imponoval svou erudicí a výmluvností.²⁷⁷ Pouze dva soudobí historikové se mu údajně vyrovnali literárním mistrovstvím: Jules Michelet a Thomas Carlyle (Morison 1882, 48). Macaulay patřil bezpochyby k nejvzdělanějším lidem své doby. Málokdo z jeho současníků dosáhl tak značné (i když poněkud pomíjivé) slávy. Vévoda z Wellingtonu jej vynášel. Leopold von Ranke nazval Macaulayho neporovnatelným, ale Macaulay mu tento kompliment nikdy nevrátil (Morison 1882, 39). Winston Churchill si později hojně vypůjčoval jeho výroky. David Hutchison MacGregor označil Macaulayho imaginaci za reprodukcující, nikoliv kreativní. Výborně zachycoval konkrétní události, ale nepatřil mezi velké analytiky či lyriky. Byl to v zásadě baladický básník (MacGregor 1901, 97–98). Albert Hassard napsal, že Macaulay nevděčil za svoji oblibu originalitě či rozsahu vědění, ale výlučně pozoruhodnému stylu (1918, 31).

Thomas Babington Macaulay nepůsobil na okolí ani sympaticky, ani příjemně. Byl sebezahleděný a zdálo se, že postrádá schopnost empatie. Snadno všechny pobavil, ale téměř nikoho nepotěšil. Thomas Carlyle jej označil za inteligentního muže, který nezvládal stavidla své výmluvnosti (Macaulay 1886, 9–10). Mezi Brity usedlými v Kalkatě se Macaulay během svého pobytu netěšil velké oblibě. Lze spíše říci, že ho upřímně nesnášeli (Morison 1882, 31).

Thomas Babington Macaulay věřil v materiální a sociální pokrok. Jeho náboženstvím byla vzdělanost a věda. Prohlašoval, obdobně jako Giambattista Vico, že vzestup rozumu a civilizace snižuje váhu a sílu poezie a imaginace (MacGregor 1901, 21). Ve svých historických spisech dokázal občas historický význam poetična a tradice náležitě a pronikavě ocenit, ale většinou si jich nevážil.²⁷⁸ Jedinými skutečnými básníky jsou podle Macaulayho děti: „*Nikdo, ať již je sebecitlivějším, není tak osloven a zasažen Hamletem nebo Learem, jako je malá holčička pohádkou o Červené Karkulce.*“ To znamená, že intenzita prožitku na počátku

277) Charles C. F. Greville napsal ve svých *Pamětech*, že Macaulay „displayed feats of memory to be unequalled by any human being. He can repeat all of Demosthenes by heart, and all Milton, a great part of the Bible, both in English and (New Testament) in Greek: besides this, his memory retains passages innumerable of every description of books, which in discussion he pours forth with incredible facility ... There is no Greek book of any note which he has not read over and over again: in the Bible he takes great delight, and there are few better biblical scholars ... He pours forth stores of learning, opinion, precept, example, anecdote, and illustration, with a familiarity and facility not less astonishing than delightful: he writes as if he had lived in the times and among the people whose actions and characters he records and delineates“ (cit. Macaulay 1886, 9).

278) Katolickou církev Thomas Babington Macaulay charakterizoval následovně: „No other institution is left standing which carries the mind back to the times when the smoke of sacrifice rose from the Pantheon, and when camelopards and tigers bounded in the Flavian amphitheatre. The proudest of royal houses are but of yesterday when compared with the line of the Supreme Pontiffs ... Nor do we see any signs which indicate that the term of her long dominion is approaching. She was great and respected before the Saxon had set foot in Britain, before the Frank had passed the Rhine, when Grecian eloquence still flourished in Antioch, when idols were still worshipped in the temple of Mecca. And she may exist in undiminished vigour when some traveler from New Zealand shall, in the midst of a vast solitude, take his stand on a broken arch of London Bridge to sketch the ruins of St Paul's“ (cit. MacGregor 1901, 44–45).

dějin je vším, zatímco charakter a osobitost ničím. Hrubý portrét divochů by byl působivějším uměním než sebedokonalejší socha vytvořená v civilizovaném světě (Morison 1882, 54). Skuteční básníci moderní doby jako například John Bunyan nebo Robert Burns byli buď nevzdělání, nebo infantilní (MacGregor 1901, 40). Můžeme se pouze ptát, stejně jako David Hutchison MacGregor, kam by Thomas Babington Macaulay zařadil Williama Shakespeara nebo Johanna Wolfganga Goetha? Macaulay nemohl mít nejmenší pochopení pro hinduistická díla, která fascinovala představitele orientální renesance. Mezi ním a Warrenem Hastingsem byla větší psychohistorická vzdálenost než mezi Warrenem Hastingsem a bráhrmanem. Představitel modernity shlížel s despektem na reprezentanta raného novověku. Macaulay odsoudil Indii do dětského věku lidstva.

Thomas Babington Macaulay pohrdal filosofií, kterou označoval za spekulaci hodící se pouze pro inteligentní děti nebo polocivilizované muže. Sókratés a Plátón podle Macaulayova názoru obrátili pozornost lidského intelektu nesprávným směrem. Teprve Francis Bacon tuto chybu příklonem k empirii a experimentu napravit. Macaulay dokonce tvrdil, že nebýt Sókrata mohl být parní stroj či očkování zavedeno během peloponéských válek (Morison 1882, 103–104). Když někdo Macaulayovi poslal překlad Immanuela Kanta, Macaulay prohlásil, že knize by nerozuměl o nic méně, pokud by byla psána v sanskrtu. Montesquieu mu připadal nepochopitelný a povrchní zároveň. Nikdy nezminil žádného z proslulých současníků: Guizota, Thierryho, Migneta, Micheleta, Schlossera, Niebuhra, Neandera, Waitze nebo Müllera (Morison 1882, 49–51).

Macaulay neměl vlastní děti, pravděpodobně nikdy nepoznal skutečné vášně, stíny v duši nebo lásku. Voltaire kdysi prohlásil, že k tomu, aby „člověk psal dobré verše, musí mít v sobě něco z ďábla“.²⁷⁹ To rozhodně nebyl Macaulayho (ale ani Voltairův) případ. Možná z tohoto důvodu byla jeho velikost relativně pomíjivá (MacGregor 1901). Thomas Babington Macaulay se pokusil popřít význam indické civilizace prostřednictvím degradace poetické imaginace, kterou pokládal ve věku průmyslové revoluce za anachronismus. To, že by v následujícím století mohly být milióny civilizovaných Evropanů strženy a mobilizovány spojením totalitní ideologie (těžící částečně z indických zdrojů) s modernitou, by mu muselo připadat neuvěřitelné. Žádný myslitel, který podceňoval historickou úlohu a sílu imaginace, se nikdy nestal skutečným vizionářem či prorokem, Thomase Babingtona Macaulayho nevyjímaje.

Od roku 1818, kdy byla definitivně potřena konfederace Maráthů, pokračovala Východoindická společnost v územní expanzi a reformním úsilí, které postupoval zejména duch Jeremyho Benthamu. Étos reformu a modernizace byl v údobí před povstáním sipáhů spjat především s působením Williama Henryho Cavendishe Bentincka (lorda Williama Bentincka), který vykonával funkci generálního guvernéra v letech 1828 až 1835. Tento progresivní whig se jakožto

279) „Pour faire de bons vers, il faut avoir le diable au corps“ (cit. Morison 1882, 58).

zástupce britské vlády snažil v roce 1811 a 1812 prosadit na Sicílii liberální ústavu. Bentinck, jehož inspiroval Jeremy Bentham a James Mill, reformoval soudní systém, který přiblížil anglickému modelu, a potlačoval různé místní zvyky, například satí (upalování vdov na pohřební hranici manžela), thágí (uškrccování cizinců příslušníky sekty thágů) či topení novorozenců ve vodách Gangy. V dubnu 1853 byla otevřena první železniční trať z Bombaje do Tháné v délce čtyřiceti kilometrů a ve stejném roce byl v Indii zaveden elektrický telegraf. Západní technologie a nová infrastruktura na jedné straně usnadňovaly koloniální správu, na druhé straně byrokratizovaly původní romantický a heroický étos zakladatelů impéria. Vedlejším psychologickým produktem modernizace, která umocňovala materiální a intelektuální převahu Evropanů, byl vzestup zjevné „rasové“ arogance, která komplikovala osobní vztahy mezi Brity a Indy (James 1997, 156–157). Poměrně rychlá transformace indické společnosti, jejímiž iniciátory byli utilitaristé a evangelikálové, nositelé vize Velké Británie jako „morálního impéria“, spojená s anexí dalších oblastí na různém stupni socioekonomického vývoje, které byly obtížně asimilovatelné do jednotného imperiálního organismu, vyvolala v zemi stále patrnější napětí. Existovalo proroctví, že britská vláda v Indii bude trvat pouze sto let po bitvě u Palásí. Zkušený administrátor sir Henry Lawrence cítil, že „něco není v pořádku,“ ale nedokázal své obavy více specifikovat (James 1997, 233).

V únoru 1856 Britové sesadili avadhského vládce sídlícího v Lakhnaú a jeho stát připojili k teritoriu spravovanému Východoindickou společností (James 1997, 234). Zdálo se, že devadesátiletý boj za dobytí indického subkontinentu, který zahájil Robert Clive u Palásí, byl završen. Velká vzpoura sipáhů (*Mutiny*), která v letech 1857 až 1858 otrásla britským panstvím v Indii, nepředstavovala protikoloniální národně osvobozenecský boj (jak byla často interpretována), ale podobala se svojí povahou a zaměřením spíše konzervativnímu lidovému hnutí ve Vendée (Strnad, Filipický, Holman a Vavroušková, 2003, 720–733; James 1997, 233–298; Ward 2004). Společně s mexicko-americkou válkou koncem čtyřicátých let devatenáctého století, nepokoji na Jamajce a prusko-francouzským konfliktem počátkem sedmdesátých let devatenáctého století formovala imaginaci kolektivního rasového střetu.

Východoindické společnosti podléhaly před vypuknutím povstání sipáhů tři armády, které byly rozmístěny na území bengálské, madráské a bombajské prezidencie. V roce 1857 je tvořilo celkem 311 000 mužů, z toho 40 160 Evropanů a 5 362 britských důstojníků. Bengálská armáda zahrnovala 86 000 vojáků, z nichž bylo 12 000 Evropanů, 16 000 sikhů a 1 500 Gurkhů. Významná část sipáhů, jak se domorodí vojáci nazývali, pocházela z vyšších rolnických vrstev ze Severozápadních provincií a z Avadhu, kterých se nejvíce dotýkaly dramatické změny posledních let. Až doposud zachovávali až na nedůležité incidenty vůči britským důstojníkům loajalitu. V roce 1851 britská vláda rozhodla o zavedení do výzbroje nových typů předovek vyráběných zbrojovkou v Enfieldu. V důsledku

krymské války se dodávky zbraně do Indie opozdily a dorazily až na jaře 1856; v květnu následujícího roku se jich v Bengálsku nacházelo dvanáct tisíc. Vybaven byl jimi jediný pluk; ostatní ležely ve skladech (David 2007, 291). Mezi obyvatelstvem se rozšířily pověsti, že patrony enfieldek jsou napuštěny vepřovým sádlem a hovězím lojem. To bylo údajně součástí rozsáhlé konspirace Východoindické společnosti, jejímž účelem měla být konverze muslimů a hinduistů ke křesťanství (James 1997, 235).

Otevřené násilí vypuklo 10. května 1857, kdy se vzbouřila posádka bengálské armády v Mérathu severovýchodně od Dillí (David 2007, 300–301). Vojáci pobili důstojníky a všechny přítomné Evropany, osvobodili vězně a vytáhli na Dillí, kam dorazili následujícího dne. Město zachvátilo povstání, k němuž se připojily tři pluky dillíské brigády (James 1997, 239–241; David 2007, 305–306). Sipáhíové vyzvali dvaosmdesátiletého Bahádura Šáha II., vnuka posledního mughalského císaře Šáha Álama II., aby obnovil říši Velkých Mughalů. Dva přední indiští panovníci, adoptivní syn posledního maráthského vládce v Avadhu Nán Sáhál a rání z Džhánsí, které si předtím lord Dalhousie zneprátelil, poskytli povstalcům podporu. V obležení se ocitli Britové ve městech Kánpur a Lakhnaú. Generál Hugh Wheeler vzdoroval v Kánpuru s čtyřmi sty ozbrojenci a pěti sty civilisty od 5. do 23. června 1857, kdy přijal nabídku rebelů na volný odchod přeživších Evropanů. Povstalci ale většinu bělochů zmasakrovali (David 2007, 308–311). Revolta záhy zachvátila Avadh, Ruhélkhand, západní Bihár, Severozápadní provincie a značnou část střední Indie. Povstalci neušetřili v obsazených oblastech žádné evropské důstojníky a civilisty včetně žen a dětí. Henry Lawrence, správce Avadhu, padl 21. července 1857. Na území obsazeném vzbouřenci se britská administrativa zhroutila jako stavba z karet (James 1997, 242–250). V Avadhu bylo obnoveno království pod svrchovaností mughalského císaře. Panovníkem byl vyhlášen dvanáctiletý syn sesazeného krále Birdžís Kadr, za kterého vládla jako regentka jeho matka Hazrat Mahal.

Sipáhíové madráské a bombajské armády zachovali věrnost Východoindické společnosti. Generálové Henry Havelock a James Outram prokázali v krajně obtížných podmínkách u Kánpuru a Lakhnaú, že jsou kompetentními vojevůdci. Svojí rozhodností, vytrvalostí, brutalitou a neustálou četbou Bible připomínali Cromwellovy „křesťanské“ vojáky (James 1997, 250; David 2007, 311). Navzdory početní převaze rebelů dokázali udržet pozice do doby, než byla Východoindická společnost schopna mobilizovat rezervy a zahájit protiofenzívu, což byl v některých případech eufemismus pro genocidu. Do počátku roku 1858 bylo k dispozici 46 400 červenokabátníků a 58 000 probritských sipáhíů (James 1997, 254). Rovněž vrchní velitel britských ozbrojených sil Colin Campbell, veterán napoleonských válek a bojů se Sikhy a na Krymu, který nahradil zesnulého George Ansona, se těšil důvěře vojáků (především svých krajanů ze Skotska). Byla zde i mladší generace důstojníků, zosobněná například šestatřicetiletým generálem Johnem Nicholsonem nebo Williamem Hodsonem, kteří přispěli svým dílem

k záchraně Britské Indie (James 1997, 257–258; David 2007, 322). Jak později poznamenal generál Garnet Wolseley, pro Brity bylo velkým štěstím, že se v severní Indii neobjevil žádný schopný a charizmatický vůdce (David 2007, 325). Příliš mnoho spiklenců a intrikánů, ale žádný Bonaparte, který by zpečetil úděl britského impéria v Indii. Z vojenského hlediska lze říci, že zatímco na Krymu si Britové v boji s ruskou armádou vedli o poznání hůře než francouzští spojenci, výkon britských koloniálních oddílů v Indii byl efektivnější než jejich francouzských protějšků v Alžírsku. Doboví pozorovatelé tuto skutečnost vysvětlovali válečnickou nadřazeností Arabů nad Indy.

Generální guvernér Charles John Canning, syn ministerského předsedy George Canninga, energicky mobilizoval dostupné síly a 31. července 1857 vydal směrnicí, podle které mělo být vůči účastníkům povstání přistupováno diferencovaně. Canning byl v tisku obviňován ze změkčilosti (tzv. *Clemency Canning*), ale jeho taktika slavila úspěch. Do Indie mezitím přicházely posily z celého britského impéria. Válka se vzbouřenými sipáhií probíhala na třech frontách: v okolí Dillí, u Lakhnaú, Kánpuru a jižním Avadhu a ve střední Indii. Colin Campbell, který dorazil do Indie v kritickou chvíli na začátku srpna 1857, zprvu řídil válečné operace z Kalkaty (David 2007, 325). „*Vyčkejte, než se nepřítel přiblíží na dvacet až třicet yardů, a poté vypalte salvu a zaútočte na bodáky,*“ zněla jeho rada důstojníkům v poli (David 2007, 329). V dubnu 1858 proti povstalcům zasahovalo přibližně devadesát tisíc evropských vojáků a zhruba stejný počet loajálních sipáhií. Ve dnech 14. až 20. září 1857 se anglo-indickým jednotkám podařilo po krvavých bojích a mohutném dělostřeleckém bombardování dobýt Dillí (James 1997, 258–261; David 2007, 330–333). To byl bod zlomu. Poražení sipáhíové se stahovali k hranicím Avadhu.

Britské jednotky vedené Henrym Havelockem vstoupily 26. září 1857 do Lakhnaú. Tři tisíce Britů včetně žen a dětí zde vzdorovaly tři měsíce nepřátelskému obležení. K jejich zklamání je Havelock ponechal na místě společně s vojáky, kteří v čele s Jamesem Outramem Lakhnaú nadále hájili (David 2007, 335–336). Colin Campbell pokládal vyproštění Lakhnaú za strategickou prioritu. Osobně prorazil po těžkých bojích blokádu města 14. listopadu 1857 se třemi tisíci čtyřmi sty muži (mezi nimi byl i kapitán William Peel, syn bývalého ministerského předsedy). Tentokrát všichni Britové Lakhnaú opustili. Campbell následně shromáždil sbor jednatřiceti tisíc vojáků a 28. února 1858 zahájil konečný útok na město, kterého se zmocnil 15. března 1858 (James 1997, 261–262). Tím se otevřela cesta do nitra Avadhu. Ve střední Indii utrpěli rebelové těžkou porážku 1. dubna 1858 u řeky Bétvy a 19. června 1858 Britové obsadili důležité středisko povstalců v Gválijaru. Oddíly věrné britské vládě dokončily 21. ledna 1859 vítěznou bitvou u Síkaru pacifikaci Rádžpútány, kde se odbojní pohlaváři Ráo Sáhab a Tátja Tópe uchýlili ke guerillové válce.

Konflikt mezi silami věrnými Britům a stoupenci nezávislosti trval osmnáct měsíců až do konečné porážky rebelů a vyznačoval se značnou krutostí na obou

stranách. Zejména tzv. kánpurský masakr, při kterém bylo pozabíjeno množství zajatých anglických žen a dětí, přispěl k britské nesmiřitelnosti (James 1997, 251–253). Projevily se tradiční kastovní, etnické a sektářské animozity. Sikhové při dobytí Lakhnaú v březnu 1858 upalovali muslimy z řad povstalců za lhostejného přihlížení britských vojáků (James 1997, 256). Povstání sipáhiů bylo skutečnou „rasovou válkou“, která znamenala konečnou odluku árijské ideje od indické reality: „*Příkop, který už beztak odděloval obě rasy, se rozšířil tak, že jej téměř nebylo možno překročit. Vzájemná nedůvěra se prohloubila. Jak by britský důstojník, obchodník, nebo dokonce představitel státní správy mohl opět vidět Indy v témže světle jako předtím?*“ (cit. Judd 1999, 95). V imaginaci viktoriánské veřejnosti uspíšilo povstání sipáhiů rasovou konvergenci mezi obyvateli Indie, Afriky a Austrálie (Bolt 1971, 157–205).

Ve srovnání s konflikty vedenými na západních bojištích byly nicméně britské ztráty relativně nízké. Padlo 2 600 řadových vojáků (2,7 procenta z celkového počtu nasazených) a 157 důstojníků (4,4 procenta). Devadesátý třetí pěší pluk, který se mezi zářím 1857 až březnem 1858 účastnil nejtěžších operací u Lakhnaú, ztratil z 1 392 červenokabátníků přímo v boji 49 mužů a na následky zranění a nemocí 129 vojáků (James 1997, 254). Byla to především sugestivní síla rasového střetu, která psychologicky navyšovala dramatickост konfliktu.

Vůdcové povstání byli uvězněni, popraveni nebo uprchli do exilu. Východoindická společnost náležela mezi „poražené“. Britský parlament přijal 2. srpna 1858 Zákon pro lepší správu Indie (*An Act for the Better Government of India*), na jehož základě k 1. listopadu téhož roku území, která spravovala Východoindická společnost, přešla na britskou korunu. Byl zřízen úřad ministra pro Indii (*India Office*) s patnáctičlennou Indickou radou (*Council of India*) a pravomocí generálního guvernéra převzal indický místokrál, jemuž podléhala Nejvyšší rada. První dva Indové byli jmenováni do Indické rady v roce 1907. Hlavní nástroj britské administrativy v Indii představovala Indická civilní služba (*Indian Civil Service*), která měla tisíc až patnáct set zaměstnanců. Také armáda prošla reorganizací a byla doplněna o loajální sikhly, Gurkhy a příslušníky kmenů ze severozápadního pohraničí. V samotné domorodé Indii bylo posíleno konzervativní smýšlení, které se projevilo oživením ortodoxního hinduismu. Královna Viktorie vyhlásila amnestii, kterou do 1. ledna 1859 využila většina účastníků povstání (James 1997, 293). Lord Canning, který se stal prvním indickým místokrálem, oznámil 8. července 1859 obnovení mírového stavu. Canning setrval v úřadě místokrále do března 1862. Umožnil zastoupení Indů v zákonodárných radách, které představovaly poradní orgán guvernéra, připravil nový trestní zákoník a zvýšil právní ochranu rolníků. Počet evropských vojáků v indických posádkách byl významně navýšen.

Po roce 1859 vstoupila Britská Indie (označovaná jako Britský rádž, *the British Raj*) do nové éry, kterou lze charakterizovat hospodářským rozvojem, budováním moderní infrastruktury, ale také zrozením indického nacionalismu, jenž

v dlouhodobějším horizontu vedl k odstranění britské nadvlády. Britové byli přesvědčeni, že jednou z příčin povstání sipáhů byla anexe domorodých indických států, od které bylo nyní zcela upuštěno. Místním panovníkům – maháradžům byla potvrzena původní práva a výsady a jejich vláda zůstala zachována jako užitečný anachronismus až do konce britské přítomnosti v Indii. Dvě pětiny rozlohy Britské Indie tvořilo 562 knížecích států. Na návrh konzervativního ministerského předsedy Benjamin Disraeliho schválil britský parlament 17. dubna 1876 zákon o „královském stylu a titulech“, na jehož základě byla královna Viktorie prohlášena za indickou císařovnu (*Empress of India*). Britové výrazně omezili působení misionářů a respektovali kastovní systém. Modernizační proces v Indii postupoval nadále značně nerovnoměrně a v zemi se petrifikovaly struktury, které podvázaly její rozvoj až do počátku jednadvacátého století (Dirks 2001).

Utilitarista a Millův žák James Fitzjames Stephen vyjádřil na počátku sedmdesátých let devatenáctého století na základě své indické zkušenosti pochybnosti o univerzálnosti hlavních politických sloganů moderního liberalismu: svobody, rovnosti a bratrství (*Liberty, Equality, Fraternity*, 1873). Na obzoru se hrozivě rýsovaly jiné hodnoty: otroctví, kasta a nenávisť (*Slavery, Caste, Hatred*, 1873, 2). James Fitzjames Stephen argumentoval, že v indických podmínkách je despotismus jedinou relevantní formou vlády (1873, 24–29). Není to absence síly, která odlišuje civilizovaný výkon vlády od barbarského, ale pouze péče, kterou kultivované společnosti věnují jejímu maskování. Například Abraham Lincoln dosáhl svých cílů za použití síly, která by rozdrtila Karla Velikého a jeho paladiny na prach (Stephen 1873, 28–29).

Obraz indické civilizace, tak jak se postupně vynořoval z orientalistických studií, zaujal obrazotvornost některých konzervativních kritiků liberální demokracie a nostalgických kritiků modernity. Francouzský literát a diplomat Arthur Gobineau pokládal kastovní systém za historicky epochální výtvor, který lépe než sociální útvary jiných populací dokázal vzdorovat rozkladnému rasovému míšení: „*Když evropská věda znala jen okrajek orientálního světa, tu její obdiv pro antickou civilisaci dělal z Foiničanů, z Egyptanů, a z Asyřanů obry. Připisovala se jim veškerá sláva minulosti. Když se tehdy dívali na pyramidy, divili se, že mohli býti tvorové, kteří byli s to, uvést takové rozsáhlé stavby. Ale od té doby, co se naše kroky odváží dále, na břehy Gangu, a když jsme viděli, co bývala Indie v dobách antických, po nekonečná staletí, tu naše nadšení se přemísťuje, přechází přes Nil, přes Eufrat a jde si libovati na dokonalých divech mezi Indem a dolním tokem Brahmaputry. Tam opravdu genius lidský tvořil ve všech oborech zázraky, jež omračují ducha. Tam filosofie a poesie mají svůj vrchol, tam zdatné a inteligentní občanstvo vaisiů přitahovalo a spotřebovávalo to, co starý svět měl ze zlata, stříbra a vzácných látek*“ (Gobineau 1942, 288).

Když árijské kmeny, které se usadily v Paňdžábu, pronikaly dále do nitra indického subkontinentu, kněží a filosofové si uvědomili, že v zájmu zachování původní civilizační vitality je třeba se vyvarovat pokrevního míšení s místním

rasově podřadným tmavým obyvatelstvem. Řešení spočívalo ve vytvoření sociální soustavy, která by hierarchicky odrážela rozdílné stupně inteligence a tím i čistotu krve (Gobineau 1942, 277). Zrodil se kastovní systém, představující nejdůmyslnější sociální opatření v dějinách lidstva, díky kterému indická civilizace vynikla kontinuitou a stabilitou nad Asýrií a Egypt a bezpochyby podle Gobineaua přečká britskou okupaci.

Ideologie kast způsobila etnické rozštěpení migrujících Árijců, protože jejich „zadní voj“, který si zachoval větší rasovou čistotu, nechápal po příchodu do Indie smysl zdejší sociální hierarchie a odmítl se k ní připojit. Proto se tato iránská větev Árijců, kterou Arthur Gobineau nazval „zoroastrovskými národy“, obrátila k západu (Gobineau 1942, 289–290). Smysl pro svobodu, jenž byl silnější než u indických bratranců, oslabil vnitřní soudržnost a vedl k jejich rozčlenění do Baktrů, Medů a Peršanů. Zmocnili se Předního východu a na troskách degenerovaných chamitských a semitských států vybudovali vznešenou árijskou civilizaci (Gobineau 1942, 382–383). Pokles množství černé krve v žilách blízko-východních populací árijského původu je patrný v nápadném úpadku umění. Perské artefakty byly pouhým odleskem monumentálního vzepětí asyrských předchůdců. Peršané, kteří vytvořili věcnou, střízlivou a blahobytnou společnost bez uměleckého rozmachu, se snažili, *„aby každému se dostalo spravedlnosti a aby veřejné ohavnosti přestaly. Od té doby ubývá grandiosnosti a všechno tihne k jakési pozitivnosti. Správně řečeno, politika se dělá zdravým rozumem a po straně a trochu i nad hlučícími vášněmi“* (Gobineau 1942, 388). Vlastní impérium Peršany neuchránilo před záplavou cizí krve. Vládnoucí perská rasová elita, která zůstala věrna odkazu vzpoury proti segregacionistické politice bráhmanismu, nezavedla žádná represivní opatření na svoji rasovou ochranu. Počet Árijců se začal ztenčovat. Když na vzdorující řecká města zaútočila dvousettisícová Xerxova armáda, bojovalo v jejích řadách méně než čtyřiaadvacet tisíc Árijců (Gobineau 1942, 390). Arthur Gobineau byl přesvědčen, že pokud by toto zastoupení bylo vyšší, osudy světa mohly vypadat odlišně.

Ani árijská Indie se v průběhu svých dějin neubránila rasovému míšení: *„Už na nich (bráhmanech, pozn. aut.) nevidíme tu přímouť úsudku, tu čistou chladnost rozumu, dědictví to bílého plemene po otcích zděděné, a podle plánů a zámyslů samých jejich společností se poznává, že již tu fantasie zaujímala veliké místo v jejich rozpočtech a měla rozhodující vliv na myšlenkové sestavy v jejich hlavě. Na rozmachu inteligence, na šíři obzoru, na rozpětí genia jim přibývalo. Získali celkově i uhlazením svých prvních pudů, jež se staly méně drsnými a měkčími. Ale tím, že byli mestici, pokládám jejich ctnosti vladařské jen jaksi za zdrobnělé; a když se jeví bráhmani takto sešlí, tím spíše kšatrijové a ještě větší měrou vaisové byli to, co se nazývá degenerovanost základních schopností. Viděli jsme v Egyptě, že první účinek uměšování černé krve a to účinek nejpovšechnější, bylo seženštění povahy. Tato změkčilost arci nedělá bytosti neodvážné; ale mění a dělá vášnivější klidnou zdatnost, abychom tak řekli hutnou zdatnost, příslušnost to nejlepšího z typů*

lidských. – Chamité se před námi objevují teprve, když velmi ztratili na charakteru otcovského původu a nelze na nich tuto věc ukázati. Nicméně v té malátnosti, mísené s dravostí, v jaké jsme je viděli, rozpoznáme jeden bod, ke kterému dospěly etnicky příslušné třídy národa indského“ (Gobineau 1942, 284). Rasové míšení se výrazně projevilo v proměnách náboženské imaginace. Dokonalé a krásné postavy árijských bohů se pod vlivem černé a žluté krve změnily ve strašlivé, rozjívěné, ohavné, pitvorné a oplzlé modly, ve kterých si libuje orientální fantazie (Gobineau 1942, 302–303).

Arthur Gobineau využil indickou látku k polemice s liberálními hodnotami moderní civilizace, která rezignovala na obranu proti rozkladnému rasovému míšení. Francouzský romantik se nicméně nedomníval, že by západní společnost měla vzdorovat rasové zkáze následováním „*hinduistického rasového totalitarismu*“. Gobineau místo toho v *Pojednání o nerovnosti lidských ras* sugestivně vyličil dlouhý a zoufalý zápas bráhmánů, ideologických strážců kastovního systému, proti rasovému úpadku. Zápas, který navzdory záštitě v kastovním systému neměl z dlouhodobého hlediska naději na úspěch. Nelze mu upřít jistou tragickou velikost. Bráhmánismus vypudil z Indie buddhismus, který zpochybňoval učení o kastách, a vzdoroval islámským, mongolským a perským vpádům. Arthur Gobineau nevěřil, že by Britové opravdu mohli Indii proměnit: „*Podkopávání od sta let vlivem evropským, odolává až po dnes s nezvratitelnou důvěrou a nemyslím, že by se našel někdo, kdo prožít léta v Indii, by chtěl věřit, že tato země mohla být nějak přetvořena a civilizována po našem evropském způsobu. Mnoho pozorovatelů, kteří mají s Indii zkušenosti a co nejlépe ji poznali, tvrdí, že nic takového se nedá čekat*“ (Gobineau 1942, 317).

Gobineauův výklad bráhmánismu působil ponuře a depresivně jako všech- na líčení totalitních systémů, s nimiž se setkáváme v moderní literární tvorbě. Praktická aplikace ideologie o rasové předurčenosti lidí zapříčinila tragický úděl „nečistých“ čandalů, vyvrženců z rasové utopie: „*Urážlivé nadávky a přísnosti nebyvaly uspořeny odpadlickým Árijcům a nepoddajným domorodcům. Ale může se říci, že vypovězení a i sama smrt byla maličností vedle nečistého a bídného života, k němuž měli být odsouzeni nešťastníci, vzeší z nedovolených míšení. Jen už přiblížení k takové smutné bytosti bylo hanbou, od níž se kšatrij mohl očistit zabitím viníka. Zbraňoval se jim přístup do vsí a měst. Kdo je viděl, mohl na ně poštvati psy. Studna, u které je bylo vidět pít, byla prokleta. Když se někde usídlili, měl každý právo zbořit jejich útulek. Nikdy na zemi nebylo tak nenáviděných oblud, proti nimž by sociální teorie byla vymyslela tak strašlivé kletby. Těmito ničemnými hrozbami nebylo mířeno ani tak na samé nešťastné čandaly, nýbrž na jejich budoucí příbuzné, kteří tím měli být odstrašeni*“ (Gobineau 1942, 299).

Gobineauův popis indické reality bezděčně demaskoval absolutní historickou neperspektivnost politických režimů založených na represivní rasové klasifikaci. Arthur Gobineau si tuto bezvýchodnost uvědomoval, ale nebyla mu proti mysli, protože byla v souladu s jeho pesimistickou vizí světových dějin ústících do